

304.86H

19
1974
FOLIA
ARCHAEOLOGICA

XXIX

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XXIX

1978

NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA, BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő

FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság

FODOR ISTVÁN
KEMENCZEI TIBOR
L. KOVRIG ILONA

Szerkesztő

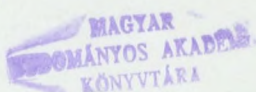
SÁRDY JUDIT

Fényképek

D. ERDŐKÜRTI ZSUZSANNA
KARÁTH JÓZSEF

ISSN 0133-2023

© A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

TARTALOM – INDEX

T. DOBOSI Viola: A pattintott kőeszközök nyersanyagáról	7
Über das Rohmaterial der retuschierten Steingeräte	19
PATAY Pál: A Tiszavalk-tetesi rézkori temető és telep	21
Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk-Tetes	58
ECSEDY István: Bronzkori telep Biharugrán	59
Bronze Age settlement at Biharugra	69
VÖRÖS István: A Biharugra-Földvárhalom bronzkori telep állatsontleletei	71
Animal bones of the Bronze Age settlement at Biharugra-Földvárhalom	90
Ilona STANCZIK: Vorbericht über die Ausgrabung der bronzzeitlichen Tellsiedlung von Füzesabony-Öregdomb	93
Előzetes jelentés a Füzesabony-öregdombi bronzkori tell-telep ásatásáról	102
Éva B. BÓNIS: Rekonstruktionsversuche aus dem Fundinventar des römischerzeitlichen Bestattungswagens von Szomor-Somodorpuszta	103
Rekonstrukciók a Szomor-somodorpusztai római kori temetkezési kocsifelszereléséből	122
Sándor SOPRONI: Das Heidendor von Carnuntum	125
A carnuntumi Heidendor	133
Alice Sz. BURGER: Ein spätromischer Münzschatz aus Mernye	135
Későrómai éremlelet Mernyéről	149
Endre TÓTH: Die karolingische Burg von Sabaria-Szombathely	151
Sabaria-Szombathely karoling vára	181
LOVAG Zsuzsa: A kalocsai román kori feszület és köre	183
Das romanische Kruzifix von Kalocsa und sein Kreis	203
József KOREK: Die Ausgrabungstätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1976	205

RÖVIDÍTÉSEK — ABBREVIATIONES

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica
ActaAnt	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
ActaAntArch	= Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
ActaHA	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AEA	= Archivo Español de Arqueología
AEM	= Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn
AH	= Archaeologia Hungarica
AK	= Archaeologiai Közlemények
AM	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (hrsg. v. H. Temporini)
Anth	= Antiquitas Hungarica
ÁOUT	= Wenzel G., Árpád-kori új okmánytár
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
Bgld. Hb.	= Burgenländische Heimatblätter
BHL	= Bibliotheca Hagiographica Latina. I-II. (Bruxelles 1898-99)
Bl. dt. Landesgesch.	= Blätter für Deutsche Landesgeschichte
BMAW	= Berichte und Mittheilungen des Alterthumsvereins in Wien
BMHB	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts
Bp. tört.	= Budapest története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts
BpR	= Budapest Régiségei
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter
Carn. Jb.	= Carnuntum Jahrbuch
DAEM	= Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DMÉ	= Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
DSz	= Dunántúli Szemle

FA	= Folia Archaeologica
FontesAH	= Fontes Archaeologici Hungariae
HK	= Hadtörténelmi Közlemények
HO	= Hazai Okmánytár
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
JbLN	= Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich
JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
MAI	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
MG D	= Monumenta Germaniae Historica, Diplomata
MG SS	= Monumenta Germaniae Historica, Scriptores
MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
MK	= Magyar Könyvszemle
MKE	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MNy	= Magyar Nyelv
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
Művéd.	= Műemlékvédelem
NK	= Numizmatikai Közlöny
RA	= Revue Archéologique
RE	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
Rég. Tan.	= Régészeti Tanulmányok
RF	= Régészeti Füzetek
SF	= Südost-Forschungen
SIA	= Slovenská Archeológia
StuCo	= Studia Comitatus, Szentendre
StuSl	= Studia Slavica
SzIE	= Szent István Emlékkönyv
SSz	= Soproni Szemle
UB	= Urkundenbuch des Burgenlandes. I, II. (Graz-Köln 1955, 1965)
VSz	= Vasi Szemle

A PATTINTOTT KŐESZKÖZÖK NYERS- ANYAGÁRÓL

T. DOBOSI Viola

Pattintott kőeszközök előkerülésére gyakorlatilag a teljes őskor folyamán (a paleolitikumtól a bronzkor végéig), de népvándorláskori és honfoglaláskori sírokból is számíthatunk. A rendkívül tág időbeli határok között, s majd minden lelőhelyen előkerülő jelentős mennyiségű leletanyag nyersanyagának meghatározását mégis rendkívül szabadosan végezzük. A nyersanyagok helyes meghatározását nemcsak az őskorban érezzük fontosnak, amikor sok olyan információhoz jutunk általa, amire másképpen nem lenne mód, de későbbi korokban sem lehet közömbös a célnak leginkább megfelelő, kedvelt nyersanyag beszerzésének módja és helye.

1975-ben hatvan, őskőkori és mezolit lelőhelyről származó mintát vizsgáltunk meg.¹ E dolgozat a mintákból készített vékonycsiszolatok mikroszkopikus vizsgálatának eredményeit foglalja össze.

A mintákat a következő lelőhelyek szilánkanyagából emeltük ki:

Demjén-Hegyeskőbérc: 8; Demjén-Püskösdtető: 7; Kistokaj: 2; Bodrogkeresztúr: 2; Arka: 4; Andornaktálya: 5; Ságvár: 3; Korlát: 3; Avas: 3; Sajóbábony: 1; Eger-Kőporostető: 10; Mályi-Öreghegy: 2; Tarcal: 3; Ostoros: 7 minta.

NYERSANYAG-MEGOSZLÁS A PUBLIKÁCIÓK ALAPJÁN

1. Demjén-Hegyeskőbérc²

	db	%
kova	134	56,1
obszidián	30	12,6
limnokvarcit	45	18,7
kvarcit	18	7,5
szarukő	4	1,7
tufa	3	1,3
üveges kvarcporfir	2	0,8
kovásodott fa	3	1,3

¹ Ezúton is köszönetet mondok a Magyar Állami Földtani Intézet Ásvány-Kőzettani Laboratórium munkatársainak, akik a mintákból elkészítették a vékonycsiszolatokat, s a mikroszkopos vizsgálatok eredményeit önzetlenül a rendelkezésemre bocsátották, amelyek nagy segítségemre voltak.

² T. Dobosi V., FA 27(1976) 30.

2. *Demjén-Pütkösdtető*³

kova	36	45
limnokvarcit	21	26,2
obszidián	3	3,7
szarukő	4	5
kvarcporfir	3	3,7
kővelő	1	1,2
kvarcit	8	10
bazalt	1	1,2
jáspis	1	1,2
faopál	1	1,2
radiolarit	1	1,2

3. *Kistokaj-Kültelek*⁴

swieciechówi szarukő, obszidián, üveges kvarcporfir és radiolarit 1–1 db, limnokvarcit 5 db.

4. *Bodrogkeresztúr*⁵

obszidián: 19%, kővelő: 37%, egyéb (főként helyi limnokvarcit, néhány homokkő, kevés radiolarit, jáspis, swieciechówi szarukő, ez utóbbi Vértes feltételezése szerint mint kereskedelmi áru): 44%.

5. *Arka*⁶

	limnokvarcit	nem limnokvarcit
lakófelületen	294	391
eszközműhely	235	36

A lakófelületeken 43%, az eszközműhelyekben 87% a limnokvarcit aránya.

6. *Andornaktálya*

limnokvarcit 14, kova 13, andezi 1 db.

7. *Ságvár*⁷

„A nyersanyag rendkívül változatos, túlnyomó részben vízhordta kavics, amelyet a környéken gyűjtöttek össze. A kőzetanyag különféle fajtája és a hordalékkavics általánosan kis mérete mind a kész eszközöket, mind pedig a valóban hulladékanyagot első pillantásra atipikussá, törmelékes jellegűvé teszi.”

8. *Korlát-Ravaszlyukdtető*⁸

A szórvány és az ásatásból származó leletanyag nyersanyagmegoszlása összevonva: limnokvarcit: 137 db, szarukő: 1 db, obszidián: 2 db, egyéb: 4 db.

³ *Ua.*, Demjén-Pütkösdtető. RF I: 27(1974) 5.

⁴ *Ua.*, Arch.Ért. 102(1975) 69.

⁵ *Vértes L.*, Acta Arch.Hung. 18(1966) 3–14.

⁶ *Ua.*, Das Jungpaläolithikum von Arka in Nord-Ungarn. Quartär 15–16(1964–65) 116

⁷ *Gábori M.*, A késői paleolitikum Magyarországon. Rég.Tan. 3. (Bp. 1964) 31.

Vértes L., FA 17(1965) 12–14.

9. *Avas*⁹

limnokvarcit: 73, obszidián 3, különféle kovák: 12 db.

10. *Sajóbábony*¹⁰

Az eszközök közül 5 kvarcitból, 25 üveges kvarcporfirból, 6 limnokvarcitból, 4 kovából és 3 andezittufából készült. A megmunkálatlan szilánkok zöme üveges kvarcporfir.

11. *Eger-Köporostető*¹¹

szilánk és eszköz összevonva:

szarukő	305
kalcedon	384
jáspis	35
menilit	21
kovásodó homokkő	45
kova	25
kovásodott márga	16
kvarcit	44
különböző opál-féleségek	229
obszidián	4
karneol	1

12. *Mályi-Öreghegy*¹²

4 eszköz és 55 megmunkált szilánk kovaféleségekből.

13. *Tarcal*¹³

pengék, szilánkok, eszközök együtt

limnokvarcit	250
obszidián	74
kova	26
egyéb	24

14. *Ostoros-Rácpa*¹⁴

limnokvarcit	108
kvarcit	12
kova	8
üveges kvarcporfir	6
szarukő	6
radiolarit	2

⁹ Uo.

¹⁰ A részletes eszközleírás publikálatlan.

¹¹ Vértes L., Acta Arch.Hung. 1(1951) 153–190.

¹² T. Dobosi V., Arch.Ért. 102(1975) 69–70.

¹³ Ua., FA 25(1975) 11.

¹⁴ Ua., Mesolithische Fundorte in Ungarn. In: Die aktuellen Fragen der Bandkeramik. Akten der Pannonia Konferenz. I. (Székesfehérvár 1972) 58.

A LEGFONTOSABB NYERSANYAGOK EREDETÉRŐL¹⁵

A feltáráskor és első számbavételkor (leltározás) nincs mód, de a későbbi feldolgozás során sem érdemes minden előkerülő nyersanyagféleségről vékony-csiszolatot készíttetni. A régész többnyire csak szemmel látható és tapintással érzékelhető tulajdonságokat vesz figyelembe, amikor megjelöli a pattintott kőeszközök nyersanyagát. Ezért a leggyakrabban előforduló eszköz-nyersanyagok eredetének, előfordulásának vizsgálatában nem mélyedtünk el jobban, mint amennyire az eredményes gyakorlati felhasználáshoz szükségesnek véltük.

A pattintott kőeszközök készítésére felhasznált nyersanyag túlnyomó többsége SiO_2 alapanyagú. Keletkezés szempontjából két nagy csoportra oszthatók: I. vulkáni tevékenységgel kapcsolatos

1. magmás
2. hidrotermális

II. vulkáni tevékenységtől független eredetű kőzetek.

I. 1. Vulkáni tevékenységgel kapcsolatos, magmás eredetű az

obszidián: kiömlési, effuzív kőzet, a neovulkánikus riolit teljesen üveges változata. Fekete, barnás fekete, ritkán vöröses kőzetüveg, 1–2 % víztartalommal. Nagyon jól megmunkálható, kagylós törésű, átlátszó-áttetsző, az őskorban kedvelt és ismert nyersanyag. *Üveges kvarcporfir* a legalaposabban vizsgált, pontosabban az egyetlen elemzett nyersanyagféleség.¹⁶

A Vértes-Tóth által összefoglalt eredményekhez csak annyit fűzünk hozzá, hogy az utóbbi években előkerült leletegyüttesekben ez a nyersanyag legalább annyira domináns, mint a Szeleta-kultúrában. Új lelőhelyei: Sajóabony-Méhészdűlő (1–2. ábra), Kistokaj-Kültelek, Mályi-Öreghegy.¹⁷ Így azok a telepek, ahol az üveges kvarcporfirt felhasználták, kb. 50 km-es körzetben körülveszik a természetes előfordulást (3. ábra).¹⁸

A röntgen-diffrakciós vizsgálattal elemzett nyersanyagféleség ladini korú üveges kvarcporfir, jól körülhatárolható természetes előfordulással.¹⁹

Kvarcporfir általában a Föld újkora előtti vulkáni kitörésekor felszínre jutó kőzet. Újkori megfelelője a riolit, kémiai összetételében mindkettő megegyezik a gránittal, ami mélységi kőzet.²⁰ A középső triász fiatalabb, ladini emeletében paleo-vulkáni tevékenység során a Bükkben homokkőrétegek közé kvarcporfir ékelődött,²¹ amit Vértes óvatos véleménye szerint nemcsak megtaláltak már a középső paleolitikumtól kezdődően, hanem bányásztak is.²²

¹⁵ A felhasznált irodalom: Papp F.–Kertész P., Geológia. (Bp. 1966); Kovács L., Magyarország regionális földtana. (Bp. 1967); Vadász É., Magyarország földtana. (Bp. 1960); Grasselly Gy., Ásványi nyersanyagok. Ásványtan II. (Bp. 1970). – Itt is megköszönöm Vörös István segítségét.

¹⁶ Vértes L.–Tóth L., Acta Arch.Hung. 15(1963) 3–10.

¹⁷ T. Dobosi V., Arch.Ért. 102(1975) 69.

¹⁸ A térképvázlat a Balogh Kálmán által szerkesztett, 1963-ban kiadott, a Bükk-hegység és környékének 1:100 000 léptékű földtani térképe alapján készült.

¹⁹ Vértes L.–Tóth L., i. h.

²⁰ Papp F.–Kertész P., i. m. 76.

²¹ Uo.

²² Vértes L.–Tóth L., i. h.

1. ábra Sajóbáony-Méhézdülő. Üveges kvarcporfirból készített levélhegy és kaparó
Abb. 1. Sajóbáony-Méhézdülő. Aus Felsitporphyr erzeugte Blattspitze und Schaber

I. 2. Vulkáni tevékenységgel kapcsolatos, hidrotermális eredetű nyersanyagok, elsősorban az északkelet-magyarországi lelőhelyeken gyakoriak. A folyamat a következő: ha a vulkáni tevékenység során a hőmérséklet a víz kritikus hőmérséklete ($\approx 375^\circ\text{C}$) alá csökken, a folyékony anyag forróvizes oldatba megy át. Ennek az oldatnak áttörő, feszítő ereje már nincs. Az egyre hűlő maradék oldatban dúsult elemek, ásványok kristályosodására három mód van:

1. a porózus mellékkőzeteket átitatják (kovásodott homokkő, márga, tufa, fa stb.)
2. az alapkőzet repedéseibe hatolnak be, ennek eredményeként telérek, tömzsőkők keletkeznek,

3. a mellékkőzetek könnyen oldódó alkotó elemeit kimossák és helyettesítik. *hidrokvarcit* (*limnokvarcit*) a vizsgált lelőhelyeken egyik leggyakoribb nyersanyag. A két elnevezést felváltva, egymás helyettesítéseként alkalmazta pl. Vértess.²³ A két kvarcit-féleség keletkezése között azonban van különbség. Mindkettő vízben keletkezett, de míg a hidrokvarcit források üledéke, a limnokvarcit álló édesvizekben lerakódott tavi kvarcit. Mivel a keletkezés folyamatára ritkán találunk információt, javasolom, hogy általánosan *hidrokvarcit* elnevezést használjunk, már csak abból a megfontolásból, hogy a hidro- előtagú szóösszetételek vízzel (akár álló-, akár folyóvíz) kapcsolatosak. A kőzet üveges csengésű, kissé érdes tapintású, szélein, vékony lemezekben áttetsző. Acéllal útve szikrát vet, savban nem pezseg. Apró hézagok, üregek, erek vannak benne. Színe rendkívül változatos (fehér, szürke, vörös, sárga, rendszerint rétegzett, foltos.) A Velencei és Tokaj hegységben tömegesen előfordul. Az északról érkező folyók völgyében a felsőpleisztocén löszfelszín több helyen szakítják meg pliocén-végi nyirok- (Arka!) és miocén hidrokvarcit foltok.

Opál hidrotermális folyamatok során jön létre szintén, $\text{SiO}_2 + \text{víz}$, azaz megszilárdult kovagél. A víztartalom, amely meghatározza az adott opál-féleség sajátosságait, 1–21 % között váltakozhat. Ismerünk fa-, tej-, viasz- és üvegopált, hazánkban Hegyalján, a Mátra és a Börzsöny andezitjében fordul elő.

II. Vulkáni tevékenységtől független nyersanyagok:

Kovakőzetek: szerves vagy szervesetlen eredetű, különböző kristályszerkezetű kvarcváltozatok gyűjtőneve. Szervesetlen eredetű, ha lúgos kémhatású talajvizek a homokból kovasavat oldanak, majd ez a kovasav összecementálja a homokot. Szervesetlen eredetű a *kalcedon*, amikor a finom szemcséjű kvarc-homokot összecementáló kovasav ebben a formában kristályosodik. Tiszta formájában fehér, gyengén szürkés vagy kékes, legfeljebb áttetsző, kálilúgban könnyen oldódik. Többnyire cseppkőves, vesés, gömbös alakban vagy párhuzamosan rétegződve tölti ki a kőzetüregeket. (Színezett – pl. ferrihidroxiddal – változatai kedvelt féldrágakövek: karneol, achát, onix, stb.) A *jáspis* tömött, szemcsés kvarcváltozat, vörös (ha vasoxid színezi) vagy barnássárga (vashidroxid színezi).

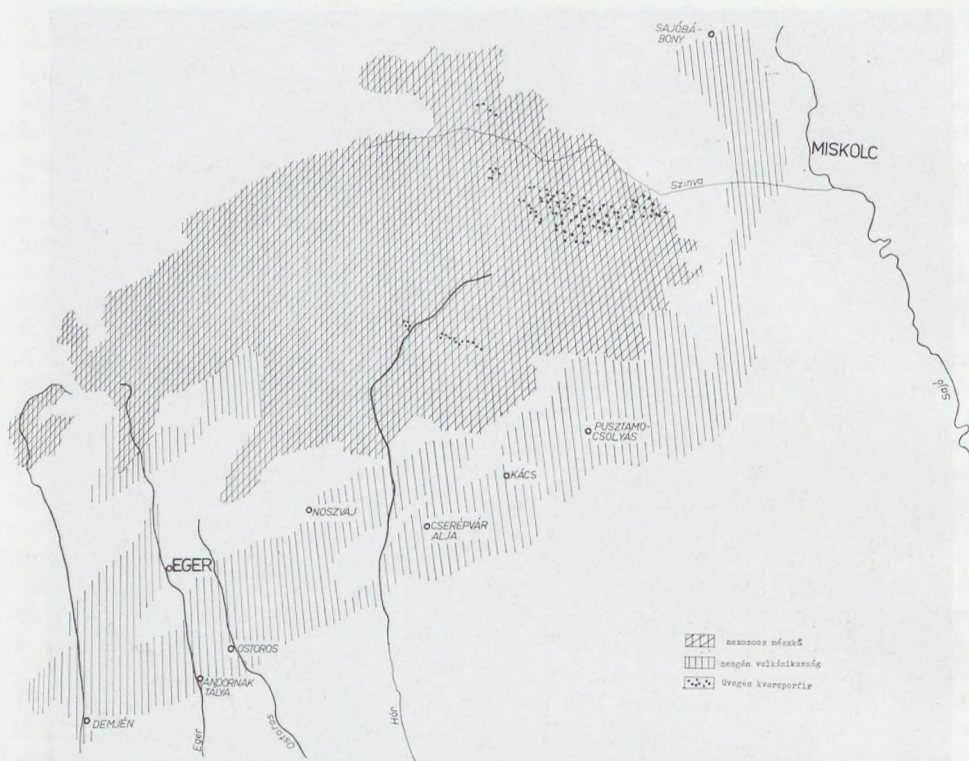
A szerves eredetű kovakőzetek kovavázú szervezetek (diatomák, radiolariák, kovaszivacsok) vázrészeiből halmozódnak fel, feltehetően többszöri oldódás és kicsapódás után. Általában karbonát kőzetekbe beágyazva, kisebb-nagyobb gumók alakjában jelenik meg.

tűzkő krétakori mészkőben, gumók, gömbök alakjában fordul elő, nagyon nemes, szép, szürke-sárgás színű, élein kissé áttetsző, homogén nyersanyag. Nagyon

²³ Az arkai leletanyag Quartár-beli publikációjában limnokvarcit, az Acta Arch.Hung.-ban hidrokvarcit.

2. ábra Sajóbáony-Méhészdülő. Üveges kvarcporfirból készített eszközök
Abb. 2. Sajóbáony-Méhészdülő. Aus Felsitporphyr angefertigte Geräte

3. ábra Kvarcporfir előfordulások a Bükkben és környékén

Abb. 3. Vorkommen von Quarzporphyr im Bükkgebirge und dessen Umgebung

tömör, kagylós törésű. Elsősorban Nyugat-Európában használatos. A *szarukő* általában dolomit közé ékelődik, dió-ököl nagyságú gumókban, esetleg néhány cm vastag telérekben, kiválásokban. Szürke, aprókristályos, csak élein áttetsző. Szilánkos törésű.

Néhány kovaféleség lelőhelye annyira pontosan körülhatárolható, hogy előfordulási helyétől távolabb előkerülő eszközök alapján konkrét migrációra vagy élénk cserekereskedelmi kapcsolatra következtethetünk.²⁴

²⁴ Vértes L., Aus Polen stammendes Silexmaterial im ungarischen Paläolithikum und Mesolithikum. Ein Beitrag zur Archäologie der Karpathen. AAC 1(1958) 167–172. A swieciechówi sárga pettyes szarukő előfordul a magyar moustériiben (Sólyomkút), a keleti gravettiiben (Bodrogkeresztúr), az Eger-kultúrában (Eger-Kőporos) és Kistokajban.

A *kvarc* egyes időszakokban kedvelt nyersanyag, máskor elenyészően kevés van egy-egy lelőhelyen.²⁵

A SiO_2 kristályos módosulata, igen kemény, ellenálló. Egyenetlenül törik, üveg-fényű. Szerkezete lehet tömöttebb vagy nyitottabb, színes változatai (ametiszt, rózsakvarc) kedvelt ékkövek. Ha teljesen tiszta, akkor szintelen, de gyakoriak benne a szilárd (a kvarcnál idősebb ásványok kristályai) vagy légnemű (esetleg víz) zárványok. A gáz- és folyadék-zárványok tömege fehérre színező. Egyike a legelterjedtebb ásványoknak, ha hidrotermális úton keletkezik, akkor utoljára kristályosodik ki.

A LABORATÓRIUMI VIZSGÁLATOK EREDMÉNYEI

A vizsgált mintákat három szempont szerint csoportosították:

- a) általános meghatározás
- b) tűzkövek: 1. szénült, kovásodott növényi maradványokat tartalmaz
 - 2. opált nagyobb mennyiségben tartalmaz
 - 3. üreges szerkezetű
 - 4. radiolariás típusok
 - 5. szöveti jellemzőjük alapján hasonlóak

c) a kőzetek

b) Általános meghatározás.

Demjén-Hegyeskőbérc: A vizsgált 8 mintából ötöt a házalap kőpakolásából emeltünk ki, ezek riolittufának bizonyultak. Változó színű (vörös, lila, barna, vagy a szürke színárnyalatai) nem homogén, rétegzett, zárványos, könnyű, porózus, kvarckristályok csilognak benne. Eszközkészítésre alkalmatlan. A 4. minta opált nagyobb mennyiségben tartalmazó tűzkő. Szürkés-fehér, áttetsző, benne vöröses-barna foltok. Jól megmunkálható, kemény nyersanyag. A 7. mintát azért vizsgáltattuk meg, mert példája volt annak a nyersanyagféleségnek, amit eddig radiolaritnak határoztunk meg. Mély, sötét lilászvörös, nagyon homogén, tömör, átlátszatlan, enyhe selymes fénye van. Kitűnően munkálható, kagylósan törik. A csiszolatban azonban nincs nyoma radiariának.

Demjén-Pünkösdtető: A 7 mintából egy jól átkovásodott homokkő. Élein kissé áttetsző, csilognak benne a kvarcsezemcsék. Jól megmunkálható. Két minta tartalmazott radiolaria-maradványokat. A két nyersanyag barnásszürke, illetve szürke, a csiszolt oldalon sötétszürke illetve kékesszürke színű. Enyhe selymes fényük van, a széleken kissé áttetsző. A természetes egyenetlenségeken és a retusált éleken kissé vörösesbarnás, világosabb patinája van. Az eddigi gyakorlat szerint ezeket szarukőnek határoztuk meg. Mind a Demjén-hegyeskői 7., mind ez a két minta óvatosságra int: a nyersanyag színe alapján nem lehet eldönteni, hogy tartalmaz-e radiolaria maradványokat vagy sem. Innen való egy riolitártufa

²⁵ Vértesszőlősen majdnem eléri az 50%-ot: *Kretzoi M.-Vértes L.*, Upper Biharian (Intermindel) pebble-industry occupation site in Western Hungary. *Current Anthropology* 6(1965) 80. Érdem a felhasználás aránya ennél jóval magasabb: *Gábori-Csánk V.*, La station du paléolithique moyen d'Érd, Hongrie. (Bp. 1968) 111-114, 174. – Tatán is jelentős a kvarckavics felhasználása: *Vértes L. et al.*, Tata, eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. *AH* 43. (Bp. 1964) 190. – A fiatalabb őskőkori lelőhelyeken a szerepe már nem jelentős, valószínűleg nem felelt meg a munkaél finomságával szemben támasztott igényeknek.

is: durva szemcsés, szabad szemmel is jól kivehető fémes és átlátszó kristályos alkotóelemekkel. Színe a szürke különböző árnyalatai. Nem megmunkálható.

Kistokaj-Kültelek: egy, a friss éleken fehérserózsaszínű, de sötétvörös kavicskérges minta üreges szerkezetű tűzkő. A másik minta sávós-felzites riolit (előfordulása Tokaj²⁶). Mi ezt a nyersanyagot ladini korú üveges kvarcporfirnak határoztuk meg. A 3. ábrán feltüntettük a kvarcporfir lelőhelyeket. (Vértes-Tóth a röntgen-diffrakciós vizsgálattal még tovább tudták pontosítani a Szeletanyersanyag lelőhelyét a Kaán Károly forrás környékére). A Bükkön kívül a Rudabányai hegységben, a Telekes-völgyben van kisebb-nagyobb szigeteken üveges kvarcporfir. Azok közül a régészeti lelőhelyek közül, ahonnan vizsgáltak nyersanyagot, Kistokajból, az Avasról, Sajóbáonyból, Eger-Kőporosról és Mályiból van mintánk, amit a laboratóriumban felzites-sávós riolitnak, mi üveges kvarcporfirnak határoztunk meg. A felsorolt lelőhelyek közül Sajóbáony és Eger környékén miocén-kori, Mályi környékén közelebből származó riolit-előfordulások vannak. Azt tehát, hogy a nyersanyag fiatal riolit (esetleg Tokaj hegységi származású) vagy ladini kvarcporfir, más irányú vizsgálatokkal lehet eldönteni. Erre figyelmeztet Vértes-Tóth is, amikor szemre azonosnak, egységesnek tűnő minták egy része a röntgen-diffrakciós vizsgálattal nem bizonyult üveges kvarcporfirnak.²⁶ Ezeket a példákat vegyük figyelembe, mielőtt cserét, kereskedelmet, tervszerű nyersanyagkitermelést feltételeznénk akkor is, amikor pedig csak a nyersanyagok nagymértékű hasonlósága téveszt meg bennünket.

Bodrogekész-túr-Henyebgyről egy kövelő- és egy szürke, sávós kovadarabot vizsgáltak, mindkettő közelebbi meghatározás nélküli tűzkő.

Arka: egy minta hialitos-sávós riolit: májbarna üveges, benne sötét, vékony sávok. Feltehetően tokaji származású hialitos-sávós riolit. Egy nagyon homogén, zöldesszürke, barnán erezett minta radiolariát tartalmaz. Tömör, a peremeken is átlátszatlan, kagylós törésű, jól megmunkálható. Az arkai szilánksanyag túlnyomó többsége hidrokvartcit, a csiszolat szénült növényi törmeléket tartalmaz.

Andornaktálya öt mintájából három radiolariát tartalmaz. Mindhárom sötét-szürke, selymes fényű, szép tömör nyersanyag. A másik két minta egyike tipikus mészkő, a másik érdes kérgű, sötét-szürke, fénytelen kova, jól megmunkálható. *Ságvár* három mintája sárga (eredeti meghatározás szerint jáspopál) szürke (szarukő) illetve májbarna, mindhárom vékonycsiszolatban radiolaria-maradványok voltak kimutathatók.

Korlát-Ravaszlyuketéről származó szilánkok közül egy opált nagyobb mennyiségben tartalmaz (világos, sárgás szürke, foltos), 1–1 pedig szénült növényi maradványokat tartalmazó, illetve üreges szerkezetű hidrokvartcit.

Avas lelőhelyről ismét vagy egy hialitos-sávós riolit, egy lemezes, tejfehér, rosszul megmunkálható kvarc, s egy szép tömör, kagylós törésű tűzkő.

Sajóbáony-Méhészdűlő: a minta (az eszközök és szilánkok zömének nyersanyaga) hialitos-sávós riolit.

Eger-Kőporostető: ismét három, sötét-szürke radiolariás tűzkő, egy hialitos-sávós riolit, egy opált nagyobb mennyiségben tartalmazó, s öt jellegzetesség nélküli tűzkő van a minták között.

Mályi-Öreghegy egyik mintája szénült növényi törmeléket tartalmazó hidrokvartcit, másik pedig hialitos-sávós riolit.

²⁶ Vértes L.–Tóth L., i. h.

Tarcal-Citrombánya felsőpaleolit lelőhelyen néhány eszközt találtunk, melyek opálosodott riolittufából készültek. Kívül porózus, mély narancssárga, belül tömör, üveges fényű, mély kagylós törésű mag. Nagyon könnyű. *Ostoros-Rácpa* mindhárom mintája szénült növényi törmeléket tartalmazó hidrokvarcit.

A minták csoportosítása

a következő szempontok szerint történt:

A) Tűzkövek

1. szöveti jellemzők alapján hasonlóak
2. radiolariás típusok
3. opált nagyobb mennyiségben tartalmazók
4. üreges szerkezetűek
5. szénült, kovásodott növényi maradványokat tartalmazók.

B) Kőzetek.

A) 1. A szöveti jellemzők alapján hasonló nyersanyagok között a legváltozatosabb színű, fényű, kissé áttetsző vagy teljesen átlátszatlan, jól vagy kevésbé jól megmunkálható minták voltak. Úgy tűnik, hogy a csoportosítás közettani szempontjai közül a mindennapi gyakorlatban ez nem használható.

2. Radiolariás típusoknak öt csoportja van:

- a) világos szürke, selymes fényű, barna patinája van (Andornaktálya 1.)
- b) sötét acélszürke, igen tömör, homogén, teljesen átlátszatlan (Demjén-Pünkösdshegy 2-4, Eger-Kőporos 9.)
- c) zöldes- vagy világos szürke (Arka 1, Andornaktálya 5, Ságvár 1.)
- d) itt van az egyetlen, eddigi kritériumnak megfelelő, sötét májbarna színű radiolarit (Ságvár 2-3, Eger-Kőporos 7.)
- e) eddig jáspisznak szerepelt sötét sárga színe miatt (Arka 2.)

3. Opált nagyobb mennyiségben tartalmaz a Korlát 1. minta, Eger-Kőporos 6, 8; illetve a Demjén-Hegyeskőbérc 4. minta.

4-5. A két csoport összevonható, mert az üreges szerkezetűek és szénült növényi maradványokat tartalmazó minták hidrokvarcitok.

(Arka, Korlát, Mályi, Tarcal, Ostoros mintái).

A Bükk déli peremén nagy kiterjedésű, nagy vastagságú neogén vulkáni eredetű összeletek vannak, így feltehető, hogy ugyanúgy, mint Arkán, Korláton vagy Tarcalon, a déli Bükk lelőhelyein sem helyi, hanem hozott nyersanyag volt.

B) Kőzetek.

Vulkáni tevékenységgel kapcsolatosak:

1. Riolittufa, riolit-ártufa a demjéni két lelőhelyen került elő. Eszközök készítésére nem alkalmas. Eredete a Bükk vagy Tokaj lehet, ez esetben helyi származású.²⁷
2. Opál Tarcalon, opálosodott riolittufa szintén Eger környékére koncentráلódik: Demjén, Eger, Ostoros. Helyi eredetű.

²⁷ Kovács L., i. m. 153.; Schréter Z. szerint az alsó miocénben erőteljes vulkáni tevékenység eredménye a Bükk déli peremén két vonulatban húzódó riolittufaösszet. Az egyik vonulat: Eger-Noszvaj-Cserépfalu; a másik: Demjén-Szomolya-Kisgyőr. – 3. ábra: a riolittufa kb. 50 km hosszan és 4-10 km szélességben húzódik. Demjén-Hegyeskőbérc maga is riolittufa-kúp.

3. Riolit a hialitos változat Arkán, a sávós-felzites riolit (mi meghatározásunk szerint üveges kvarcporfir) Kistokajból, az Avasról, Sajóbáonyból, Eger-Kőporosról és Mályiból került elő.

Vulkáni tevékenységgel nincs kapcsolatban:

kovás kötőanyagú kvarc homokkő (Demjén-Püskösdtetőről)

folyóvízi kvarckavics az Avasról

végül mezozoos mészkő Andornaktályáról.

ÖSSZEFOGLALÁS

A pattintott kőszközők nyersanyagát biztonsággal és pontosan határozzuk meg, ha a nyersanyag obszidián, kvarc, hidrokvartcit, ritkábban mezozoos mészkő, kovásodott fa, homokkő, opálosodott vulkáni tufaféleségek, vagy az olyan extrém, egyedi kovafajta, mint a lengyelországi, swieciechówi szarukő. Ezek könnyen felismerhetők, jellegzetesek, kedvelt nyersanyagok.

Tovább kell finomítani a meghatározó módszereket a ladini kvarcporfir – felzites-sávós riolit ellentmondás feloldására. Ennek nemcsak az egy lelőhelyen használt nyersanyagok pontos meghatározásában van jelentősége. Az üveges kvarcporfirnak jól körülhatárolható, zárt előfordulási helye ismeretes, míg a riolit, mint neovulkáni tevékenység eredménye, már jóval nagyobb területen állhatott rendelkezésre. Néhány esetben úgy tűnik, hogy míg a klasszikus Szeleta-nyersanyag sötétszürke (Kadič Ottokár nyomán sokáig hamuszürke kalcedonnak határozták meg), homogén, csak ritkán és vékony sávokban vannak benne világos beágyazódások, addig a fiatalabb, középső kőkori lelőhelyek nyersanyagában éppen ezek a sárgás, világos, fénytelen alkotóelemek dominálnak, s a szürke kvarcerek jóval vékonyabbak. De ez a különbség sem általánosítható. Keresnünk kell egy módszert, ami a röntgen-diffrakciós vizsgálatnál egyszerűbben, könnyen és nagyszabású technikai felszerelés nélkül is megbízhatóan elkülöníti a két nyersanyagfajtát.

Óvatossággal kell eljárunk a különböző kovaféleségek meghatározásánál. A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy az eddigi *régész*-gyakorlattal szemben (a közzettanos szakemberek számára ez eddig is nyilvánvaló volt) a nyersanyag színe *nem* elegendő annak eldöntésére, hogy a minta tartalmaz-e radiaritát vagy sem. A szarukő és a radiarit egyaránt szerves eredetű kovakőzet, tehát nem tévedünk nagyot, ha összecseréljük a két elnevezést. De míg a szarukő mindig szürke, addig a radiarit korántsem mindig májvörös, hanem a szürke különböző árnyalatai és sárga is előfordul között. Így, ha a radiaritot, mint elnevezést továbbra is alkalmazni akarjuk, akkor a színtől függetlenül csak akkor használjuk, ha a nyersanyagmintában valóban van radialaria, s ezt a vékonycsiszolatban mikroszkóppal kimutatták. Egyébként maradjunk meg a kevésbé hangzatos, de pontos *kova* meghatározásnál.

Amennyiben a leletkörülmények, eszközkészítő technika, stb. fontos és új információkkal kecsegtetik az ásatót, továbbra is támaszkodhat a közzettani szakemberek eredményeire.

ÜBER DAS ROHMATERIAL DER RETUSCHIERTEN STEINGERÄTE

Das Rohmaterial der retuschierten Steingeräte läßt sich mit aller Sicherheit genau bestimmen, wenn es aus Obsidian, Quarz, Hydroquarzit, seltener aus mesozoischem Kalkstein, verkieseltem Holz, Sandstein, opalisierten vulkanischen Tuffen oder aus solchen extremen, besonders gearteten Kieseln, wie es der Hornstein von Swieciechów (Polen) ist, besteht. Diese charakteristischen, beliebten Rohmaterialien sind leicht zu erkennen.

Es müssen jedoch die Bestimmungsverfahren betreffs der Auflösung des des Gegensatzes von dem ladinischen Quarzporphyr und dem felsitisch-gestreiften Rhyolith weiter verfeinert werden. Dies spielt nicht nur in der genauen Bestimmung der auf ein und demselben Fundort gebrauchten Rohmaterialien eine wichtige Rolle. Es sind uns gut umgrenzbare, geschlossene Lagerstätten des Felsitporphyrs bekannt, während der Rhyolith, als Ergebnis einer neovulkanischen Tätigkeit bereits in einem bedeutend größeren Gebiet zur Verfügung gestanden haben dürfte. In einigen Fällen scheint es, daß während das klassische Szeleta-Rohmaterial dunkelgrau (es wurde nach O. Kadic lange Zeit hindurch als aschgrauer Chalzedon bestimmt), homogen ist und nur selten, in dünnen Streifen helle Einlagerungen enthält, dominieren im Rohmaterial der jüngeren, mesolithischen Fundstätten gerade diese gelblichen, hellen, glanzlosen Komponenten mit viel dünneren, grauen Quarzadern. Jedoch auch dieser Unterschied läßt sich nicht verallgemeinern. Es muß eine Methode gefunden werden, durch die die zwei Rohmaterialarten einfacher und leichter als mit der Röntgen-Diffraktionsuntersuchung sowie auch ohne eine größere technische Ausrüstung in zuverlässiger Weise auseinandergehalten werden können.

Mit besonderer Vorsicht muß bei der Bestimmung der verschiedenen Kieselsteine vorgegangen werden. Im Laufe der Untersuchung hat es sich erwiesen, daß die Farbe des Rohmaterials entgegen der bisherigen *archäologischen* Praxis (für die petrographischen Fachleute war dies schon bisher offenkundig) zur Entscheidung dessen, ob die Probe Radiolarien enthält, nicht genügt. Der Hornstein und der Radiolarit sind gleicherweise Kieselsteine organischen Ursprunges, also sie können miteinander leicht verwechselt werden. Während aber der Hornstein stets grau ist, zeigt der Radiolarit bei weiten nicht immer eine leberrote Farbe, sondern auch verschiedene Abtönungen des Graues und selbst die gelbe Farbe kommt bei ihm vor. Wollen wir den Radiolarit als Benennung auch weiterhin beibehalten, so gebrauchen wir sie von der Farbe unabhängig nur dann, falls in der Rohmaterialprobe tatsächlich Radiolaria gibt und dies im Dünschliff mikroskopisch auch nachgewiesen wurde. Übrigens halten wir und bei der weniger klangvollen, jedoch präzisen Benennung des Kieselsteines (Flint) fest.

Insofern die Fundumstände, die geräterzeugende Technik usw. dem Ausgräber wichtige und neue Informationen versprechen, kann er sich weiterhin an die Ergebnisse der Petrographen stützen.

A TISZAVALK-TETESI RÉZKORI TEMETŐ ÉS TELEP

PATAY Pál

A Tiszavalk-kenderföldi ásatás alkalmával,¹ 1967-ben tudomást szereztem több, a közelben levő lelőhelyről. Egyikük a községtől ÉNy-ra, a Tetes ér partján, egy kis földháton helyezkedik el, amelyen egyébként a Tiszavalk és Négyes közötti községhatár is átfut. Itt alkalmi földkitermelés közben egy gyermeksírra is ráta-
láltak.² A lelőhelyet megtekintve a megbolygatott talajban újkőkori és rézkori edények töredékeit találtam.

A következő évben, 1968-ban a lelőhelyen kisebb próbaásatást hajtottam végre (jún. 20–júl. 2.).³ Három szelvényt nyitottam, amelyek összterülete 32 m² volt. A feltárt területen keverten lehetett újkőkori (főként alföldi vonaldíszes), rézkori (tiszapolgári kultúra), szarmata és Árpád-kori kerámiai leleteket találni, sőt ráakadtunk néhány méhkasalakú szarmatakori gödörre is. Legjelentősebb volt azonban két rézkori sír (1. és 2. sz.) feltárása, amelyek alapján a lelőhelyen a bodrogkeresztúri kultúra egy temetőjének jelenlétére következtethettünk, valamint az, hogy az 1. sírt egy olyan gödör is érintette (III/a), amelyből a rézkori Hunyadi halmi csoport kerámiája került elő. Így lényeges időrendi kérdések merültek fel⁴ és úgy látszott, hogy további ásatások azok tisztázásához vezethetnek.

A rendszeres feltárás 1973-ban indult meg (aug. 8–18.), 1974-ben folytatódott (aug. 5–23.), majd 1975-ben fejeződött be (aug. 4–15.).⁵ A munkák során összesen (beleértve az 1968. évi próbaásatás már említett 3 szelvényét) 639 m², nagyságú területet tártunk fel. Ennek során egy rézkori temető 25 sírja jött elő, de számos, különböző korú településből származó különböző nagyságú és alakú gödörre is ráta-
laltunk (1. ábra). A leleteket a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi.

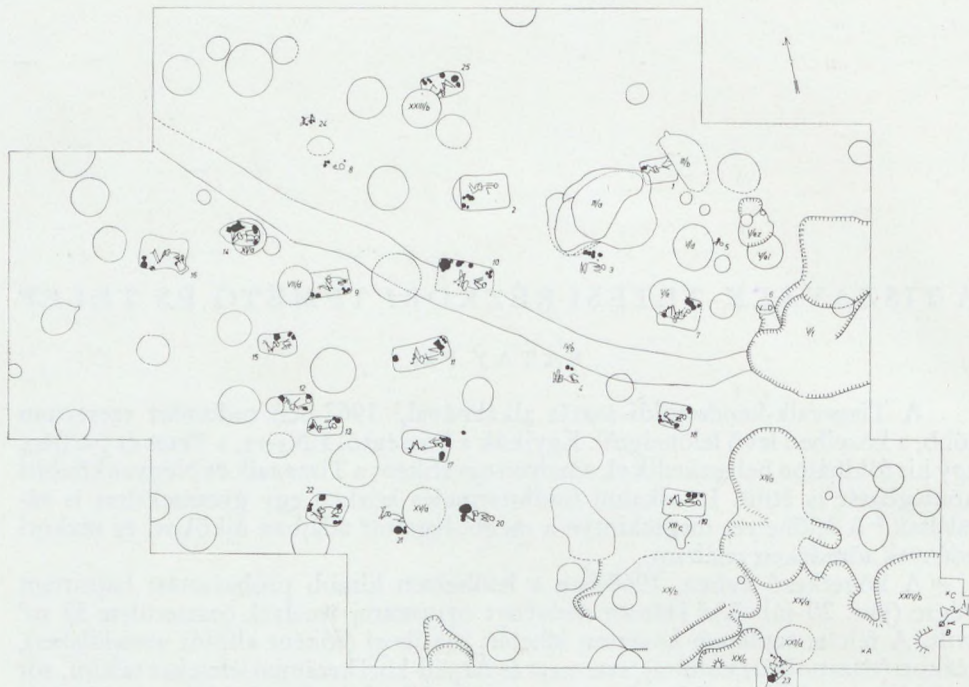
¹ Patay, P., Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld. Fontes AH (Bp. 1978)

² A csontváz – bementés szerint – nyújtottan feküdt és egy edény is volt mellette, ami a tiszabólnai állatorvoshoz került.

³ Az ásatás június 20., 22., 25. és július 2-án folyt.

⁴ Az 1968. évi ásatásról röviden beszámoltam az 1969. évi szegedi régészeti szakülésen: Patay P., ActaAntArch 14(1971) 7–15.

⁵ Az 1973. évi ásatásokat megtekintette Kalicz Nándor is, 1974-ben és 1975-ben mint munkatárs Cseke Ágnes vett azon részt.

1. ábra A Tiszavalk-tetesi ásatás térképe

Abb. 1. Plan der Ausgrabung von Tiszavalk-Tetes

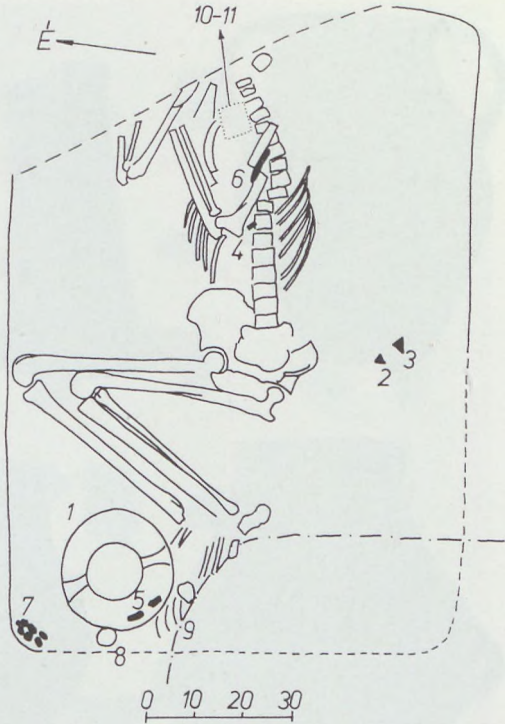
I. A RÉZKORI TEMETŐ

1. sír (2. ábra). H. kb. 135, sz. 94, mé. 98 cm. Tá. K-Ny (83° – 263°).⁶ Törzssével a hátán, egyébként a jobb oldalán fekvő zsugorított csontváz. A sír ÉK-i sarkát a III/b gödör elvágta, aminek következtében a koponya és a kezek elpusztultak. Ugyancsak érintette a sír DNy-i sarkát a Hunyadi halmi csoport leleteit szolgáltató III/a gödör is, amely a bal lábfejcsonthoz bolygatta meg.⁷ Mellékletek: 1, Nagyfüllű korsó. M.⁸ 26,2 cm. Leltári száma 69.81.130 (3. ábra. 1). 2, Obszidián nyílhegy. H. 2,6, sz. 2,3 cm. 69.81.131 (4. ábra. 1). 3, Obszidián nyílhegy. H. 2,8, sz. 2,6 cm. 69.81.132 (4. ábra. 2). 4, Réz rudacska. A gerincoszlopon feküdt. H. 2,3, átm. $0,4 \times 0,5$ cm. 69.81.133 (4. ábra. 3). 5, 2 tűzkő kés fokának töredéke. Az 1. sz. edény oldalánál voltak a sírt kitöltő földben (tehát nem a sír fenekén). 69.81.134 (4. ábra. 4–5). 6, Tűzkő penge. Gerincén feküdt, hegyével a bal könyök felé irányítva. H. 8,1 cm. 69.81.135 (4. ábra. 8). 7, A sír ÉNy-i sarká-

⁶ Rövidítések a sírok leírásánál: H. = hossza, sz. = szélessége, mé. = mélysége, tá. = tájolása. A tájolásnál mindig a koponya irányát írjuk előre.

⁷ A sír és a gödör időrendi viszonyával az értékelő részben részletesen foglalkozunk.

⁸ Rövidítések a leletek leírásánál: M. = magassága, átm. = átmérője, pá. = peremének átmérője, fá. = fenekének átmérője, h. = hossza, sz. = szélessége, v. = vastagsága.

2. ábra 1. sír
Abb. 2. Grab 1

ban, szorosan egy csomóban 13 db obszidián szilánk (69.81.136 – 4. ábra 7, 11–15, 17–21), 4 db obszidián penge töredék (h. 4,3, 4, 3,5, ill. 2,3 cm – 69.81.137 – 4. ábra 27–30), 1 db apró tűzkő penge (h. 3,7 cm – 69.81.138 – 4. ábra 24), 2 db tűzkő penge töredéke (h. 4, ill. 3,2 cm – 69.81.138 – 4. ábra 9–10), 4 db tűzkő szilánk (69.81.139 – 4. ábra 6, 16, 22 – 1 db elkallódott), 1 db tűzkő vakaró (h. 3,5 cm – 69.81.140 – 4. ábra 23) és 1 db miniatűr tűzkő nyílhegy, háromszög alakú (elkallódott). 8, Kis merítőcsészé. Peremén levő felcsúcsosodó fogóbütyke letörött. M. 3, pá. 5,4 cm. 69.81.141 (3. ábra 5). 9, Kisebb kérődző vagy sertés csontjai (bordái anatómiai rendben). 10, A csontváz jobb válla, ill. felsőteste alatt, mintegy a sír fenekébe bemélyedő kis gödörben vadkan alsó agyarából hasított amulett.⁹ H. 7,3 cm. 69.81.142 (4. ábra 31). 11, Ugyanott réz tű. Négyyszögletes átmetszetű. H. 4,6 cm. 69.81.143 (4. ábra 32).

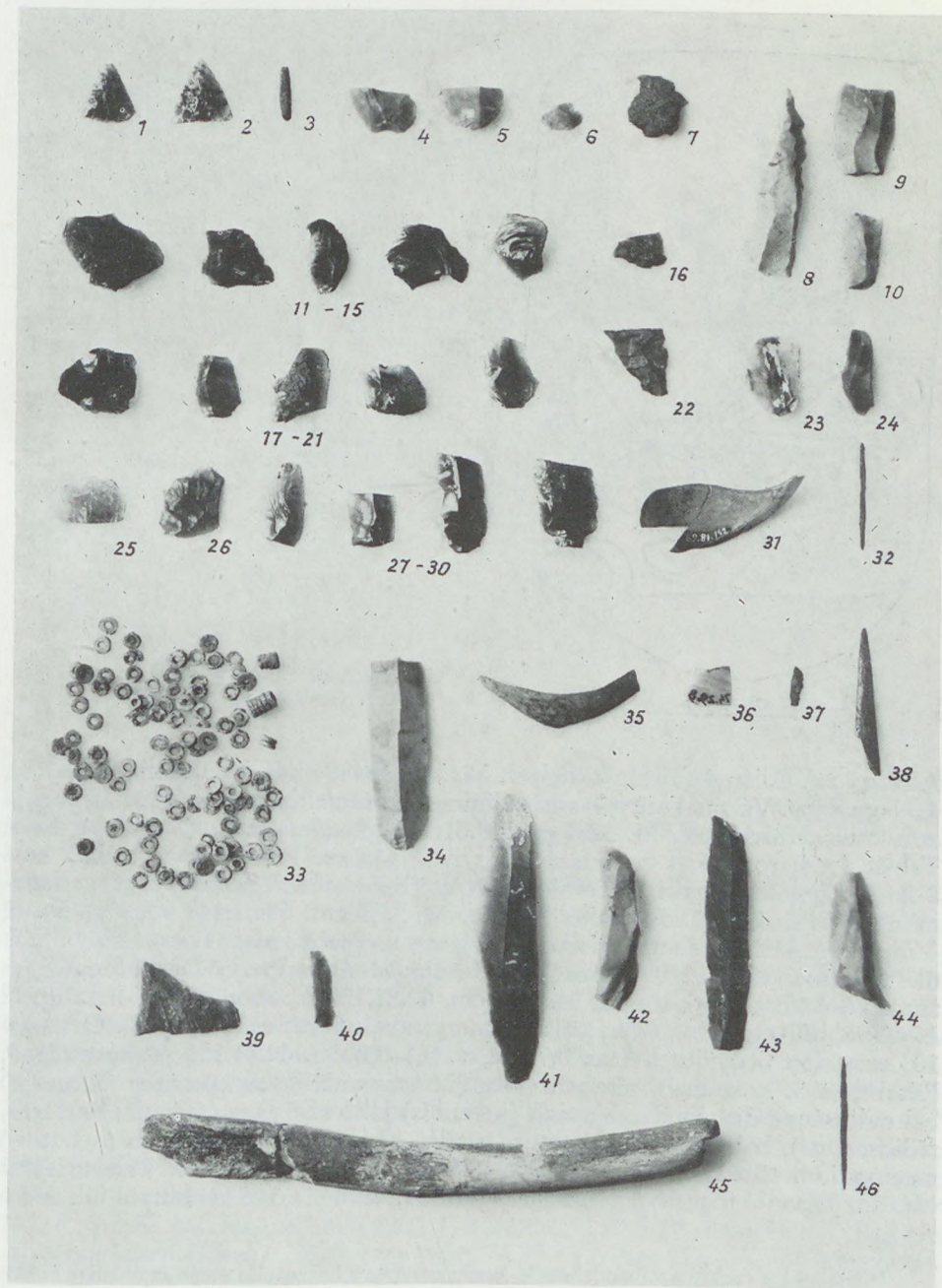
2. sír (5. ábra). H. 190, sz. 125, mé. 105 cm. Tá. K–Ny (98°–278°). A sírgödör Ny-i vége kerekén záródott és itt egy, a fenéknél 15 cm-rel magasabb padka volt. Törzsével a hasán, egyébként a bal oldalán fekvő, zsugorított csontváz. Mellékletek: 1, A törzs fölött, kb. 55 cm-rel a fenéknél magasabban a sír földjében edénytöredékek. 2, Csövestalpú edény talpa (a tálrész nélkül). 3 függőleges sorban 3–3 lyuk töri át, de az alján a sorok között is van még 2–2 lyuk. Alja kb. 20 cm-rel volt a sír fenekénél magasabban. M. 23,3 cm. 69.81.144 (3. ábra 2).

⁹ Utólagosan eltört és egy kis darabja hiányzik.

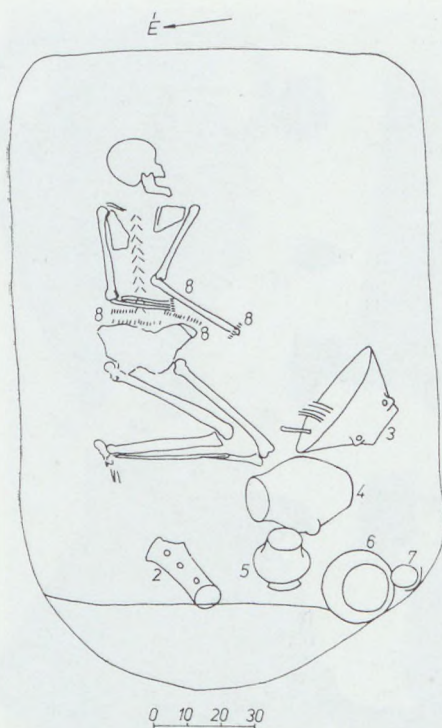
3. ábra 1, 5 = 1. sír; 2-4, 6-9 = 2. sír; 10 = 3. sír; 11 = 4. sír; 12 = 5. sír (1: 6)

Abb. 3. 1, 5 = Grab 1; 2-4, 6-9 = Grab 2; 10 = Grab 3; 11 = Grab 4; 12 = Grab 5 (1: 6)

4. *dbra* 1-32 = 1. sír; 33 = 2 sír; 34-38 = 3. sír; 39-46 = 4. sír (1: 3)

Abb. 4. 1-32 = Grab 1; 33 = Grab 2; 34-38 = Grab 3; 39-46 = Grab 4 (1: 3)

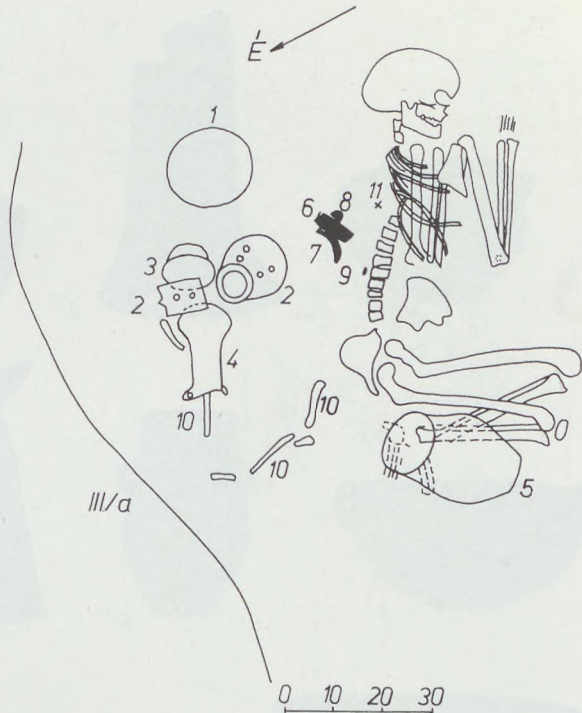

5. ábra 2. sír
Abb. 5. Grab 2

3, Nagy *tál*. Alján 4 fül foglal helyet. M. 17,2, pá. 31 cm. 69.81.145 (3. ábra 3). 4, Nagy *korsó*. Vállán 4 bütyök van aszimmetrikusan elrendezve, úgy, hogy egyik sem esik a fülek fölé. M. 32,8 cm. 69.81.146 (3. ábra 6). 5, *Csővestalpú korsó*. Talpát 4×4, rombikus elrendezésű kis lyuk töri át. Pereménél és vállán levő 2-2 füle függőleges nyílású. Testének felületét szögletes csigavonalban futó, létramintás szalagokból álló díszítés borítja. M. 31,5 cm. 69.81.147 (3. ábra 7). 6, *Virágcserep*. Pereme alatt 4 kisebb, oldalán 4 nagyobb, kissé hosszúkás bütyök ül. M. 18,8 cm. 69.81.149 (3. ábra 9). 7, *Csővestalpú edény talpa*. Oldalát 4 függőleges sorban 3-3 kerek lyuk töri át. M. 23,7 cm. 69.81.150 (3. ábra 8). 8, A derék körül *kőgyöngyökből* egysoros *fűzér*, valamint ugyancsak a két csukló körül. Összesen 103 szem lett begyűjtve. Átm. 0,7-0,8, v. 0,1-0,2 cm. 69.81.151 (4. ábra 33). 9, Részben a 3. sz. tálban, részben előtte¹⁰ *állatcsontok*:¹¹ szarvasmarha (juvenilis) bal radiusának distalis darabja, juh (juvenilis) jobb első lába (scapula, humerus, radius, ulna), bal hátsó lába (femur, patella, tibia, calcaneus), sertés (juvenilis) metapodium töredéke. 10, Az 5. sz. edény szájában kúpos *fedő*. Tetején sátor vázához hasonló fogantyú van, amely gerince két végén 3-3 kis bütyök ül. A fo-

¹⁰ Eredetileg ezek is a tálban lehettek, amely azonban a behatolás során az oldalára billent és így kiestek belőle.

¹¹ Az állatcsontanyagot Vörös István határozta meg. Az adatok rendelkezésemre bocsátásáért fogadja hálás köszönetemet.

6. ábra 3. sír
Abb. 6. Grab 3

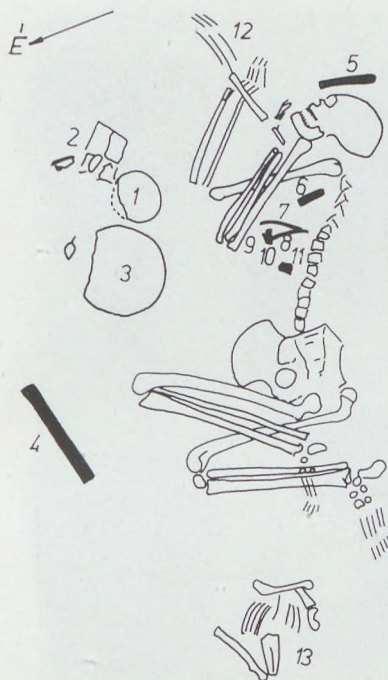
gantyú lábai között a fedő tetején is van 4 egészen kis bütyök. Alját 2×2 kis lyuk töri át. Felületét kihagyott zezgugos lefutású sávval megszakított hálóminta borítja. Sem díszítése, sem mérete nem egyezik az 5. sz. korsóéval. M. 7,6, átm. 9,4 cm. 69.81.148 (3. ábra 10).

3. sír (6. ábra). Mé. 80 cm.¹² Tá. K–Ny (112° – 292°). Bal oldalán fekvő, de a törzsével kissé a hasára fordított, zsugorított csontváz. Több edénymelléklet sérült volta miatt feltehető, hogy a sír egyes részeit bolygatás érte. Mellékletek: 1, *Mély tál*. Lehet, hogy összetörve került a sírba, mivel a fenéke az oldala mellett függőleges helyzetben volt. M. 10,2 cm. 74.29.1 (7. ábra 1). 2, *Csövestalpú tál*. Felső részéből csak töredékek voltak megtalálhatók. Talpát eredetileg 2 függőleges vonalban 2-2, rombusz alakba rendezett, 4 lyukból álló csoport töri át. M. (jelenlegi) 22,4 cm. 74.29.2 (7. ábra 2). 3, *Csészke*. M. 7,8, pá. 10 cm. 74.29.3 (7. ábra 3). 4, *Tejeskőcsög*. Az oldalán feküdt. Hasán eredetileg a fülekre merőlegesen 1–1 bütyök volt. M. 19,5 cm. 74.29.4 (7. ábra 4). 5, *Puttony*. Nyaka hiányzik. Oldalán kb. 120° – 120° -os elrendezésben két oldalon egymás fölött 2–2, függőleges nyílású fül, a harmadikon 1 bütyök van. M. (jelenlegi) 22,5 cm. 74.29.5 (3. ábra 10). 6, *Tűzkő kés*. Hegye hiányzik. H. 8,2 cm. 74.29.6 (4. ábra 34). 7, Vadkan agyarából készült *amulett*. H. (húr) 6,6 cm. 74.29.7 (4. ábra 35). 8, *Obszidián szilánk*

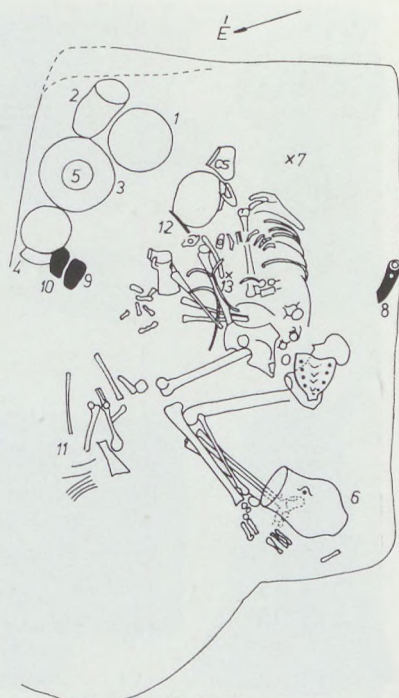
¹² A csekély mélység miatt a sírgödör a humuszfeltalajban volt, aminek következtében az alakja nem rajzolódott ki.

7. ábra 1-4 = 3. sír; 5-11 = 7. sír (1: 6)
 Abb. 7. 1-4 = Grab 3; 5-11 = Grab 7 (1: 6)

0 10 20 30

8. ábra 4. sír
Abb. 8. Grab 4

0 10 20 30

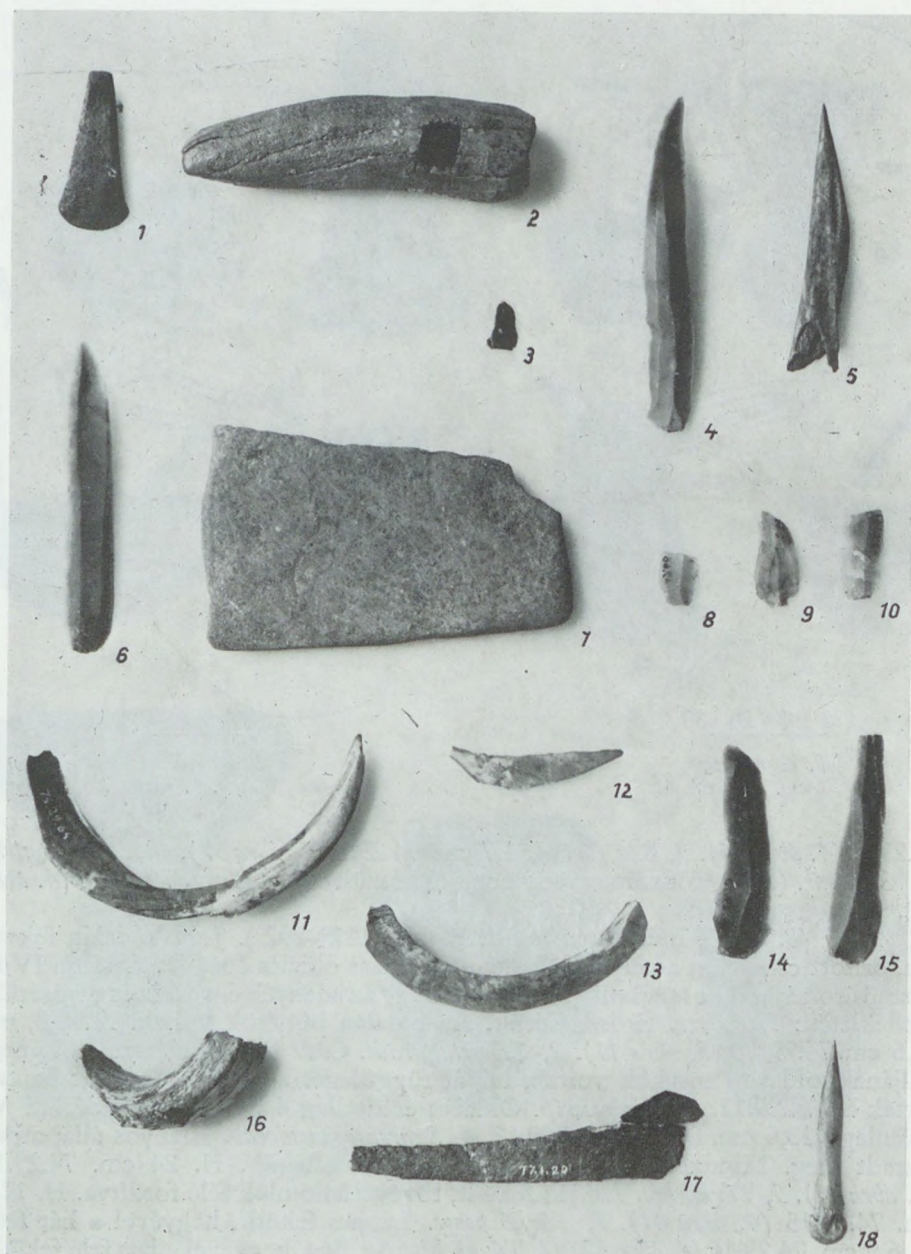
9. ábra 7. sír
Abb. 9. Grab 7

74.29.8 (4. ábra 36). 9, Réz rög. H. 1,7 cm. 74.29.9 (4. ábra 37). 10, Állatcsontok. 11, Csont ár. (kis kérődző metapodiumából készült). H. 6,2 cm. 74.29.10 (4. ábra 38).¹³

4. sír (8. ábra). Mé. 58 cm.¹⁴ Tá. K–Ny (112°–292°). Jobb oldalán fekvő, zsugorított csontváz, amelynek medencéje a hasi oldalra fordult. A sírt a IV/b. jelzésű árok ásásakor megbolygatták, úgy, hogy az edények egy része is megsérült. Mellékletek: 1, Csészé. Erősen sérült. Az oldalán bütykök voltak. M. 8,3, pá. 10,6 cm. 74.29.11 (3. ábra 11). 2, Csövestalpú tál. Csak töredékei maradtak meg. Táljának oldalán bütykök voltak, talpát függőleges sorokba rendezett lyukak törték át. 74.29.12. 3, Virágcserep. Oldalán eredetileg 4 bütyök volt. Sérült. M. (jelenlegi) 13,6 cm, fá. 9 cm. 74.29.13. 4, Szarvasagancsdarab. Hiányos állapotban maradt meg. Mindkét végén vágás nyomai észlelhetők. H. 24 cm. 74.29.14 (4. ábra 45). 5, Tűzkő kés. Lapján feküdt, tövével a homlok felé fordítva. H. 12,2 cm. 74.29.15 (4. ábra 41). 6, Tűzkő penge. Lapján feküdt, hegyével a hát felé. H. 6,9 cm. 74.29.16 (4. ábra 42). 7, Tűzkő kés. Az élén, hegyével a has felé feküdt. H. 9,9 cm. 74.29.17 (4. ábra 43). 8, Réz tű. Négyszögletes átmetszetű, mindkét

¹³ Pontos helyzete nem volt megállapítható.

¹⁴ L. 12. j.

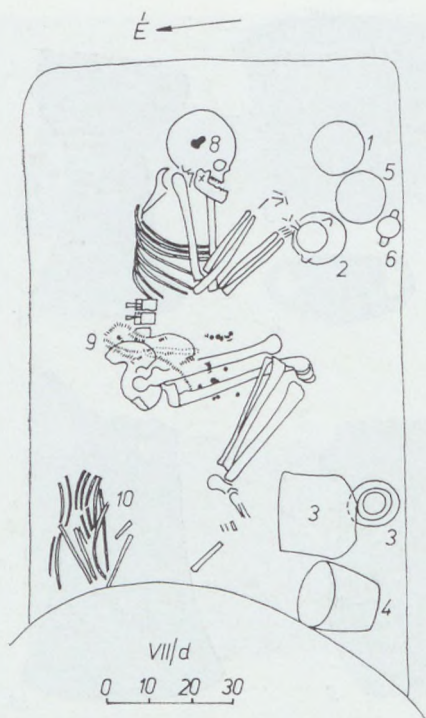
10. dbra 1-5 = 7. sír; 6-16 = 10. sír; 17-18 = 12. sír (1: 3)

Abb. 10. 1-5 = Grab 7; 6-16 = Grab 10; 17-18 = Grab 12 (1: 3)

11. *ábra* 1-2, 6-8, 11 = 9. sír; 3-5 = 8. sír; 9-10, 12-14 = 11. sír (1:6)

Abb. 11. 1-2, 6-8, 11 = Grab 9; 3-5 = Grab 8; 9-10, 12-14 = Grab 11 (1: 6)

12. ábra 9. sír
Abb. 12. Grab 9

vége hegyes. H. 5,4 cm. 74.29.18 (4. ábra 46). 9, Kis tűzkő penge. Az élén feküdt. H. 3,3 cm. 74.29.19 (4. ábra 40). 10, Tűzkő penge. A hátán feküdt. H. 5,9 cm. 74.29.20 (4. ábra 44). 11, Tűzkő szilánk. H. 4,4 cm. 74.29.21 (4. ábra 39). 12, Allatsontok: kisebb emlős lábcsontjai és bordái. 13, Allatsontok: kisebb emlős első lábának csonjai a lapockával és bordák (anatómiai rendben). 14, Korsó. Csak töredékesen maradt meg. Szűk, talpszerű fenéken áll; gömbölyű, öblös hasa volt. Fá. 8,5 cm. 74.29.73.

5. sír. Mé. 64 cm.¹⁵ Tá. K–Ny (112°–292°). Bal oldalán fekvő, zsugorított gyermekcsontváz. Az V/d gödör ásásával a sírt elvágták, úgy, hogy a csontváznak a bordáktól lefelé levő része hiányzott. Egyetlen (megmaradt) melléklete: Nagyfülű bögre. Oldalát váltakozó irányban bevonalkázott háromszögek díszítik. A mintát alul mélyen benyomott pontsor zárja le. M. 4,6 cm. 74.29.22 (3. ábra 12).

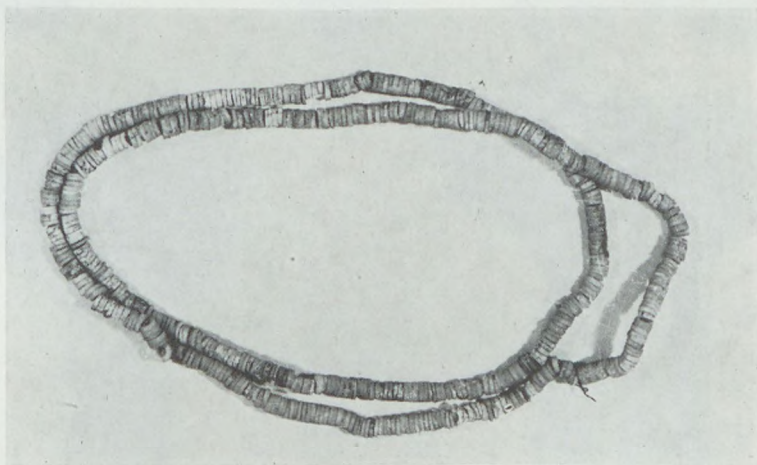
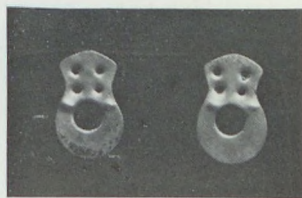
6. sír. Mé. kb. 83 cm.¹⁶ Tá. K–Ny (kb. 112°–292°). Kis gyermek csontvázának maradványai. Feltehetően a jobb oldalán feküdt. Melléklete nem volt.

7. sír. (9. ábra). H. 155, sz. 106–133, mé. 97 cm. Tá. K–Ny (110°–290°). Törzsével a hasán, egyébként a jobb oldalán fekvő, zsugorított csontváz. A bal bordák, az ágyékcsigolyák, a bal lapocka és a keresztcsont nem volt az eredeti

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

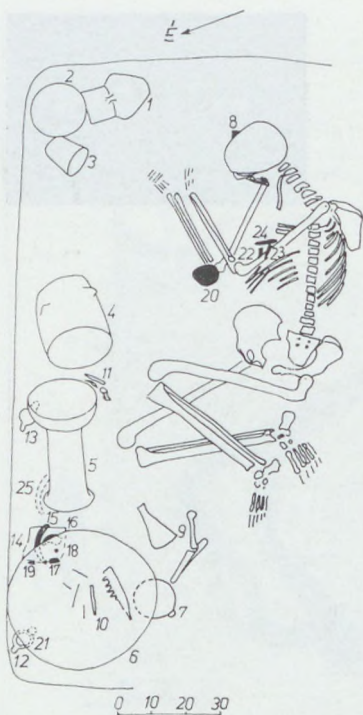
13. ábra 1–2 = 9. sír (1:2)
Abb. 13. 1–2 = Grab 9 (1:2)

14. ábra 9. sír (1:3)
Abb. 14. Grab 9 (1:3)

helyén (talán bolygatás következtében). Mellékletek: 1, *Mély tál*. M. 9,6, pá. 15,3 cm. 74.29.23 (7. ábra 5). 2, *Köcsög*. Az oldalán feküdt. M. 14,8 cm. 74.29.24 (7. ábra 6). 3, *Csővestalpú tál*. Táljának oldalán eredetileg 4 bütyök volt. Talpát 3 függőleges vonalban 2–2 helyen rombikus alakba rendezett 4–4 kisebb lyuk töri át. M. 29,4 cm. 74.29.25 (7. ábra 9). 4, *Csővastalpú edény* (tál?). Felső része nem maradt meg. Talpát 4 függőleges sorban 2–2 kerek lyuk töri át. M. (jelenlegi) 18,7, fá. 14 cm. 74.29.26 (7. ábra 7). 5, *Pohár*. Oldalán 4 bütyök van. M. 9,8 cm. 74.29.27 (7. ábra 8). 6, *Köcsög*, vállán két fülel. Utóbbiakra merőlegesen a hason 2 erős bütyök ül. M. 21,5 cm. 74.29.28 (7. ábra 6). 7, *Réz laposbalt*.¹⁷ Teste szimmetrikus. H. 6,4, sz. 2,8, v. 1 cm. 74.29.29 (10. ábra 1). 8, *Agancscsákány*. Élével a medence felé, nyéllyukával függőleges irányban feküdt. H. 13,6 cm. 74.29.30 (10. ábra 2). 9, Nagyjából ovális *ütőkő*, több helyen a használat nyomával. H. 9,1 cm. 74.29.31. 10, Jellegtelen alakú *csiszolókö*. Felszíne a használat által két helyen síma. H. 12,8 cm. 74.29.32. 11, *Allatcsontok*: kisebb emlős első lába a lapockával, bordák (anatómiai rendben). 12, *Tűzkő kés*. A hátán feküdt, de a hegye kb. 45°-os szögben fölfelé állt. H. 13,5 cm. 74.29.33 (10. ábra 4). 13, *Csont ár*. H. 10,9 cm.

¹⁷ A sír feltárásakor egy röggel együtt kifordult az eredeti helyéből, így a helyzete nem volt megfigyelhető.

15. ábra 10. sír
Abb. 15. Grab 10

74.29.34 (10. ábra 5). 14, *Obszidián szilánk*. H. 2 cm. 74.29.35 (10. ábra 3). 15, *Füles fazék*.¹⁸ Az 1. és 4. sz. mellékletek közelében volt, de a sír felbontásakor az összetört edénydarabok alapján nem lehetett megállapítani, hogy hány edény van ott és milyen helyzetben voltak azok. M. 15,3 cm. 74.29.36 (7. ábra 11).

8. sír. Mé. 50 cm¹⁹ Tá. K–Ny (90°–270°). Jobb oldalon fekvő, zsugorított gyermekcsontváz. Feltehetően bolygatott volt, minthogy csak a koponyát, a bordákat és a karcsontokat találtuk meg. Mellékletek: 1, *Kisebb edény*. Csak az alja maradt meg. Fá. 5 cm. 74.29.37. 2, *Füles virágcserep*. Az oldalán eredetileg 4 bütyök volt. M. 13,9 cm. 74.29.38 (11. ábra 3). 3, *Nagyfülű bögre*. Hasán, a fülekre merőlegesen 1–1 bütyök foglal helyet. M. 5 cm. 74.29.39 (11. ábra 4). 4, *Csőves-talpú edény* (tál vagy fazék). Felső része csonka; feltehetőleg eredetileg 4 bütyök volt rajta. Talpát 4 függőleges sorban 3–3 kisebb lyuk töri át. M. (jelenlegi) 19,5 cm. 74.29.40 (11. ábra 5).

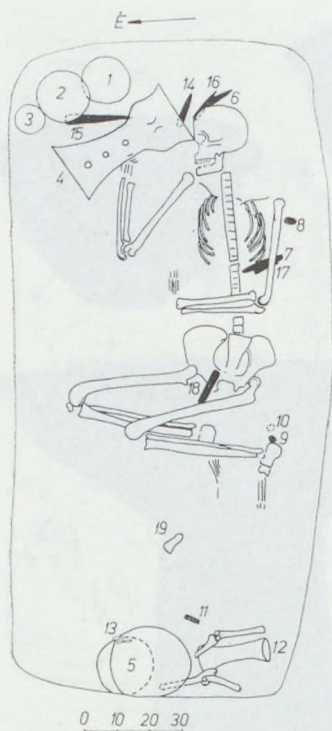
9. sír (12. ábra). H. legalább 150, sz. 86, mé. 89 cm. Tá. K–Ny (97°–277°). Bal oldalán fekvő, zsugorított csontváz. A sír Ny-i oldalát a VII/d – feltehetőleg szarmata kori – gödör ásásával elvágták, de mellékletet minden valószínűséggel nem sértettek meg. Mellékletek: 1, *Köcsög*. Hasán a fülekre merőlegesen 1–1 bütyök ül. M. 18,5 cm. 74.29.44 (11. ábra 1). 2, *Köcsög*, vállán két füllel. A hasán,

¹⁸ Lehet, hogy volt az oldalán, a fülekre merőlegesen 1-1 bütyke, de az edény hasának erősen sérült volta miatt ezek nem észlelhetők.

¹⁹ L. 12. j.

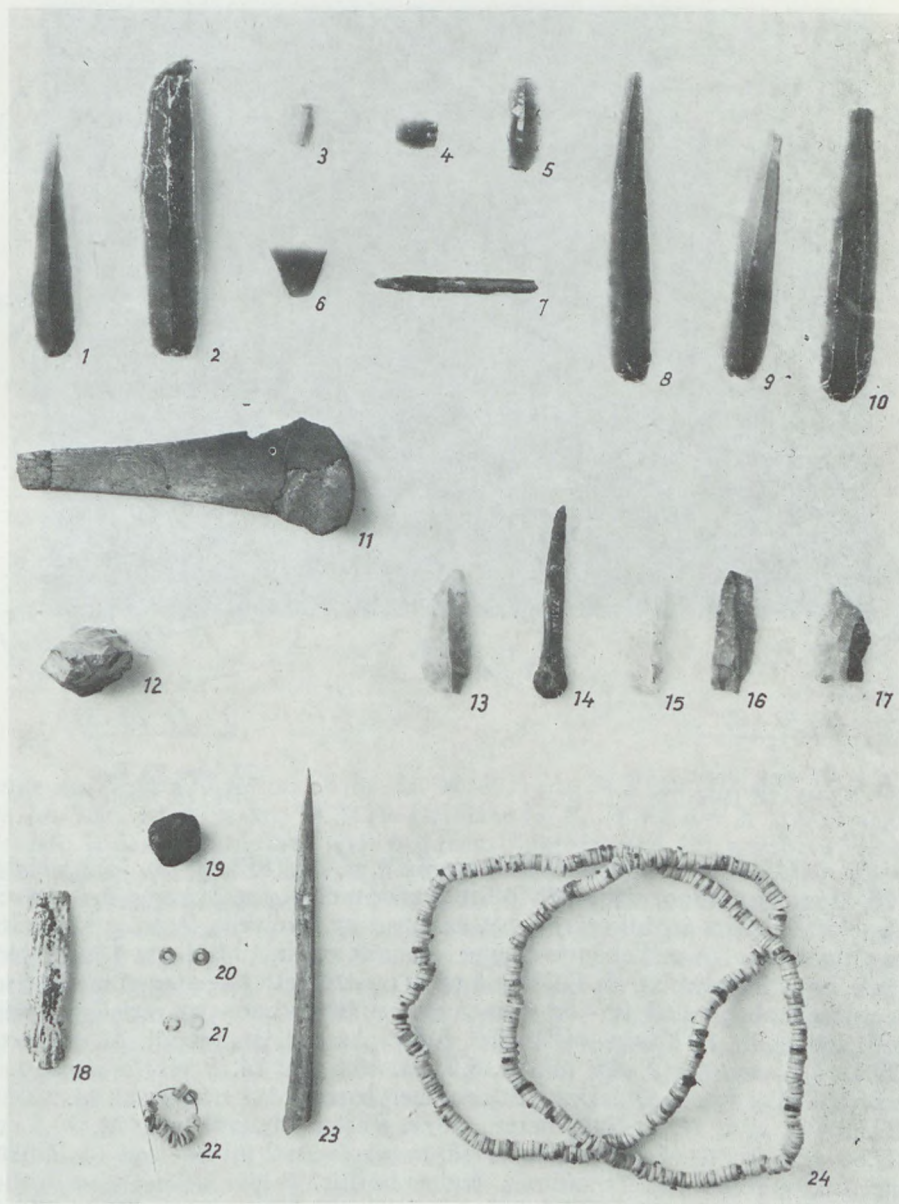
16. *ábra* 1-7 = 10. *sír*; 8-11 = 12. *sír* (1: 6)
Abb. 16. 1-7 = Grab 10; 8-11 = Grab 12 (1: 6)

17. ábra 11. sír
Abb. 17. Grab 11

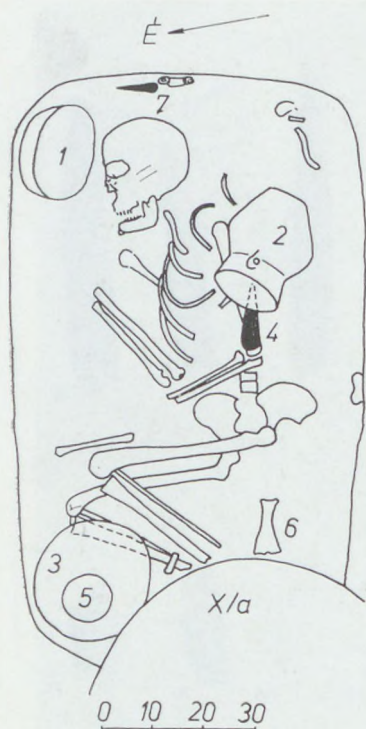
4 bűtyök látható. M. 17,5 cm. 74.29.45 (11. ábra 2). 3, *Csővestalpú fazék*. Fazék-része a talpról letörve, az oldalán feküdt a sír belsejében. Fazékrészén 2 fül és 4 bűtyök van. Felszínét kihagyott, meandrikus szalagokkal megszakított hálóminta borítja. Talpát 4 függőleges sorban 5–5 kisebb lyuk töri át, a sorok közeit bevonalkázott három- és kihagyott négyszögekből álló bekarcolt minta díszíti. M. 41,5 cm. 74.29.46 (11. ábra 11). 4, *Virágcserep*. Pereménél 4, függőleges irányban hosszúkás, hasán 4 nagyobb bűtyök van. M. 15,6 cm. 74.29.47 (11. ábra 6). 5, *Kis tál*. Oldalán 4 bűtyök van. M. 6,4, pá. 12 cm. 74.29.48 (11. ábra 7). 6, *Nagyfülű bögre*. Hasának törésvonalán, a fülekre merőlegesen 1–1 bűtyök ül. M. 4,7 cm. 74.29.49 (11. ábra 8). 7, *Karikás arany csüngő*. Az állakapocs jobb ágán feküdt.²⁰ H. 2,8, sz. 1,8 cm, s. 1,93 g. 74.29.50 (13. ábra 1). 8, *Karikás arany csüngő*. A bal, falcsonton feküdt, sima lapjával a koponyától elfelé. Karikája a csecsnyújtvány felé irányult. H. 2,9, sz. 1,85 cm, s. 2,17 g. 74.29.51 (13. ábra 2). 9, *Kétsoros fűzér* korongalakú *kőgyöngyökből* a medence körül. Összesen 594 szem lett begyűjtve. A medencelapátok alatt a sorok folyamatosak voltak, szorosan egymás mellett futottak, fölöttük azonban több kisebb darabra voltak széjjelszakadva. A bal csipőszöglet előtt mintha a fűzér eredetileg csomóra lett volna kötve. A gyöngyszemek átm. 0,5–0,7, v. 0,1–0,2 cm. 74.29.52 (14. ábra). 10, *Állatcsontok*: kisebb emlős csontjai.

²⁰ L. 17. j.

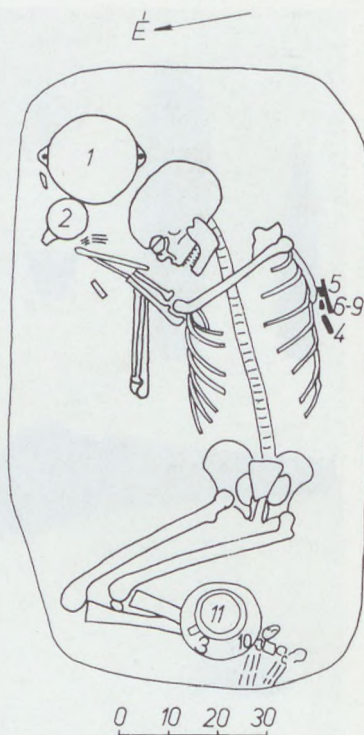

18. ábra 1-11 = 11. sír; 12 = 15. sír; 13-17 = 13. sír; 18-24 = 16. sír (1: 3)

Abb. 18. 1-11 = Grab 11; 12 = Grab 15; 13-17 = Grab 13; 18-24 = Grab 16 (1: 3)

19. ábra 12. sír
Abb. 19. Grab 12

20. ábra 13. sír
Abb. 20. Grab 13

10. sír (15. ábra). H. 185, mé. 100 cm.²¹ Tá. K-Ny (112°-292°). Jobb oldalon fekvő, zsugorított csontváz. A sír fölött húzódott el a temetőt keresztben átszelő IV/b jelzésű (talán árpádkori?) árok, azonban az sekélyebb lévén a csontvázat nem sértette meg. A mellékletek egyike sem volt sérült. Ebből arra következtethetünk, hogy legfeljebb a sír D-i fala mellett pusztulhattak esetleg el mellékletek – ha egyáltalánban voltak itt – ugyanis ez esett az árok viszonylag mélyebb közepe alá. Mellékletek: 1, *Köcsög*, vállán két fülel. Az oldalán feküdt. M. 18,5 cm. 74.29.53 (16. ábra 1). 2, *Kis tál*. M. 5,9, pá. 15,6 cm. 74.29.54 (16. ábra 2). 3, *Kisméretű füles fazék*. Oldalán, a fülekre merőlegesen 1-1 bütyök ül. M. 9,8 cm. 74.29.55 (16. ábra 3). 4, *Nagyméretű fazék*. Hasán 4 bütyök van. M. 29,5 cm. 74.29.56 (27. ábra 6). 5, *Csővestalpú fazék*. Fazékrészén 2 fül és 4 bütyök látható. Koncentrikus rombikus, létramintás díszítés borítja. Talpát 3 függőleges sorban 4-4 kisebb lyuk töri át. A sorok közeit bekarcolt rombikus minta tölti ki. M. kb. 43 cm. 74.29.57 (16. ábra 6). 6, *Csővestalpú tál*. Eredetileg a sír ÉNy-i sarkába volt állítva. Tálrészén 4 bütyök van, talpát 4 függőleges vonalban 3-3, háromszögbe

²¹ Szélessége nem volt mérhető.

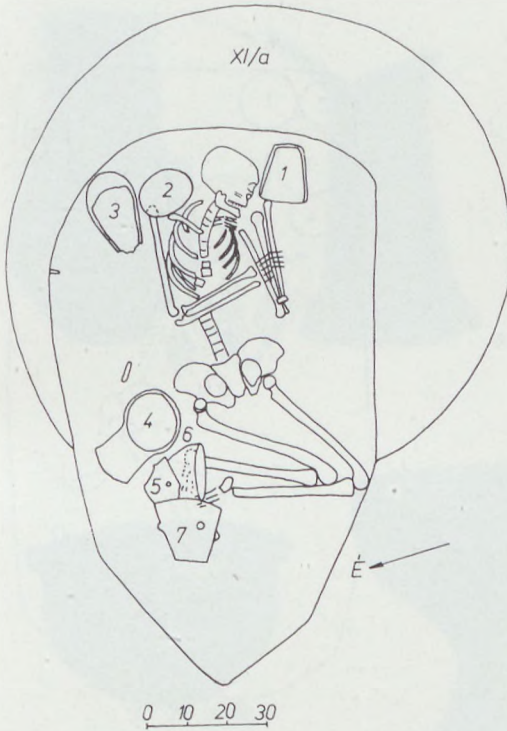
21. ábra 13. sír
Abb. 21. Grab 13

rendezett hármass lyukcsoport töri át. M. 39,3 cm. 74.29.58 (16. ábra 7). 7, *Mély tál*. M. 12,6, pá. 17,6 cm. 74.29.59 (16. ábra 4). 8, *Tűzkő kés*. A koponya jobb oldalán, lapjával a koponya felé, majdnem függőlegesen állt a sírban. H. 12,7 cm. 74.29.60 (10. ábra 6). 9, *Állatcsontok*: Kisebb emlős első lába a lapockával. A sír fenekénél magasabban voltak a kitöltő földben, különösen a 7. sz. tál közelében levő darab. 10, A 6. sz. edény tájában *állatcsontok*, közöttük egy sertés állkapcsának darabja. 11, *Állatcsontok*: Kisebb emlős csontjai. Volt közöttük, amely függőleges helyzetben állt a sírt kitöltő földben. 12, *Nagyfülű bögre*. a 6. sz. edény tálja alatt. M. 5 cm. 74.29.61 (16. ábra 5). 13, Az 5. sz. edény alatt *nagyfülű bögre*. Csak töredékekben maradt meg. Kisebb méretű. 74.29.62. 14, *Lapos csiszológő*. H. 14,4, sz. 9,2, v. 1,3 cm. 74.29.63 (10. ábra 7). 15, A 14. sz. kőlapon *vadkan* bal alsó *agyara*. Tővéből a belső oldalon le van hasítva egy darab és mintha itt a hasadás felülete le lenne csiszolva. H. (húr) 13,2 cm. 74.29.64 (10. ábra 11). 16, *Ugyanott vadkan* bal felső *agyara*. Hegye és töve felfelé állt, úgy, hogy a 15. sz. agyar fölött volt. H. (húr) 7,6 cm (10. ábra 16). 17–19, 3 db kis *tűzkő penge*. Részben a 14. sz. kőlapon, részben mellette feküdtek. H. 4, 3,6, ill. 3,2 cm. 74.29.66 (10. ábra 8–10). 20, *Őrlő* alaktalan töredéke. H. 7,6 cm. 74.29.67. 21, *Útő* a 12. sz. bögrében. Két végén használat nyoma látható. H. 6,5 cm. 74.29.68. 22, *Vadkan agyarának* lehasított lemeze. H. 6,9 cm. 74.29.69 (10. ábra 12). 23, *Tűzkő kés*. a 22. sz. agyarlemez mellett. H. 8,7 cm. 74.29.70 (10. ábra 14). 24, *Tűzkő kés*. Az előbbire merőlegesen feküdt. H. 9,3 cm. 74.29.71 (10. ábra 15).

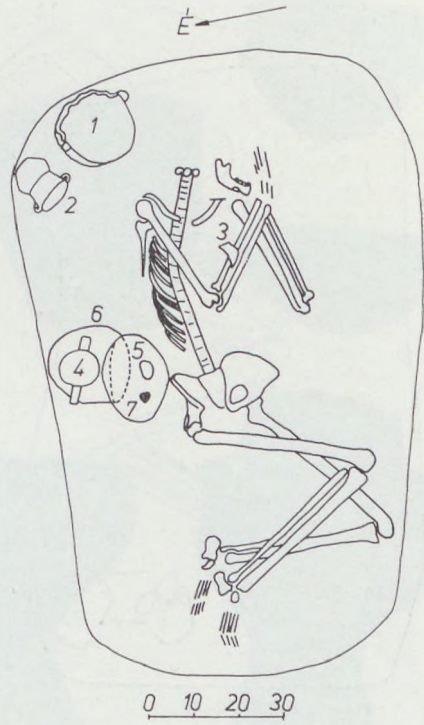

22. ábra 1-5 = 13. sír; 6-11 = 14. sír; 12, 16-19 = 15. sír; 13-15 = 16. sír (1: 6)

Abb. 22. 1-5 = Grab 13; 6-11 = Grab 14; 12, 16-19 = Grab 15; 13-15 = Grab 16 (1: 6)

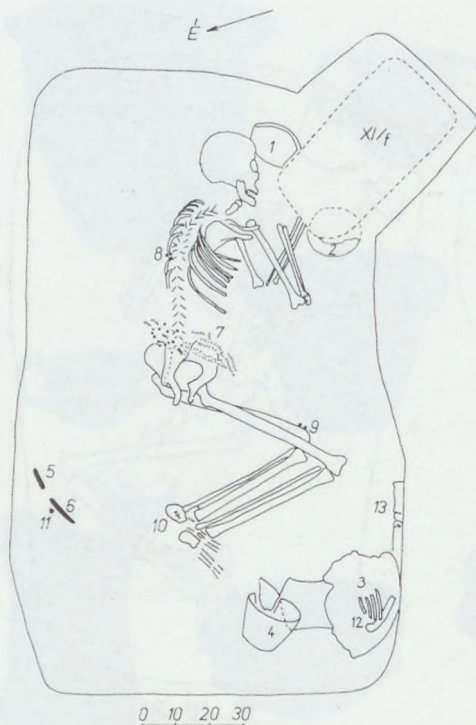
23. ábra 14. sír
Abb. 23. Grab 14

24. ábra 15. sír
Abb. 24. Grab 15

25, *Vadkan* jobb alsó agyarából hasított *lemez* (amulett ?). H. (húr) 11,2 cm. 74.29.72 (10. ábra 13).

11. *sír* (17. ábra). H. 200, sz. 97, mé. 65 cm. Tá. K–Ny (94°–274°). Törzsével a hátán, egyébként a jobb oldalán fekvő, zsugorított csontváz. Mellékletek: 1, *Kis tál*. Oldalán 4 bütyök van. M. 4,6, pá. 13,9 cm. 77.1.1 (11. ábra 12). 2, *Tojásdad testű korsó*. Nyaka hiányzik. Hasán eredetileg 4 bütyök volt. M. (jelenlegi) 23,5 cm. 77.1.2 (11. ábra 13). 3, *Tejesköcsög*. M. 20,3 cm. 77.1.3 (11. ábra 9). 4, *Csővestalpú fazék*. Az oldalán feküdt. Hasán 2 fül és eredetileg 4 bütyök volt. Talpát 4 függőleges sorban 3–3 kerek lyuk töri át. M. 36,2 cm. 77.1.4. (11. ábra 4). 5, *Csővestalpú tál*. Tálrésze nem volt restaurálható; az oldalán bütykök voltak. Talpát 4 függőleges oszlopban kétszer-kétszer 4–4, rombusz alakba rendezett szűk lyuk töri át. Fő. 16,2 cm. 77.1.5 (11. ábra 10). 6, *Tűzkő kés*. Tővével a homlok előtt, a lapján feküdt. H. 9,4 cm. 77.1.6 (18. ábra 1). 7, *Tűzkő kés*. A bal felkarcsont alatt, a hátán, hegyével a gerincoszlop felé feküdt. H. 12,3 cm. 77.1.7 (18. ábra 2). 8, *Tűzkő penge* töredéke. H. 1,9 cm. 77.1.8 (18. ábra 3). 9, *Trapéz alakú tűzkő nyílhegy*. Oldalai retusáltak. H. 2,2, sz. 2,4 cm. 77.1.9 (18. ábra 6). 10, *Tűzkő penge* töredéke. H. 1,7 cm. 77.1.10 (18. ábra 4). 11, *Obszidián penge*. A sír fenekénél 8 cm-rel magasabban feküdt. H. 3,8 cm. 77.1.11 (18. ábra 5). 12, *Állatcsontok* (né-

25. ábra 16. sír
Abb. 25. Grab 16

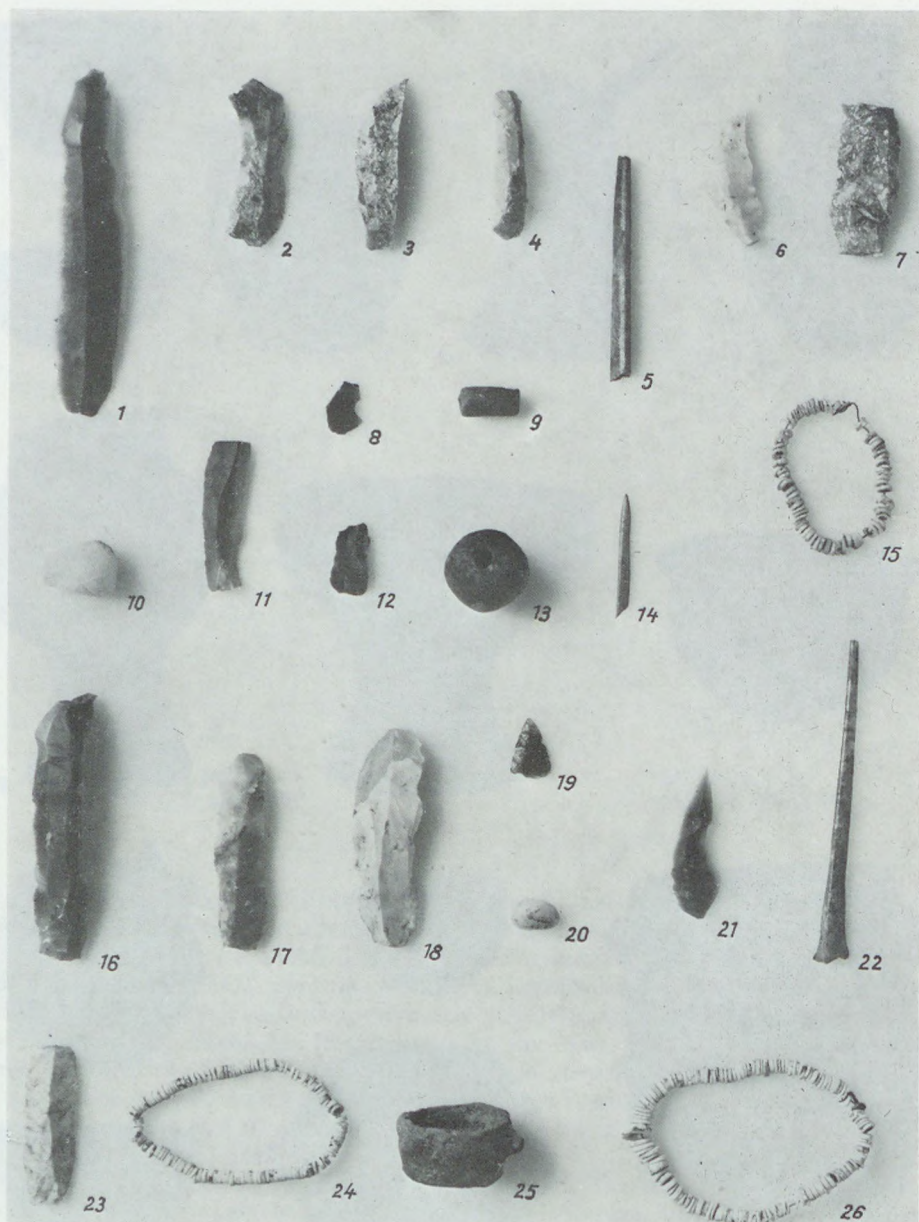
26. ábra 17. sír
Abb. 26. Grab 17

hány cm-rel a sír feneke fölött helyezkedtek el): Szarvasmarha lapocka, kisebb emlős lábcsontjai (részben anatómiai rendben). 13, *Állatcsontok*: juh vagy kecske bordatöredékei. 14, *Tűzkő kés*. Lapján feküdt, tövével a 4. sz. edény pereme alatt. H. 12,6 cm. 77.1.12 (18. ábra 8). 15, Szarvas *agancs*ából készült *kanál*. A 2. és 4. sz. edény alatt, nyelével a koponya felé fordítva feküdt. H. 13,6 cm. 77.1.13 (18. ábra 11). 16, *Tűzkő kés*. Részben a 6. sz. kés alatt, félig az élén feküdt hegyével a koponyától elfelé. H. 10,3 cm. 77.1.14 (18. ábra 9). 17, *Csont ár*. Szorosan a 7. sz. kőkés mellett, tövével a gerincoszlop felé fordítva feküdt. Csak töredéke maradt meg. 77.1.15 (18. ábra 7). 18, *Tűzkő kés*. Lapján feküdt, tövével a medence alatt. H. 12 cm. 77.1.16 (18. ábra 10).

12. sír (19. ábra). H. 117, sz. 68, mé. 77 cm. Tá. K–Ny (103° – 283°). Jobb oldalán fekvő, zsugorított csontváz. A törzs felső részét bolygatás érte, ugyanis az atlas, a bal humerus caputja, a bal clavicula a sírgödör K-i végében, a sír fenekénél 8–10 cm-rel magasabban volt található, sőt a felső bordák sem voltak eredeti helyzetben. A térdéknél ezen kívül egy radius, a sír D-i falánál egy femur distalis ízülete foglalt helyet. A sírgödör DNy-i sarkát egy – feltehetőleg szarvatakor – gödör elvágta; emiatt a lábcsontok is hiányoztak a bokától lefelé.

27. *dbra* 1-6 = 17. *sír*; 7-8, 10-13 = 18. *sír*; 9 = 10. *sír* (1: 6)
Abb. 27. 1-6 = Grab 17; 7-8, 10-13 = Grab 18; 9 = Grab 10 (1: 6)

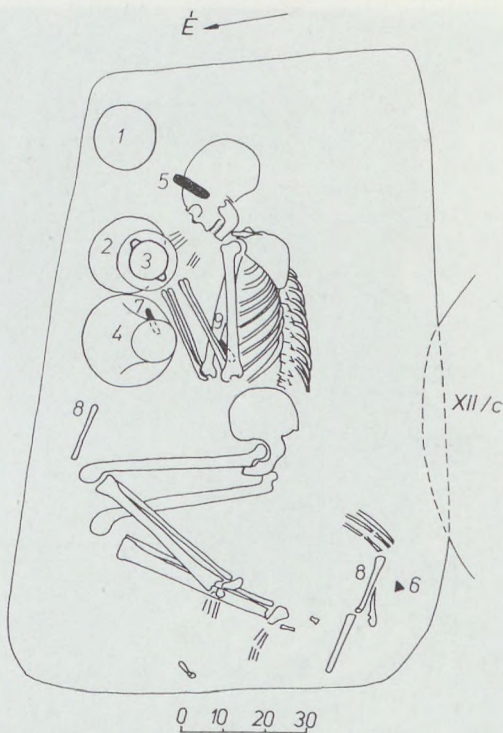

28. *dobra* 1-7 = 17. sír; 8-14 = 18. sír; 15 = 20. sír; 16-19 = 19. sír; 20-22 = 22 sír; 23-25 = 23. sír; 26 = 25 sír (1:3)

Abb. 28. 1-7 = Grab 17; 8-14 = Grab 18; 15 = Grab 20; 16-19 = Grab 19; 20-22 = Grab 22; 23-25 = Grab 23; 26 = Grab 25 (1:3)

29. ábra 18. sír
Abb. 29. Grab 18

30. ábra 19. sír
Abb. 30. Grab 19

Mellékletek: 1, *Tál*. Oldalán 4 bütyök van. M. 7,5, pá. 19 cm. 77.1.17 (16. ábra 8). 2, *Csővestalpú köcsög*. Talpa már a sírbatétel előtt is hiányzott. Vállán 2 hegyes bütyökfül, hasán 4 bütyök ül. M. (jelenlegi) 19,3 cm. 77.1.18 (16. ábra 10). 3, *Korsó*. M. 24,3 cm. 77.1.19 (16. ábra 11). 4, Szarvas *agancsából készült kanál*. A homorú oldalán feküdt, nyelével a 2. sz. edény szája alatt. Kissé sérült. H. (jelenlegi) 19,6 cm. 77.1.20 (10. ábra 17). 5, A 3. sz. korsóban kis *tál*. Oldalán 4 bütyök van. M. 5, pá. 11,5 cm. 77.1.21 (16. ábra 9). 6, *Állatesont*: kisebb emlős lapockája. 7, *Csont ár*. Kecse bal metacarpusának distalis végéből készült. A sír fenekénél kb. 8 cm-rel magasabban feküdt. H. 8,2 cm. 77.1.22 (10. ábra 18).

13. sír (20–21. ábra). H. 125, sz. 73, mé. 74–82 cm. (láb felé lejtett). Tá. K–Ny (104°–284°). Törzsével a hátán, egyébként jobb oldalán fekvő, zsugorított csotváz. Mellékletek: 1, *Virágcserep* jellegű edény. Pereménél levő fülei függőleges nyílásúak. M. 18,1 cm. 77.1.23 (22. ábra 1). 2, *Nagyfülű bögre*. Egyik füle már a sírbatételkor hiányzott. M. 8,5 cm. 77.1.24 (22. ábra 2). 3, *Tál*. Az oldalának alján levő 4 bütyök függőlegesen átfúrt. M. 11,1 pá. 16,8 cm. 77.1.25 (22. ábra 3). 4, *Tűzkő penge*. Egyik éle retusált. H. 5,1 cm. 77.1.26 (18. ábra 13). 5, *Csont ár*. Kis kérődző metacarpusának distalis végéből készült. Hegye sérült. H. (jelenlegi)

31. ábra 19. sír

Abb. 31. Grab 19

6.4 cm. 77.1.27 (18. ábra 14). 6, *Tűzkő penge*. A csont ár alatt feküdt. H. 5,1 cm. 77.1.28 (18. ábra 15). 7, *Tűzkő penge*. H. 4,9 cm. 77.1.29 (18. ábra 16). 8, *Csont ár* a 4. sz. kés alatt, vele párhuzamosan. Elpusztult. 9, *Tűzkő szilánk* vagy penge. H. 4,1 cm. 77.1.30 (18. ábra 17). 10, A 3. sz. táliban *nagyfülű bögre*. Hasán, a fülekre merőlegesen 2 bütyök foglal helyet. Ezek magasságában bekarcolt vonalköteg fut körbe. Váltakozó irányú ferde vonalkötegek díszítik az oldalát is. M. (perem) 5,4 cm. 77.1.31 (22. ábra 5). 11, *Merítőcsészé*. Peremének felmagasodó része letört. M. 4,6 cm. 77.1.32 (22. ábra 4).

14. sír (23. ábra). H. 138, sz. 82, mé. 91–83 cm (fej felé lejt). Tá. K–Ny (107°–287°). Törzsével a hátán, egyébként a bal oldalán fekvő, zsugorított csontváz. A sír fölött egy — feltehetőleg szarmatakori — gödör foglalt helyet, amely azonban valamivel sekélyebb volt annál (mé 78 cm). Így a gödör megásása ellenére a csontváz sértetlen maradt, viszont az 1., 3., 4. és 7. sz mellékletek magasabbra nyúló része már annak áldozatául esett. Mellékletek: 1, *Virágcserep*. Pereménél 2 fül, hasának alján 2 bütyök volt. Erősen kiegészített. M. 12,5 cm. 77.1.33 (22. ábra 6). 2, *Kis tál*. Félíg az oldalára fordulva feküdt. 4 bütyök van

32. ábra 1-4 = 19. sír; 5-9 = 20. sír; 10-13 = 21. sír (1: 6)

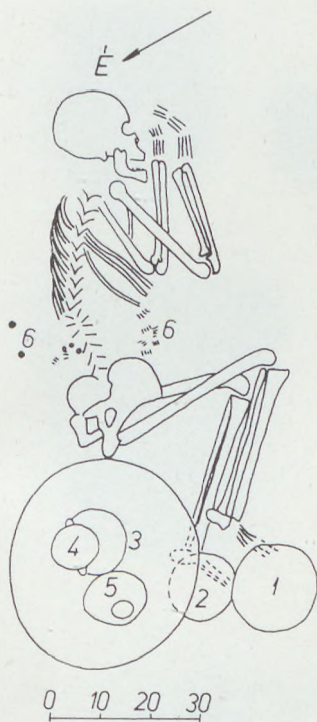
Abb. 32. 1-4 = Grab 19; 5-9 = Grab 20; 10-13 = Grab 21 (1: 6)

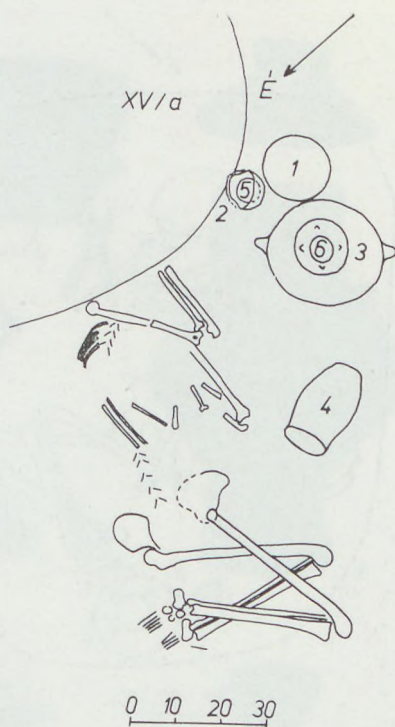
33. ábra 20. sír
Abb. 33. Grab 20

rajta. M. 5,4, pá. 15,5 cm. 77.1.34 (22. ábra 7). 3, *Köcsög*. Vállán eredetileg 2 fül, hasán 4 bütyök volt. Nyaka és féloldala hiányzik. Fá. 5,5 cm. 77.1.35. 4, *Csőves-talpú edény*. Felső részének öble mélyen benyúlik a csöves talpa, szinte annak az aljáig. Felső része hiányzik. Fá. 12,3 cm. 77.1.36 (22. ábra 9). 5, *Virágcserep*. Oldalán 3 bütyök van. M. 11 cm. 77.1.37 (22. ábra 8). 6, *Tál*. Eredetileg az 5. sz. edény szájába volt téve. Oldalán 5 bütyök van. M. 9,5, pá. 16,8 cm. 77.1.38 (22. ábra 10). 7, *Virágcserep*. Oldalán 4 bütyök látható. M. 13,3 cm. 77.1.39 (22. ábra 11). – Az 5. és 6. sz. edény eredetileg ennek a szájába volt téve, a behatolás során azonban mindezek felborultak.

15. sír (24. ábra). H. 138, sz. 88, mé. 66 cm. Tá. K–Ny (104°–284°). Bal oldalán fekvő, zsugorított csontváz. A koponya és a mandibula jobb fele – talán bolygatás következtében – hiányzott. A csontváz többi csontja viszont zavartalan helyzetben volt. Mellékletek: 1, *Mély tál*. Oldalán, a fülekre merőlegesen 2 bütyök ül. M. 12, pá. 17,5 cm. 77.1.40 (22. ábra 16). 2, *Tejesköcsög*. Hasán, a fülekre merőlegesen 2 bütyök látható. M. 10,5 cm. 77.1.41 (22. ábra 17). 3, A jobb alkarcsonton kisebb *edény* alja. Oldalán bütyök és benyomott pontok

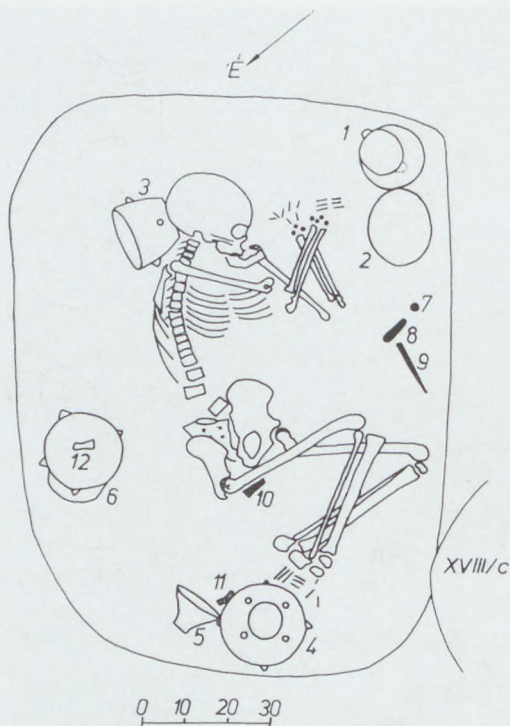
34. ábra 20. sír
Abb. 34. Grab 20

35. ábra 21. sír
Abb. 35. Grab 21

csoportja látható. Fá. 3,6 cm. 77.1.42. A sírhoz tartozása igen kétséges; lehet, hogy a behatolásakor került abba. Jellege kifejezetten korai rézkori. 4, *Nagyfűlű bögre*. A 6. sz. edény oldala fölött foglalt helyet, álló helyzetben. Nyakát az ívelt peremével párhuzamosan futó vonalköteg díszíti. M (perem) 6,5, (fül) 9,1 cm. 77.1.43 (22. ábra 18). 5, *Tál*. A 6. sz. edény szájára ráborulva, szinte fenekével felfelé feküdt. Oldalán 4 kis bütyök van. M. 8,2, pá. 18,4 cm. 77.1.44 (22. ábra 19). 6, *Virágcserep*. Oldalán feküdt. Szájánál 4×2 kisebb, az oldalán 4 nagyobb bütyök ül. M. 14,8 cm. 77.1.45 (22. ábra 12). 7, *Magköszerű tűzkő gumó*. M. 3,3, h. 4 cm. 77.1.46 (18. ábra 12). – A sír földjéből több edénycserep jött elő, amelyek a bodrogkeresztúri kultúra formakincsébe beleillenek. 77.1.47.

16. sír (25. ábra). H. 181, sz. 100–112, mé. 86 cm. Tá. K–Ny (109°–289°). A törzsével kissé a hasára fordult, bal oldalára fektetett csontváz. A sír DK-i sarkát egy későbbi beásás megbolygatta; a bal alkart csuklóban elvágta, valamint az 1. és 2. sz. edénymellékleteket erősen megsértette. Mellékletek: 1, *Tál*. Az oldalán eredetileg 4 bütyök volt. M. 8,2, pá. 18,5 cm. 77.1.48 (22. ábra 13). 2, *Csővestalpú edény*. Csak az áttört talpa aljának néhány töredéke maradt meg. 77.1.49. 3, *Csővestalpú tál*. Tálrésze nem volt restaurálható. Talpát 4 függőleges sorban 3–3 kerek lyuk töri át. M. (csak a talp) 30,3, fá. 19 cm. 77.1.50 (22. ábra

36. ábra 22. sír
Abb. 36. Grab 22

15). 4, *Virágserép*. Pereménél 4, függőleges irányban hosszúkás, oldalán 4 nagyobb bütyök van. M. 14,5 cm. 77.1.51 (22. ábra 14). 5, *Tűzkő penge*. H. 7,2 cm. 77.1.52 (18. ábra 18). 6, *Csont ár*. Őz metatarsusának diafiziséből készült. H. 14,9 cm. 77.1.53 (18. ábra 23). 7, A medence körül kétsoros *fűzér* korongalakú *kőgyöngyökből*. A keresztcsont fölött a fűzér a sírbatételkor elszakadhatott, mert itt a szemek kissé szétszóródtak. A fűzér 426 szemből állt. Az egyes szemek átm. 0,7, v. 0,1–0,2 cm. 77.1.54 (18. ábra 24). 8, 2 db hasonló *kőgyöngy*. 77.1.55 (18. ábra 20). 9, 2 db hasonló *kőgyöngy*. 77.1.56 (18. ábra 21). 10, Hasonló *kőgyöngyökből* álló *fűzér* a bal bokánál. 21 szemből állt. 77.1.57 (18. ábra 22). 11, Vörös színű *kődarab* (Festék?). Egyik oldala simára csiszolt. Átm. 2,1 cm. 77.1.58 (18. ábra 19). 12, A 3. sz. edény táljában *állatcsontok*: kisebb emlős lábcsontjai és bordái (utóbbiak anatómiai rendben). 13, Kisebb emlős lábcsontjai anatómiai rendben.

17. sír (26. ábra). H. 165, sz. 95, mé. 70 cm. Tá. K–Ny (112°–292°). Törzsével enyhén a hasára fordult, jobb oldalán fekvő, enyhébben zsugorított csontváz. Mellékletek: 1, *Köcsög*, vállán két füllel. Ugyancsak a vállán 2 bütyök is van (a fülekre merőlegesen), a hasán pedig 4 (de nem az előbbieik alatt). M. 24,8 cm. 77.1.59 (27. ábra 1). 2, *Csővestalpú tál*. Tálrésze nem volt restaurálható. Talpát 3 függőleges sorban 2–2 kisebb kerek lyuk töri át. M. (csak a talp) 23,5, fá. 14 cm. 77.1.60 (27. ábra 2). 3, *Virágserép*. Pereménél 4×2, függőleges irányban hosszúkás, hasán 4, kétoldaltól benyomott, de nem hegyes bütyök van. M. 16,5 cm. 77.1.61 (27. ábra 3). 4, *Csészé*. Oldalán eredetileg 4 bütyök volt. M. 9,5, pá. 14

37. ábra 1-5, 7-8 = 22. sír; 6, 9-11 = 23. sír; 12 = 20. sír; 13-16 = 24. sír (1: 6)

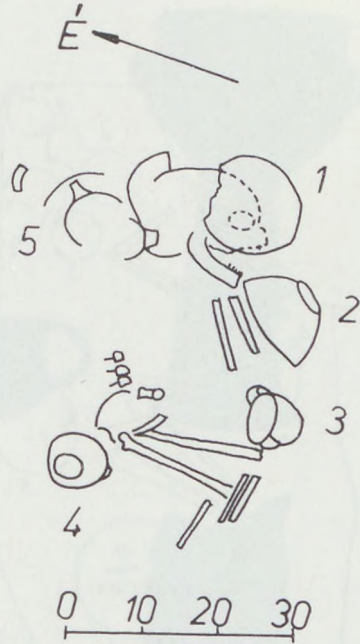
Abb. 37. 1-5, 7-8 = Grab 22; 6, 9-11 = Grab 23; 12 = Grab 20; 13-16 = Grab 24 (1: 6)

38. ábra 23. sír
Abb. 38. Grab 23

cm. 77.1.62 (27. ábra 4). 5, *Mély tál*. Oldalát végtelenített, kihagyott meandrikus szalagokkal megszakított hálóminta borítja. A szalagok töréspontjain nagyobb, mészbetartozások bemélyített pontok vannak. M. 12,3, pá. 18,9 cm. 77.1.63 (27. ábra 6). 6, *Tál*. Oldalán 4 bütyök van. M. 6,5 pá. 16,3 cm. 77.1.64 (27. ábra 5). 7, *Tűzkő kés*. Lapján feküdt, tövével a homlokcsont alatt. H. 14 cm. 77.1.65 (28. ábra 1). 8, *Tűzkő penge*. H. 6,8 cm. 77.1.66 (28. ábra 2). 9, *Tűzkő penge*. H. 7,1 cm. 77.1.67 (28. ábra 3). 10, *Állatcsontok*. 11, *Állatcsont*: 1 állkapocstöröredék. 12, *Tűzkő penge*. H. 6 cm. 77.1.68 (28. ábra 4). 13, *Csont ár*. Kis kőrödző metapódiumából készült. Hegye letörött. H. (jelenlegi) 9,1 cm. 77.1.69 (28. ábra 5). 14, *Tűzkő penge*. H. 5,7 cm. 77.1.70 (28. ábra 6). 15, *Tűzkő penge*. H. 6,2 cm. 77.1.71 (28. ábra 7).

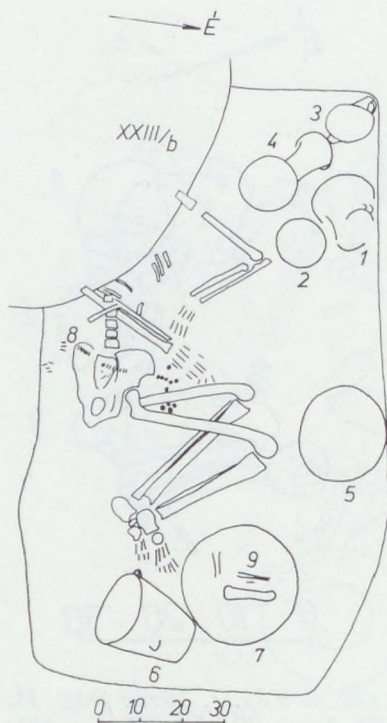
18. *sír* (29. ábra). H. 131, sz. 87, mé. 99 cm. Tá. K-Ny (112°-292°). Bal oldalán fekvő, igen erősen zsugorított csontváz. Mellékletek: 1, *Köcsög vállán* két füllel. Nyakának felső része hiányzik. M. (jelenlegi) 16,5 cm. 77.1.72 (27. ábra 11). 2, Előbbi oldalánál, 8 cm-rel a sír feneké fölött, az oldalára billenve *csészé*. Alján, de a talajt nem érintve, aszimmetrikus elrendezésben 4 bütyök foglal helyet. M. 8, pá. 14 cm. 77.1.73 (27. ábra 10). 3, *Csővestalpú tál*. Alacsony talpa áttörtetlen. M. 20,7 cm. 77.1.74 (27. ábra 7). 4, *Csővestalpú korsó*. Nyakának felső része hiányzik. Vállán 2 fül van. M. (jelenlegi) 27,8 cm. 77.1.75 (27. ábra 8). 5, *Korsó*. Pereme behúzott. Fülei függőleges nyílásúak. M. 15,7 cm. 77.1.76 (27.

39. ábra 24. sír
Abb. 39. Grab 24

ábra 12). 6, Obszidián szilánk. H. 2,1 cm. 77.1.77 (28. ábra 8). 7, Tűzkő penge. H. 6,1 cm. 77.1.78 (28. ábra 11). 8, Kis tűzkő penge. H. 3 cm. 77.1.79 (28. ábra 12). 9, Csont ár. A sírban függőleges helyzetben állt. H. 5,1 cm. 77.1.80 (28. ábra 14). 10, Hengeres alakú agyaggyöngy. H. 2,4, átm 1,2 cm. 77.1.81 (28. ábra 9). 11, A 3. sz. edényben állatsontok: kisebb emlős lábsontjai. 12, A sírban többféle állatsontok: kisebb emlős lapockája, lábsontok (részben anatómiai rendben), borda. 13, Agyag orsógomb (vagy gyöngy?). V. 3,2, átm. 3,4 cm. 77.1.82 (28. ábra 13). 14, Mély tál. Oldalán, a fülekre merőlegesen 1–1 bütyök ül. M. 10,9 pá. 13,4 cm. 77.1.83 (27. ábra 13). 15, A sír Ny-i fala mellett fehér színű kavics. Átm. 3 cm. 77.1.84 (28. ábra 10).

19. sír (30–31. ábra). H. 150, sz. 108, mé. 90 cm. Tá. K–Ny (102°–282°). Jobb oldalon fekvő, törzsével a hasára fordult, zsugorított csontváz. A sír D-i szélét a XII/e jelzésű – feltehetőleg szarmatakori – gödör ugyan érintette, de ott minden bizonnyal nem volt melléklet és így a megásásával nem tettek kárt. Mellékletek: 1, Tejeskőcsög. Hasán, a fülekre merőlegesen 1–1 bütyök ül. M. 25 cm. 77.1.85 (32. ábra 1). 2, Csövestalpú tál. Táljának oldalát 4 bütyök díszíti, talpát 4 nagyobb, rombikus nyílás töri át (a szemben levő nyílások azonos magasságban vannak). A sírba talpával fölfelé állítva helyezték el. M. 25,5 cm. 77.1.86 (32. ábra 2). 3, A 2. sz. edény csöves talpába betéve füles csészé. Oldalán, a fülekre merőlegesen 1–1 bütyök van. M. 7,3 cm. 77.1.87 (32. ábra 3). 4, Csövestalpú tál. Táljának peremén 4 kidudorodás van, talpát 3 vízszintes síkban 3–3 nagyobb rombikus nyílás töri át. Tálját még a kiégetés előtt oldalról kissé benyomták, így a kerülete nem szabályos kör. M. 43,8 cm. 77.1.88 (32. ábra 4). 5, Tűzkő kés. A bal halántékon feküdt, lapján, hegyével a homlok felé. H. 10,8 cm. 77.1.89 (28. ábra 16). 6,

40. ábra 25 sír
Abb. 40. Grab 25

Obszidián nyílhegy. Tővével a sír DNy-i sarka felé irányítva feküdt, attól mind-össze 10 cm távolságra. H. 2,4, sz. 1,6 cm. 77.1.90 (28. ábra 19). 7, *Tűzkő penge* a 4. sz. edény oldalánál, a sír fenekénél 10–12 cm-rel magasabban. H. 8,8 cm. 77.1.91 (28. ábra 18). 8, *Állatsontok:* kisebb kérődző lábsontjai és bordái anatómiai rendben. 9, *Tűzkő penge.* Lapján feküdt, tővével a bal humerus alatt. H. 8 cm. 77.1.92 (28. ábra 17).

20. sír (33–34. ábra). Mé. 56 cm²² Tá. DK-ÉNy (120°–300°). Törzsével kissé a hasára fordult, bal oldalán fekvő, erősebben zsugorított csotváz. Mellékletek: 1, *Köcsög* vállán két csúcsos fülel. M. 21,9 cm. 77.1.93 (32. ábra 5). 2, *Tejesköcsög.* Hasán, a csúcsos fülekre merőlegesen 1–1 bütyök van. M. 17,6 cm. 77.1.94 (32. ábra 6). 3, Nagyméretű tál. Oldalán 4 vízszintes nyílású fül van. M. 14, pá. 34 cm. 77.1.95 (32. ábra 9). 4, A 3. sz. tálban füles *virágserép.* Oldalán eredetileg 4 bütyök volt. M. 11,8 cm. 77.1.96 (32. ábra 7). 5, Ugyancsak a 3. sz. tálban *mély tál.* Felfordulva, részben fenekével fölfelé feküdt. M. 9,7 cm. 77.1.97 (32. ábra 12). 6, A deréknél korong alakú *kőgyöngyök.* Valószínűleg eredetileg fűzért alkottak. A has előtt több kisebb szakaszban voltak találhatóak, az egyes szakaszokban a szemek szorosan egymás mellett voltak. A hát mögött több darab elszórtan

²² L. 12. j.

41. ábra 1–7 = 25. sír (1: 6)
Abb. 41. 1–7 = Grab 25 (1: 6)

volt található. Összesen 71 szem lett begyűjtve. Átm. 0,6, v. 0,1–0,2 cm. 77.1.98 (28. ábra 15). 7, Csésze. A tejesköcsög töredékei közül kerültek elő a darabjai (talán a tejesköcsögre volt rátéve?). Oldalán 4 bütyök ül. M. 7,1, pá. 11,8 cm 77.1.99 (32. ábra 8).

21. sír (35. ábra). Mé. 64 cm²³ Tá. DK-ÉNy (kb. 121°–301°). Törzsével a hasára fordult, egyébként a bal oldalán fekvő, zsugorított csontváz. A XV/a jelzésű – feltehetőleg szarmatakorai – gödör megásásakor a koponyát, a nyakcsigolyákat és a jobb kézfejet levágták, úgyszintén a 2., és a benne levő 5. sz edényt erősen megcsonkították. Mellékletek: 1, Tejesköcsög. Hasán, a fülekre merőlegesen 1–1 bütyök foglal helyet. M. 15,5 cm. 77.1.100 (32. ábra 10). 2, Kisebb méretű edény. Csak az alja maradt meg. Fá. 4,3 cm. 77.1.101. 3, Mély tál. Oldalán, a fülekre merőlegesen 1–1 bütyök ül. M. 9,9, pá. 18 cm. 77.1.102 (32. ábra 11). 4, Köcsög vállán két hegyes fülel. Oldalán a fülekre merőlegesen 1–1 bütyök ül. M. 16,3 cm. 77.1.103 (32. ábra 12). 5, A 2. sz. edényben kis virágcserep.

²³ Uo.

Csak a fenéke és az oldalának egy darabja maradt meg. Utóbbin bütykök vannak. M. (jelenlegi) 5,3, fá. 3,2 cm. 77.1.104. 6, A 3. sz. mély táiban *csésze*. Felfordítva, fenekével fölfelé volt elhelyezve. M. 7, pá. 12,8 cm. 77.1.105 (32. ábra 13).

22. *sír* (36. ábra). H. 135, sz. 100, mé. 89 cm. Tá. DK-ÉNy (130°–310°). Bal oldalán fekvő, törzsével kissé a hátára fordult, zsugorított csontváz. Mellékletek: 1, *Tejesköcsög*. M. 14,9 cm. 77.3.1 (37. ábra 1). 2, *Tál*. Oldalán 2 bütyökfül és 2 bütyök ül szimmetrikus elrendezésben, de akként, hogy a bütyökfülek, ill. a bütykök nem egymással szemben, hanem egymás mellett vannak. M. 9,2, pá. 16 cm. 77.3.2 (37. ábra 2). 3, *Virágcserep*. M. 11,3 cm. 77.3.3 (37. ábra 3). 4, *Csővestalpú korsó*. Vállán 4 bütyökfül, hasán 4 bütyök van. M. 28,7 cm. 77.3.4 (37. ábra 7). 5, *Fedő*. Az oldalán feküdt, valószínűleg a behantoláskor eshetett le a 4. sz. korsóról. Gyűrűs fogantyúját 4 lyuk töri át. M. 6,9, átm. 14,6 cm. 77.3.5 (37. ábra 4). 6, *Virágcserep* ? 19,7 cm. 77.3.6 (37. ábra 5). 7, Fehér színű *keavics*. Átm. 2 cm. 77.3.7 (28. ábra 20). 8, *Tűzkő penge*. H. 6,1 cm. 77.3.8 (28. ábra 21). 9, *Csont ár*. Őz jobb metatarsusának diafisiséből készült. Hegye letörött. H. (jelenlegi) 13 cm. 77.3.9 (28. ábra 22). 10, *Állatsont* töredéke. 11, *Állatsont*: juh M¹ fogának töredéke. 12, *Állatsont*. 13, A 3. sz. virágcserepben durván kidolgozott *merítőcsésze*. Peremén valószínűleg felálló fogantyúja volt, de az letörött. M. 4,7, pá. 7,5 cm. 77.3.10 (37. ábra 8).

23. *sír* (38. ábra). Mé. 66 cm.²⁴ Tá. ÉK-DNy (61°–241°). Bal oldalán fekvő, zsugorított csontváz. A *sír* részben a XXI/a jelzésű nagy gödör fölött helyezkedett el, amelyben korai rézkori jellegű cserepek voltak találhatóak. Ugyanakkor egy másik gödör (XXI/d jelzésű) – feltehetően szarmatakorai – megásásával a *sír* K-i végét elpusztították, úgy, hogy a csontváz törzsének felső része a koponyával, a felkarcsontok proximális, a visszahajlított jobb alkar distalis vége és a bal kézfej hiányzott. A *sír* DNy-i végét is érte bolygatás, aminek következtében a bokák is hiányoztak. Mellékletek: 1, *Virágcserep*. Fülei függőleges nyílásúak, aként, hogy a nyílásuk lent az edény belsejébe szolgál. M. 13,1 cm. 77.3.11 (37. ábra 9). 2, *Csővestalpú korsó*. Nyaka bolygatásból kifolyólag csonka. M. (jelenlegi) 33 cm. 77.3.12 (37. ábra 10). 3, *Fedő*. A fogantyúját képező állatalak fülei letörtek. M. 10,2, átm. 11 cm. 77.3.13 (37. ábra 6). 4, *Merítőcsésze*. Pereme egy helyen felcsúcsosodik. M. 6,9, pá. 8,3 cm. 77.3.14 (37. ábra 11). 5, *Miniatűr tál*. M. 2,6 pá. 4,7 cm. 77.3.15 (28. ábra 25). 6, *Tűzkő pengevakaró*. Élei retusáltak. H. 6,4 cm. 77.3.16 (28. ábra 23). 7, *Állatsontok*: sertés (juvenilis) jobb első lába (scapula, humerus, radius, ulna), bal hátsó lába (pelvis, femur, patella, tibia, fibula, calcaneus), bordák anatómiai rendben. 8, A *sírban* elszórtan *kőgyöngyök*. Volt belőlük a boka, a térd táján és a derék körül. Itt egysoros füzér részletét is meg lehetett figyelni. Összesen 117 db lett begyűjtve. Átm. 0,55, v. 0,1–0,25 cm. 77.3.17 (28. ábra 24). 9, *Csésze* töredéke a 2. sz. korsó szájában. 77.3.18. 10, *Csővestalpú edény* hosszú, áttört talpának 2 darabja. 77.3.19. – A 9, és 10, sz. tárgy melléklet volta kérdéses; a behantoláskor, vagy bolygatás során is kerülhettek a korsó szájába.

24. *sír* (39. ábra). Mé. 56 cm.²⁵ Tá. K-Ny (72°–252°). Bal oldalon fekvő, zsugorított gyermekcsontváz. Mellékletek: 1, *Korsó*. Vállán 2 felhegyesedő füle, hasán 2 bütyke volt. M. 15,7 cm. 77.3.20 (36. ábra 13). 2, *Csésze*. Oldalán 3 bütyök

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

foglal helyet. M. 6,6, pá. 10 cm 77.3.21 (36. ábra 14). 3, *Nagyfülű bögre*. Egyik füle már a sírbatételkor hiányzott. M. 5,9 cm. 77.3.22 (36. ábra 15). 4, *Nagyfülű bögre*. Szája a hasánál lényegesen szűkebb. Csak töredékekben maradt meg. M. kb. 5,5 cm. 77.3.23. 5, *Nagyfülű bögre*. M. 8,6 cm. 77.3.24 (36. ábra 16).

25. *sír* (40. ábra). H. 142, sz. 80–85, mé. 82 cm. Tá. Ny–K (263°–83°). Törzsével a hasán, egyébként a bal oldalán fekvő, zsugorított csontváz. A sír Ny-i végét a XXIII/b jelzésű szarmatakorai gödör ásásával levágták, amivel a koponyát a törzs legnagyobb részével együtt elpusztították. Mellékletek: 1, *Tejesköcsög*. M. 18,8 cm. 77.3.25 (41. ábra 1). 2, *Tál*. Oldalán eredetileg 4 kis bütyök volt. M. 8,4, pá. 12,8 cm. 77.3.26 (41. ábra 2). 3, *Nagyfülű bögre*. Vállán 3 besimítottnak ható vonal fut körbe. Alattuk a hasat váltakozó irányba besimításszerűen bevonalmazott háromszögek alkotta sáv díszíti. Hasonló módon voltak a fülei is díszítve. Ezek töve erősen kiszélesedik. M. 7,4 cm. 77.3.27 (41. ábra 3). 4, *Csővestalpú fazék*. Talpát 3 függőleges sorban 2–2 szűk lyuk töri át. M. 30,8 cm. 77.3.28 (41. ábra 4). 5, *Korsó*. Nyaka csonka. Vállán eredetileg 2 füle volt. M. (jelenlegi) 20,7 cm. 77.3.29 (41. ábra 5). 6, *Virágcserep*. Pereménél 3 kisebb, az oldalán 3 nagyobb bütyök van. M. 16,5 cm. 77.3.30 (41. ábra 6). 7, *Csővestalpú tál*. Tálrésze félgömb-szerű volt (csak töredékekben maradt meg), oldalán bütyökkel. Talpát 4 függőleges sorban 4–4 lyuk töri át. F. 21,8 cm. 77.3.31 (41. ábra 7). 8, A medence körül *kőgyöngyök*. A medence alatt egysoros füzért alkottak. A bal combcsont felé húzódtak, amely mellett 4 nagyobb szem volt található. A legnagyobb átm. 1,2, v. 0,37 cm, a többi: 0,5–0,9, ill. 0,1–0,4 cm. 77.3.32 (28. ábra 26). 9, A 7. sz. edényben *állatcsontok*: juh (adultus) jobb első (scapula, humerus, radius, ulna, carpi) és hátsó lába (pelvis, femur, patella, tibia, astragalus, calcaneus), mocsári teknős haspáncél töredéke.

A telep jelenségeinek és leleteinek leírása és az összegzés következik.

KUPFERZEITLICHES GRÄBERFELD UND SIEDLUNG VON TISZAVALK-TETES

Während der Ausgrabung des kupferzeitlichen Gräberfeldes von Tiszavalk-Kenderföld¹ konnte ich 1967 feststellen, daß es sich in der Gemarkung des Dorfes ein weiterer Fundplatz befindet. Er liegt am Ufer des Tetes-Baches, auf einem kleinen Erdrücken, über welchen übrigens die Gemeindegrenze von Tiszavalk und Négyes läuft. Auf der Erdoberfläche waren hier neolithische und kupferzeitliche Funde zu finden. 1968 leitete ich an dieser Stelle eine kleinere Probegrabung; ich öffnete drei Sonden, deren Gesamtfläche 32 m² betrug. Im erschlossenen Gebiet kamen gemischt neolithische (hauptsächlich von der Alföld-Linienbandkeramik), kupferzeitliche (Tiszapolgár-Kultur), weiters sarmaten- und arpadenzeitliche keramische Funde zutage; sogar einige bienenkorbformige sarmatenzeitliche Gruben wurden gefunden. Die größte Bedeutung aber hatte die Ausgrabung zweier kupferzeitlicher Gräber, die auf ein Gräberfeld der Bodrogheresztúr-Kultur schließen ließen. Grab 1 wurde von einer Grube berührt (III/a), welche Keramik der kupferzeitlichen Hunyadi-halom-Gruppe enthielt. Dadurch wurden wesentliche chronologische Fragen aufgeworfen,⁴ und es war damit zu rechnen, daß sie durch weitere Ausgrabungen geklärt werden könnten.

Die regelmäßige Erschließung wurde 1973 angefangen, 1974 fortgesetzt und 1975 beendet. Während der Arbeiten wurde ein Gebiet von insgesamt 639 m² (einschließlich die drei schon erwähnten Sonden der Probegrabung von 1968) freigelegt. 25 Gräber eines kupferzeitlichen Gräberfeldes wurden erschlossen, aber man stieß auch auf zahlreiche Gruben unterschiedlicher Formen und Größen aus Siedlungen verschiedener Perioden (*Abb. 1*). Die Funde sind im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrt.

In den weiteren erörtert der Verfasser die 25 Gräber und deren Funde. Beschreibung der Siedlung und deren Funde, wie auch Auswertung der Ergebnisse folgen in der nächsten Nummer der *Folia Archaeologica*.

BRONZKORI TELEP BIHARUGRÁN

ECSÉDY István

1973-ban, a Régészeti Topográfia Békés megyei terepbejárásai során Bihar-ugra-Cserepes-dűlő területén bronzkori település maradványait találtuk (1. ábra). A felszíni településnyomok egy enyhén kiemelkedő partoldalon, mintegy 200 m hosszan húzódnak. A felszínen gyűjtött cserepeket az ottományi kultúra jellegzetes motívumai díszítették. A lelőhely nyugati részén mintegy 70–80 m átmérőjű területet kör alakú árokkal erősítették meg. Az árok 15–20 m széles és 0,5–1 m mély maradványa az északi és keleti oldalon jól megfigyelhető volt.¹

1974 júniusában szondázó ásatást végeztünk a lelőhelyen. A telep erősített részének központi területén egy 5×5 m nagyságú szelvényt tártunk fel.²

Az ásatás:

A szelvényből kiásott legfelső réteg 25–30 cm mélységig erősen bolygatott volt, települési objektum maradványát nem lehetett megfigyelni. Leletek: 3. ábra 1, 4–5; 4. ábra 1–3; 5. ábra 11–12.

A felső, bolygatott réteg alatt világosszürke színű kultúrréteg következett, melyből viszonylag nagy mennyiségű állatsont és kerámia került elő (3. ábra 3, 6–9; 4. ábra 6, 8–14; 5. ábra 1, 4–5, 13–15; 6. ábra). Ehhez a kultúrréteghez tartozik az „X” jelű objektum, egy kisebb hulladékhalom, ami egy edényt és néhány cserepet tartalmazott. (Az objektum helyzetét mutatja a 2. ábra, leleteit ld: 1. ábra; 4. ábra 4–5; 5. ábra 3.)

Ugyanehhez a világosszürke színű kultúrréteghez tartozik néhány nehezen körülhatárolható, sekély gödör, ezekben igen kevés cserepet és állatsontot találtunk. Körvonalukat 30, illetve 50 cm mélységben sikerült megfigyelni (A, B, C, D, gödrök) – 2. ábra.

Kétségtelenül a település korábbi fázisát jelzi a 60 cm mélységben, a szelvény déli részén talált rossz megtartású tapasztott házpadló maradványa. Ennek felszínéről csupán kevés lelet került elő (5. ábra 6–8). A településnek ehhez a korai szakaszához tartozik a házpadló szintjén és ez alatt feltárt sötétszürke kultúrréteg, mely 1,2 m mélységig volt követhető. Leleteinek zöme 1 m-nél kisebb mélységből került elő (3. ábra 10–11; 4. ábra 7; 5. ábra 9, 16–17). Az említett padló bizonyosan terminus post quem jelentőségű a fölötte talált kultúrrétegre vonatkozóan, hiszen az A és B gödrök átvágják a padló tapasztott szintjét.

¹ *Ecsedy I. – Kovács L. et al.*, Békés megye régészeti topográfiája. 1. A szeghalmi járás. MRT IV/1. Kézirat. 1/36. lelőhely. (Cserepes-dűlő korábbi neve: *Földvárhalom*.)

² RF I: 28 (1975) 6.

A feltárt leletanyagot az alsó rétegben talált csonteszköz kivételével (5. ábra 16–17) az ottománi kultúra jellegzetes edénytöredékei alkotják. Ezek alapján a két települési rétegben a következő típusok jelenléte állapítható meg:

a) Egyfűlű ottománi bögrék. A felső rétegben három (3. ábra 1–3), az alsó rétegben egyetlen töredék (3. ábra 10).

b) Karcolt díszítésű töredékek. A felső rétegben öt (5. ábra 11–15), a házpadról egy töredék (5. ábra 8).³

c) Fényezett felületű díszített edények töredékei (ezek közé soroljuk az „X” objektum kis kettőskúpos függesztőedényét is) a felső rétegből kerültek elő (1. ábra; 4. ábra 10–12; 5. ábra 4).⁴

d) Halsütő-tálak töredékei. Felső réteg (4. ábra 13–14).⁵

e) Ívelt nyakú korsók töredékei. Felső réteg (4. ábra 13–14).⁶

f) Fésűzéssel és seprűzéssel díszített, bordadíszes fazekak töredékei. A felső rétegből (3. ábra 4–9) és az alsó rétegből egyaránt előkerültek (3. ábra 10–11; 5. ábra 6–7).⁷

g) Hengeres edénylábak töredékei. A felső kultúrrétegből és az ehhez tartozó „A” gödörből egy-egy példány (5. ábra 1–2).⁸

h) Lekerekített hasvonalú, kettőscsonkakúpos testű, profilált peremű tálak töredékei. A legfelső, bolygatott szintből kerültek elő, finom kidolgozásúak és karcolt díszítéssel vannak ellátva (4. ábra 1–3), a kezdetlegesebb kidolgozású darabok a telep felső rétegében (4. ábra 4–6) és a korábbi rétegben egyaránt előkerültek (4. ábra 7).⁹

A szondázó ásítás során feltárt kevés lelet nem szolgálhat messzemenő következtetések alapjául. Az ásítás folyamán megfigyelt két települési réteg leletanyaga

³ A széles szájú bögrék és az ívelt bekarcolásokkal díszített edények elterjedése teljesen általános az ottománi kultúra anyagában. A Biharugrán talált töredékek a kultúra második fázisához sorolhatók. Vö. *Ordentlich, I.*, Chronologische Gliederung der Otomani-Kultur in Rumänien. Dacia 14(1970) 91.; *Kalicz, N.*, Arch.Ért. 97(1970) 25.

⁴ A függesztőedények jellemzőek a gyulavarsándi csoport korai szakaszára: *Bóna, I.*, Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen. AH 49 (Bp. 1975) 129., de kedveltek már a hatvani kultúrában is: *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. AH 45 (Bp. 1968) 170., LXXIV. t. 1., 3. (Szihalom); CXI. t. 2. (Szelevény). Békés-Várdomb „Hatvan-Varsánd” rétegeiben szintén jelentkeznek: *Banner, J.–Bóna, I.*, Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. FontesAH (Bp. 1974) 20/4. t. A bemutatott díszítések jó megfelelőit ismerjük a hatvani kultúrából: *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit ... VI. t. 3., L. t. 10., 13., 24., 27. – míg a 4. ábra 12. helyén közölt biharugrai cserép valószínű kiegészítését az egyik, Békés-Várdombon talált, hatvani korú edény alapján képzelhetjük el: *Banner, J.–Bóna, I.*, i. m. 44., 3/6. t. További egyezések: Uo. IV. t. 8–17. (a gyulavarsándi anyagot megelőző, hatvani kultúrával egykorú rétegből); *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit ... LIV. t. 10. (hatvani kultúra).

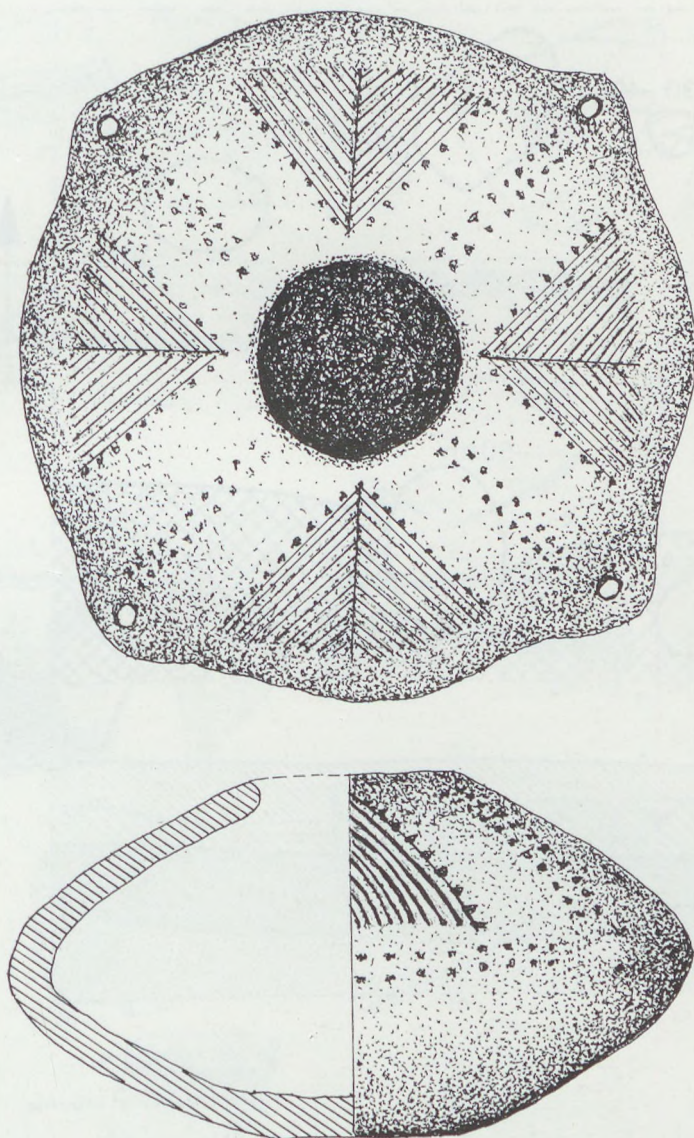
⁵ Békés-Várdombon szintén a korai, a hatvani kultúrával egyidős rétegekben: *Banner, J.–Bóna, I.*, i. m. 2/17–18. t. Megjelenésüket az ottománi kultúra második fázisához köti *Ordentlich, I.*, i. m. 90–91.

⁶ Vö. *Kalicz, N.*, Arch.Ért. 97(1970) 24–25., 3. kép 3–4. (további adatokkal)

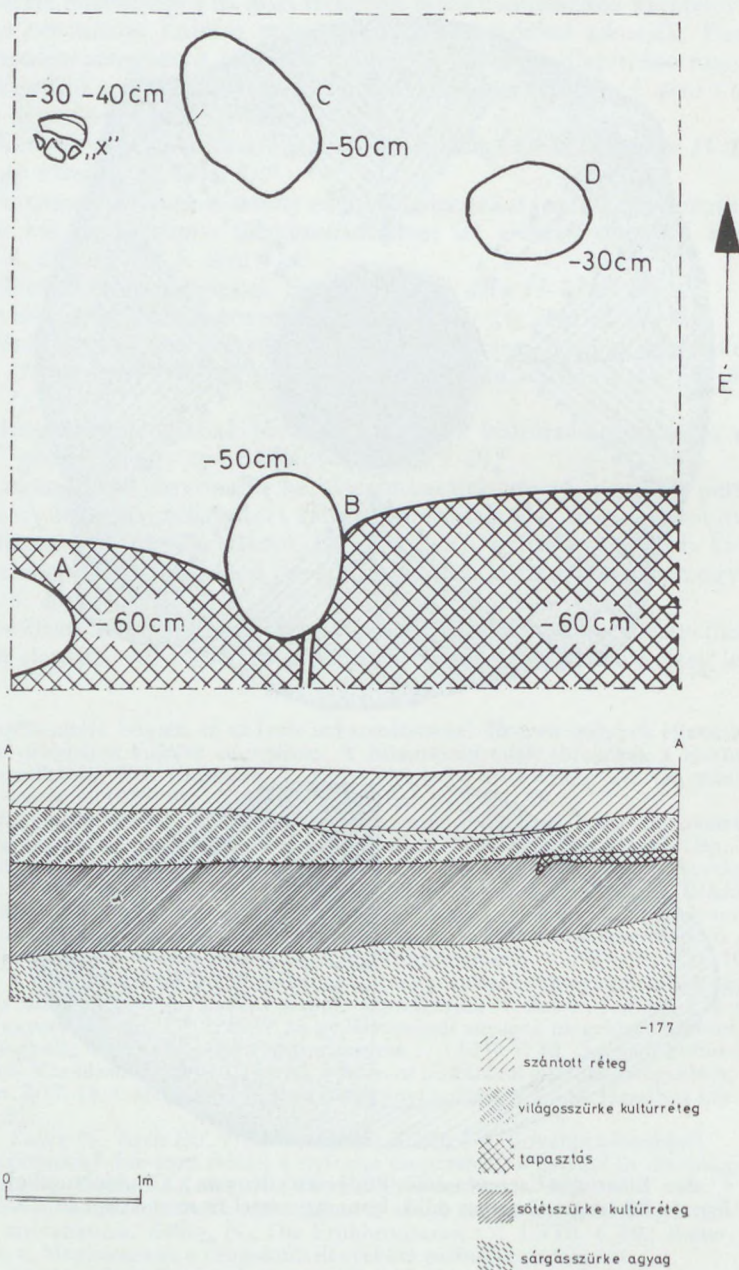
⁷ A seprűzéssel durvított felület a nyírségi csoportban, a hatvani és ottománi kultúrák korai szakaszában általános. *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit ... 172.

⁸ A hatvani kultúra második szakaszában és az ottománi kultúrában egyaránt előforduló típusokhoz tartozhatnak. *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit ... LVIII. t. 16.; *Banner, J.–Bóna, I.*, i. m. 23/1–8. t. Megjelenésük a függesztőedényekkel párhuzamos lehetett.

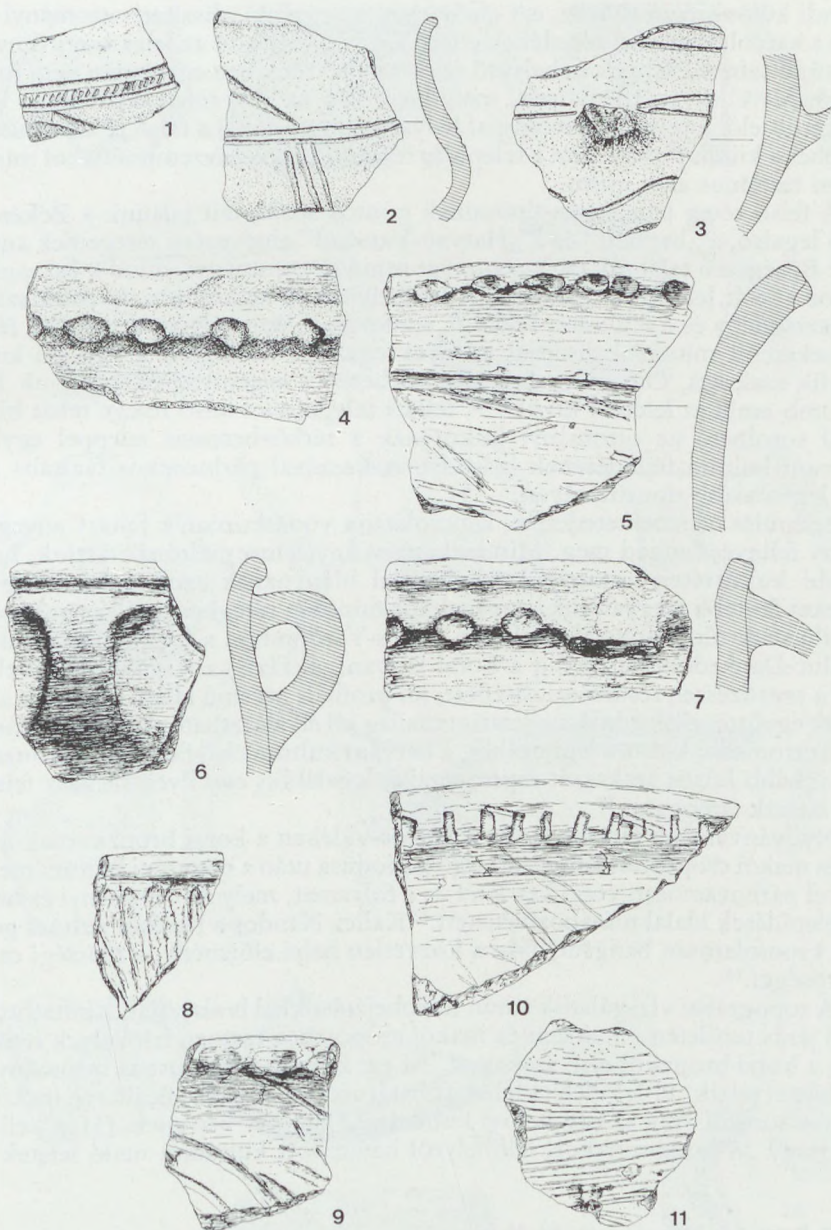
⁹ Vö. uo. 44. Békés-Várdombon a legkorábbi rétegekben találjuk, a hatvani kultúrában szintén előfordul, korai hagyományt őrző forma. Vö. *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit ... V. t. 12. (Domony, makói csoport), XLVII. t. 17. (Tiszaluc-Dankadomb), CXII. t. 9. (Túrkeve, hatvani kultúra).

1. ábra Biharugra-Cserepes dűlő. Függesztőedény az „X” objektumból
 Fig. 1. Biharugra-Cserepes dűlő. Hanging vessel from the deposit “X”

2. *dbra* Biharugra-Cserpes dűlő. Az ásatási szelvény alaprajza és a keleti fal metszete
 Fig. 2. Biharugra-Cserpes dűlő. Ground-plan of the excavation segment and section of the Eastern wall

3. ábra Biharugra-Cserepes dűlő. Leletek a telepről
 Fig. 3. Biharugra-Cserepes dűlő. Finds from the settlement

időrendi különbséget tükröz, ezt elsősorban az egyfülű, díszített ottományi bögrék és a karcolt díszítésű töredékek eltérő aránya, valamint az jelzi, hogy fényezett felületű, díszített edények és Halsütő tálak az alsó rétegben egyáltalán nem fordultak elő. Mivel olyan edénytípus, mely kizárólag az alsó réteg sajátossága lenne, nem került elő, a relatív kronológiai helyzet vizsgálatánál a felső réteg típusorozata lehet a kiindulópont, ami a település régebbi szakasza szempontjából mindenképpen terminus ante quem.

A felső réteg jellegzetes típusainak pontos analógiáit találjuk a Békés-Várdomb legalsó, a „hatvani” és a „Hatvan-Varsánd” elnevezésű rétegeinek anyagában.¹⁰ Bőségesen találunk párhuzamokat mind az ottományi, mind a hatvani kultúrához sorolt leletegyüttesekben. A lelőhelyünkön legkésőbbi típusnak számító függesztöedény és a fényezett felületű, sraffozással hangsúlyozott ívekkel, félköríves bekarcolt mintával díszített edények egykorú analógiáit a hatvani kultúra második szakasza, Ottomány I–II, Rétközberencs leletanyagában találjuk Békés Várdomb említett leletein kívül.¹¹ A feltárt település felső rétege tehát biztonságosan sorolható az ottományi kultúrának a rétközberencsi teleppel egykorú, a hatvani kultúra fejlődésének második szakaszával párhuzamos fázisába az itt talált legfiatalabb típusok révén.

A település népének eredetére, kapcsolataira vonatkozóan a feltárt anyag csak néhány feltevést enged meg. Mindenképpen figyelemre méltónak tartjuk, hogy a korábbi kultúrréteg anyagából teljességgel hiányoznak azok a késői típusok, melyeket fentebb tárgyaltunk, ugyanakkor mindkét rétegben találkozunk néhány archaikusnak tűnő típussal, melynek Békés-Várdombon a legkorábbi szinteken, Tiszaluc-Dankadombon pedig a korai hatvani (I. fázis) anyagából kerültek elő. Ezek a seprűzéssel, fésűzéssel díszített, jól profilált peremű tálak. Ezeknek a típusoknak együttes előfordulása a stratigráfiailag jól elválasztható rétegben valószínűleg az ottományi kultúra legkorábbi, a hatvani kultúra első fázisával párhuzamos, vagy inkább közös szakaszát reprezentálja, legalábbis egy ilyen szakasz feltételezését látszik támogatni.¹²

Nyilvánvalónak látszik, hogy a Körös-vidéken a korai bronzkornak a nyírségi és makói csoporttal fémjelzett első periódusa után a nagyrévi kultúra megjelenésével párhuzamosan veszi kezdetét az a folyamat, mely az ottományi és hatvani tell-települések kialakulásához vezetett.¹³ Kalicz Nándor a hatvani kultúra genezisével kapcsolatosan hangsúlyozza a közvetlen helyi előzmény, a nyírségi csoport jelentőségét.¹⁴

A topográfiai vizsgálatok során terepbejárásokkal is alaposan átkutatott szeghalmi járás területén a nyírségi és makói csoporthoz tartozó lelőhelyek reprezentálják a korai bronzkor első szakaszát. Az ezt követő periódust az ottományi kultúra leletei jelzik. 11 lelőhelyet lehetett határozottan a nyírségi, illetve makói csoporthoz sorolni, míg az ottományi kultúrát 22 lelőhely képviseli. (Meg kell említeni, hogy 38 korabronzkori lelőhelyről határozott kultúrára utaló leletek híján

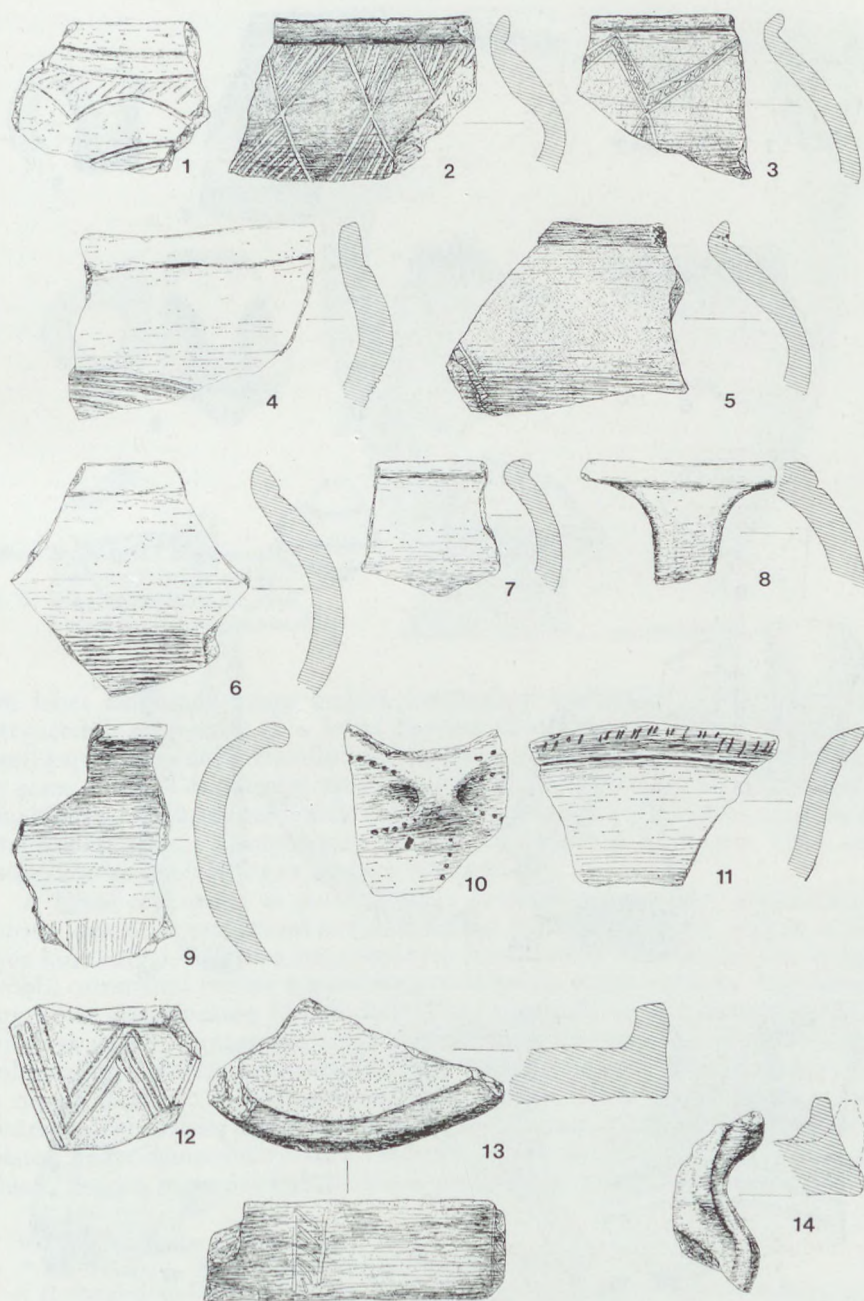
¹⁰ Banner, J.–Bóna, I., i. m. 42–46.

¹¹ Vö. Kalicz N., Arch.Ért. 97(1970) 23–29.; Ordentlich, I., Poselenija v Otomani v svete poslednih raskopok. Dacia 7(1963) 115–138.; Ua., Chronologische ... (további irodalommal).

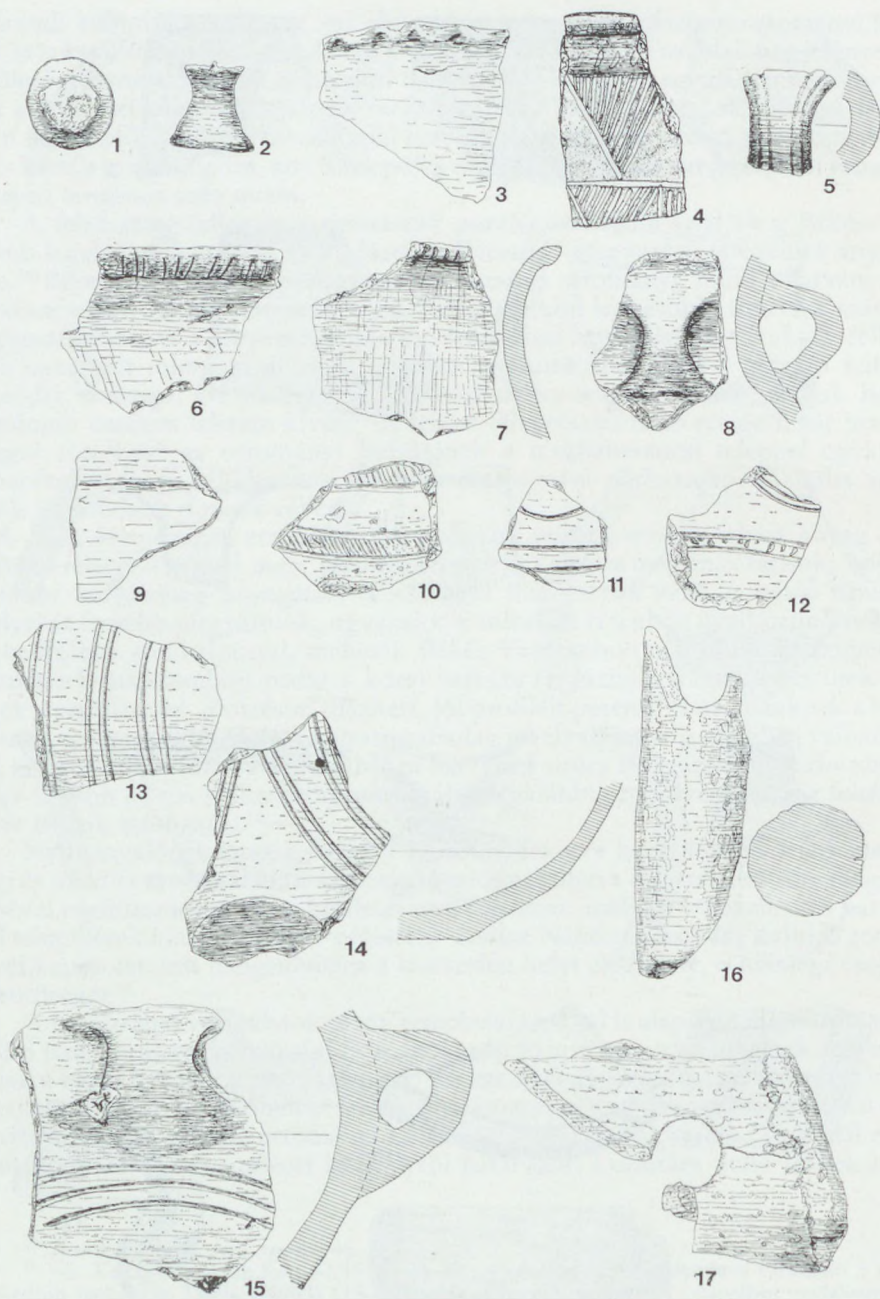
¹² Kalicz N., Arch.Ért. 97(1970) 29.

¹³ Ua., Die Frühbronzezeit ... 179.

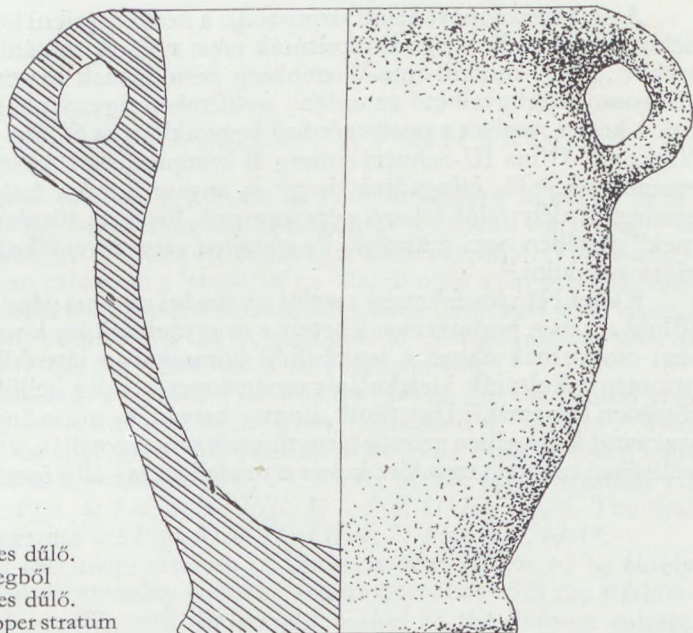
¹⁴ Uo. 181.; Továbbá l. 12. j.

4. ábra Biharugra-Cserepes dűlő. Leletek a telepről
 Fig. 4. Biharugra-Cserepes dűlő. Finds from the settlement

5. ábra Biharugra-Cserepes dűlő. Leletek a telepről
 Fig. 5. Biharugra-Cserepes dűlő. Finds from the settlement

6. ábra Biharugra-Cserepes dűlő.

Edény a felső rétegből

Fig. 6. Biharugra-Cserepes dűlő.

Vessel from the upper stratum

nem lehet eldönteni, hogy melyik szakaszhoz tartoznak.¹⁵) Mivel az említett postvučedoli csoportok és a korai hatvani és ottományi kultúra leletanyaga is közeli kapcsolatra utal, feltételezhető, hogy az említett kultúrák alapnépességének egy része a makói és nyírségi típusokkal datált lelőhelyek egykori lakossága volt. Ennek az alapnépességnek, mely valószínűleg későrézkori eredetű csoportokat is tartalmazott, fontos komponense lehetett a gödörsíros kurgánok népe, mely a későrézkor kezdetétől fogva uralta a területet.¹⁶

A késői rézkorban és az ottományi korszakban egyaránt szembevetődnek a Körös-vidék és az ettől északra fekvő terület kapcsolatai az Ér völgye és Erdély egyes kultúráival.¹⁷ Ezek a hagyományos kapcsolatok igen jelentősek lehettek a későbbi ottományi terület korabronzkori alapnépessége számára. Feltételezhető, hogy ez az alapnépesség kisebb mértékben formálódott át a korabronzkor első periódusa végén, mint a Tiszántúl déli részének lakossága. A Körös-vidéken és attól északra, a nyírségi csoport területén eddigi ismereteink szerint nem telepedtek meg a nagyrévi kultúra csoportjai, és valószínűnek látszik, hogy az anyagi kultúra átalakításában döntő szerepet játszó népcsoportok az említett keleti kapcsolatok hagyományos útvonalán érkeztek ide. Erről a folyamatról csupán annyit tudunk, hogy a nagyrévi kultúra korai szakaszával lehetett párhuzamos.¹⁸

¹⁵ Ecsedy I.-Kovács L. et al., i. h.

¹⁶ Vö. Ecsedy, I., Acta Arch. Hung. 27(1975) 282-283.

¹⁷ A Szeghalom-Dióér lelőhelyen feltárt későrézkori telep anyagában számos coțofeni töredék került elő. Szerző feltárása 1971-ben és 1973-ban. Közöletlen. Előzetes jelentés: Ecsedy, I., MAI 4(1973) 17-18.; Vö. Bóna, I., i. m. 140-141.

¹⁸ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit ... 181.

A nyírségi csoport keleti szomszédja a késői coțofeni kultúra és az ezt követő Schneckenberg B – Jigodin kultúrák népe volt. A romániai területen ezt a korszakot „post-Coțofeni-ante-Wietenberg periódusnak nevezhetjük.¹⁹ Ugyanekkor világosan megfigyelhető az erdélyi területeken ugyanannak a kulturális áramlatnak a hatása, melyet a post-vučedoli korszakban az Óbéba-Pitvaros, Somogyvár-Vinkovci, Glina III-Schneckenberg B komplexumok közös jellegzetességei reprezentálnak.²⁰ Ha elfogadjuk, hogy az anyagi kultúra átalakulása a Tiszántúlon részben Erdély felől érkező népcsoportok hatására történt, akkor a „keleti elemek” esetében nem szükséges az ukrain sztyepp-vidékről induló újabb migrációra gondolni.²¹

Kalicz Nándor feltevése szerint a nyírségi csoport népe és jellegzetes kerámia-stílusa részben párhuzamos lehetett a nagyrévi kultúra korai szakaszával. A nyírségi csoportnak ebben a legkésőbbi korszakában játszódhatott le a hatvani és ottományi kultúrák kialakulását eredményező eddig kellőképpen nem tisztázott történeti folyamat.²² Úgy tűnik, hogy a hatvani és ottományi kultúrák legkorábbi szakaszát lényegében azonos tárgytipusok reprezentálják, a korszak történeti értékeléséhez azonban egyelőre kevés a rendelkezésre álló forrásanyag.

¹⁹ Roman, P., Zum Problem des Beginns der Frühbronzezeit in Rumänien. AAC 15(1975) 156–157. A kutatás akkori állása alapján, de az idézett véleményeknek megfelelő korszakokban feltételezte a Wietenberg kultúra kialakulását: Horedt, K., Die Wietenbergkultur. Dacia 4(1960) 135.: „Als eine der Wurzeln der Wietenbergkultur kann daraus eine mit der Otomanikultur gemeinsame, Tószeg A entsprechende Kulturschichte erschlossen werden.“

²⁰ Vö. Roman, P., i. h.; Bóna I., Alba Regia 4–5(1963–64) 53.; Machnik, J., Studies on the connections of the Caucasus region with the Carpathian areas at the beginning of the Bronze Age. Arch.Polski 18(1973) 127.

²¹ Vö. Kalicz, N., Die Frühbronzezeit ... 185–186.

²² Uo. 179.

BRONZE AGE SETTLEMENT AT BIHARUGRA

In the archaeological field survey made in 1973 in County Békés as preliminary proceedings for the Archaeological Topography we found the remains of a Bronze Age settlement in the area of Biharugra-Cserepes dűlő. The surface vestiges of the settlement extend in a length of ca. 200 m over a slightly protruding bank. The sherds collected from the surface have been decorated with typical motives of the Ottomány culture. On the western part of the find place an area of a diameter of ca 70–80 m has been fortified with a circular ditch.¹

In 1974 we led a sondage excavation on this find place. On the central area of the fortified part of the settlement we excavated a section of 5×5 m.² Two settlement strata could be segregated during the excavation, both of them contained finds of the Ottomány culture (*Fig. 2*). Finds of the upper stratum v.: *Fig. 1*; *Figs. 3, 1, 3–5*; *Figs. 4, 1–6, 8–14*; *Figs. 5, 1, 3–5, 11–15*; *Fig. 6*. The find material of the lower stratum v.: *Figs. 3, 10–11*; *Fig. 4, 7*; *Figs. 5, 9, 16–17*.

The find material of the lower stratum of the excavated area is to be surely placed to the phase of the Ottomány culture contemporaneous with the Rétközberencs settlement and parallel with the second period of the Hatvan culture with the aid of the youngest types found here.^{3–11}

The excavated material yields only a few hypotheses as for the origins and connections of the population of the settlement. We consider it to be remarkable that younger types are absent from the lower culture stratum, while some archaic-looking types found also at Békés-Várdomb in the earliest strata and at Tiszalúc-Dankadomb along with the material of the early Hatvan culture (Phase 1) can be found in both of the strata. These are vessels of a surface roughened by brush and comb strokes and dishes of well-profiled rims, roughened below their paunch line. The joint occurrence of these types in a stratigraphically well-defined stratum represents the earliest stratum of the Ottomány culture very likely, parallel or else common with the first phase of the Hatvan culture; at least it seems to prove the assumption of a similar phase.¹²

It is likely that a historical process as yet not sufficiently cleared resulted the evolution of the Hatvan and Ottomány cultures. It took place in the latest period of the Early Bronze Age Nyírség group, being parallel to the early Nagyrév culture.^{13–22}

A BIHARUGRA-FÖLDVÁRHALOM BRONZKORI TELEP ÁLLATCSONTLELETEI

VÖRÖS István

A Biharugra-földvárhalmi bronzkori telepen 1974-ben Ecsedy István végzett próbaásatást. Az ásátás során a telepről az ottományi kultúra népességének tárgyi emlékei,¹ valamint konyhai hulladékként a házi- és vadászott állatok csontmaradványai kerültek elő.

Az állatcsontanyagot az I. szelvényből rétegenként (1. ásónyom; -35 -55 cm; 1. ház, tapasztott felület feletti szürke réteg -55 -60 cm; 1. ház, tapasztott felület; 1. ház szintje alatt -65 -80 cm; -80 -100 cm), illetve objektumonként („D”; „X”) gyűjtötték be.

Az előkerült 513 db állatcsonttöredékből 400 db (77,97%) volt osteológiai-lag és ezáltal fajilag is meghatározható. A telep feltárt részéből a háziállatok közül a szarvasmarha (*Bos taurus* Linné), a kiskérődzők mindkét faja: a juh (*Ovis aries* Linné) és a kecske (*Capra hircus* Linné); a sertés (*Sus scrofa* Linné f. *domestica* Gray), a ló (*Equus caballus* Linné) és a kutya (*Canis familiaris* Linné); a vadászott állatok közül a gimszarvas (*Cervus elaphus* Linné), az őz (*Capreolus capreolus* Linné), a vaddisznó (*Sus scrofa* Linné), a mezei nyúl (*Lepus europaeus* Pallas), a hód (*Castor fiber* Linné), illetve a mocsári teknős (*Emys orbicularis* L.) csontmaradványai kerültek elő. Az állatok leölésekor és feldarabolásakor a csontokon ejtett vágási sérülések, a meghatározhatatlan csontkortexek viszonylag magas száma (113 db, 22,03%) arra enged következtetni, hogy az állatcsontanyag – a megmunkált szarvasagancsokat kivéve – egyöntetűen konyhai hulladékból származik.

A nagyfokú felaprózottság ellenére a csontleletek felhasználhatók a publikált osteológiai és osteometriai adatokkal való összehasonlítás alapján az állatállomány zoológiai jellemzésére. Az egyes fajok csontjainak testrégiók szerinti megoszlása, és a feltárt teleprész osteológiai anyagának horizontális és vertikális akkumulálódása pedig adatokat szolgáltat a telepen élt népesség életmódjának rekonstrukciójához.

I. Az osteológiai anyag leírása:

I. szelvény, 1. ásónyom

¹ Ecsedy I., RF I: 6. (1975) 6. (Földvárhalom utóbbi neve: *Cserepes-dűlő*.)

Szarvasmarha – Bos taurus Linné

os frontale töredék, sin. condylus occipitalis (égett), sin. et dext. angulus mandibulae töredék, sin. corpus mandibulae oralis töredék, sin. et dext. ramus mandibulae töredék (sin. processus condyloideus szélessége: 45 mm), 2 dext. M^3 , sin. M_2 , dext. M^2 , molaris töredék, 2 sin. P_2 , dext. Dp_3 , atlas arcus ventralis töredék, 2 vertebra cervicalis töredék, vertebra thoracalis töredék, 18 costa töredék, sin. collum scapulae db, 3 scapula töredék, sin. et dext. humerus distalis diaphysis lateralis kortex db, sin. radius diaphysis kortex db, dext. metacarpus (distalis epiphysis sérült) ltsz.: 77.1.7., 2 pelvis töredék, 6 femur proximalis diaphysis kortex töredék, dext. femur distalis diaphysis lateralis kortex db, 3 tibia diaphysis ventralis kortex töredék, sin. tibia distalis töredék, sin. astragalus ltsz.: 77.1.8., sin. calcaneus töredék, dext. os tarsi centrale, 2 sin. metatarsus diaphysis dorsalis kortex db, os phalangis I distalis db, os phalangis I ltsz.: 77.1.11., os phalangis II (rágott), 3 os phalangis II ltsz.: 77.1.12.

Juh – Ovis aries Linné

sin. et dext. corpus mandibulae oralis töredék (juvenilis), sin. maxilla aboralis töredék, dext. M^{2-3} , sin. scapula distalis db ltsz.: 77.1.14.

Juh vagy kecske

dext. humerus distalis diaphysis db, sin. et dext. radius diaphysis db, dext. pelvis töredék, femur diaphysis db, proximalis et distalis tibia diaphysis db, 2 metatarsus diaphysis db.

Sertés – Sus scrofa Linné f. domestica Gray

dext. maxilla oralis db, sin. corpus mandibulae oralis töredék, sin. M_2 töredék, atlas töredék (neonatus), sin. et dext. humerus diaphysis db, 2 proximalis – 1 distalis humerus diaphysis db, sin. trochlea humeri db, dext. radius proximalis diaphysis db, sin. et dext. ulna proximalis db, sin. metacarpus III proximalis db, femur diaphysis kortex db, dext. tibia distalis diaphysis db (juvenilis), sin. calcaneus ltsz.: 77.1.18. (tuber calcanei lahasítva).

Ló – Equus caballus Linné

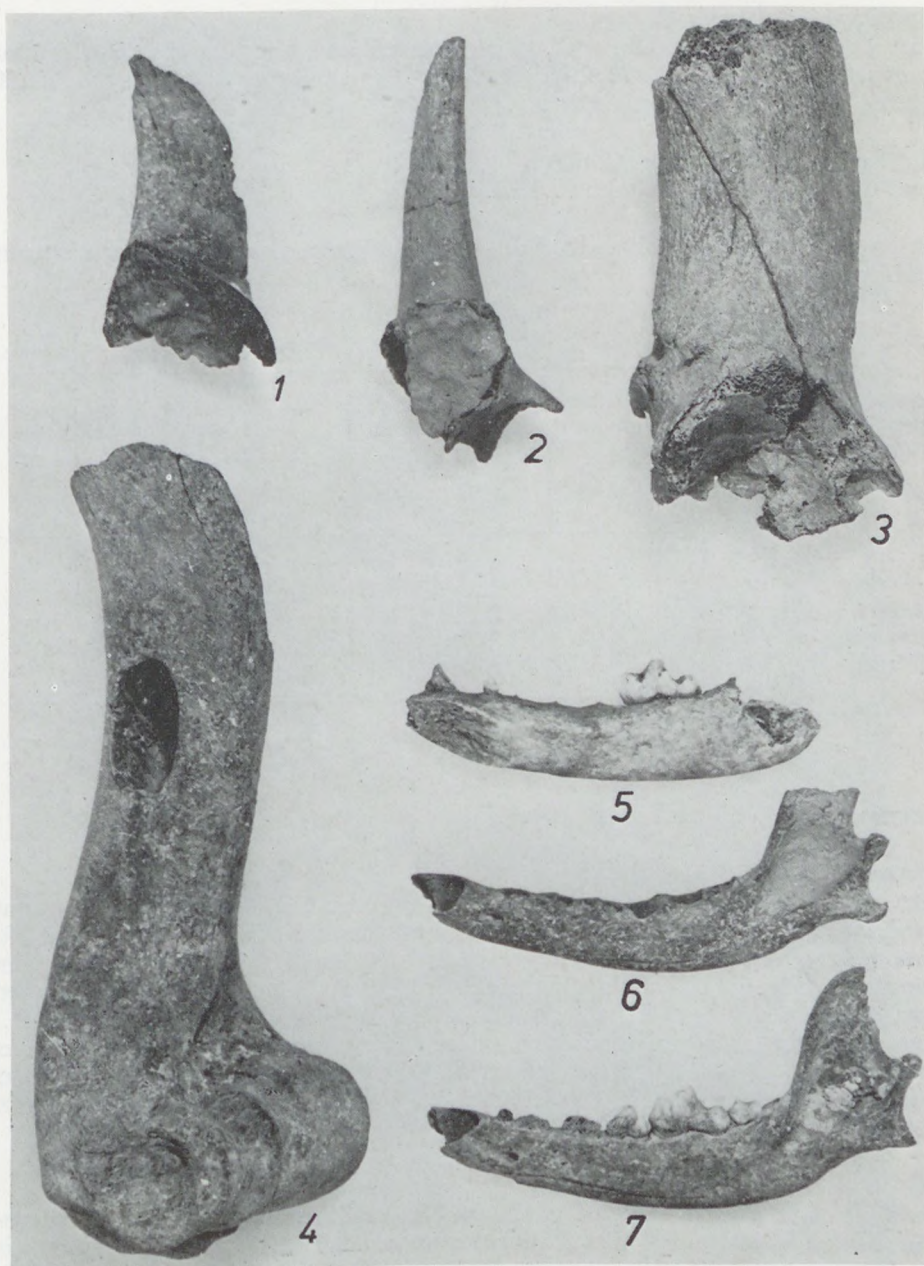
sin. M_1 (maturus), dext. metacarpus proximalis db ltsz.: 77.1.16. (2. ábra 4), sin. astragalus töredék (medialis oldala lehasítva).

Kutya – Canis familiaris Linné

dext. maxilla oralis db, sin. et dext. corpus mandibulae db ltsz.: 77.1.24–23. (1. ábra 5).

Gímszarvas – Cervus elaphus Linné

agancsszár db (megmunkált: mindkét végén faragott), szemágbázis db (megmunkált: basalis részén faragott), agancság db, sin. radius diaphysis töredék, sin. metacarpus distalis db ltsz.: 77.1.25., dext. astragalus töredék, sin. calcaneus töredék (tuber calcanei lehasítva), 2 dext. metatarsus diaphysis ventralis kortex töredék, 2 os phalangis I töredék.

1. ábra Állatcsontok Biharugra-Földvárhalomról
Fig. 1. Animal bones from Biharugra-Földvárhalom

Vaddisznó – Sus scrofa Linné

dext. os temporale töredék, dext. corpus mandibulae aboralis db, dext. caninus zománc db (csiszolt) ltsz.: 77.1.21. (2. ábra 9), dext. trochlea humeri ltsz.: 77.1.20. (égett), dext. tibia diaphysis töredék.

Mezei nyúl – Lepus europaeus Pallas

dext. tibia proximalis db ltsz.: 77.1.26.

Az osteológiai anyag fajok szerinti db- és egyedszáma, az egyedek korcsoportonkénti megoszlása:

	db	%	egyed	%	Neo.	Juv.	Ad.	Mat.
szarvasmarha	69	56,10	9	33,34	—	1	8	—
kiskérődzők	15	12,19	4	14,82	—	1	3	—
sértés	16	13,02	5	18,52	1	2	2	—
ló	3	2,43	3	11,12	—	—	2	1
kutya	3	2,43	2	7,40	—	—	2	—
	106	86,17	23	85,20	1	4	17	1
gímszarvas	11	8,94	2	7,40	—	—	2	—
vaddisznó	5	4,08	1	3,70	—	—	1	—
mezei nyúl	1	0,81	1	3,70	—	—	1	—
	17	13,83	4	14,80	—	—	4	—

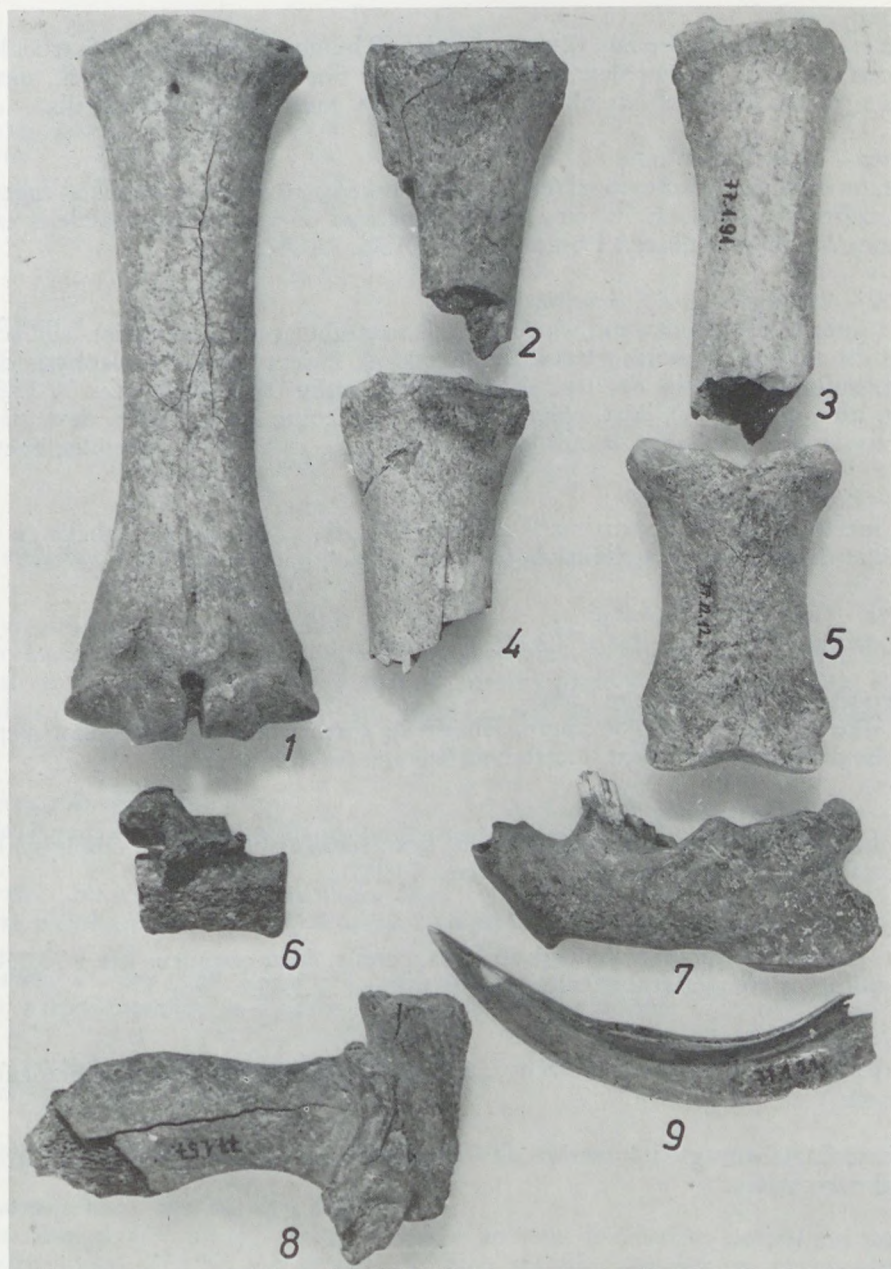
I. szelvény, -35 -55 cm közötti réteg

Szarvasmarha – Bos taurus Linné

dext. maxilla medialis db, 2 dext. corpus mandibulae töredék, sin. et dext. ramus mandibulae db (dext. processus condyloideus szélessége: 36 mm), atlas töredék, dens epistrophei (rágott), 3 vertebra thoracalis töredék, 9 costa töredék, sin. scapula distalis db (a cafitas glenoidalis lehasítva), 2 scapula töredék, sin. et, dext. humerus diaphysis distalis db, sin. humerus distalis töredék ltsz.: 77.1.31.: dext. ulna proximalis db (tuber olecrani lehasítva), metacarpus diaphysis kortex töredék, tibia diaphysis distalis kortex db, sin. calacneus db, dext. metatarsus proximalis db ltsz.: 77.1.32., os phalangis I ltsz.: 77.1.33., os phalangis III ltsz. 77.1.34.

Juh – Ovis aries Linné

sin. os frontale a szarvcsap basalis részével (a szarvcsap nagy, háromélű, heteronym; bázis körmérete: 190 mm, frontocaudalis szélessége: 68 mm, latero-medialis sz.: 48 mm) ltsz.: 77.1.35. (1. ábra 3), dext. M², 2 sin. M³, sin. femur distalis db ltsz.: 77.1.38., 2 sin. tibia distalis töredék, dext. tibia distalis db ltsz.: 77.1.39., os phalangis I (a proximalis epiphysis alatt a ventralis oldalon mély, vágástól eredő sérülés található) ltsz.: 77.1.40.

2. ábra Állatcsontok Biharugra-Földvárhalomról
Fig. 2. Animal bones from Biharugra-Földvárhalom

Juh vagy kecske

2 vertebra cervicalis töredék, 12 costa töredék, 2 humerus diaphysis db (a trochlea humeri levágva), sin. et dext. radius diaphysis db, dext. pelvis töredék, dext. femur proximalis diaphysis db (juvenilis), 2 sin. metatarsus diaphysis db.

Kecske – Capra hircus Linné

dext. os frontale a szarvcsappal (a szarvcsap keskeny, rövid, egyenes, fiatal egyed-ből származik. Hossza: 70 mm, bázis körmérete: 73 mm, fronto-caudalis sz.: 27 mm, latero-medialis sz.: 19 mm) ltsz.: 77.1.36. (1. ábra 1).

Sertés – Sus scrofa Linné f. domestica Gray

dext. intermaxilla db (juvenilis), symphysis mandibulae db (juvenilis), sin. scapula distalis db (a cavitas glenoidalis lehasítva), 2 dext. humerus diaphysis db, dext. radius proximalis db ltsz.: 77.1.42., sin. radius (juvenilis) ltsz.: 77.1.43., dext. ulna db (rágott), dext. pelvis töredék, sin. femur diaphysis db, dext. tibia diaphysis db, sin. tibia distalis db ltsz.: 77.12.5., dext. tibia (juvenilis, égett)

Ló – Equus caballus Linné

sin. metacarpus + mc₂ proximalis db ltsz.: 77.1.47. (2. ábra 2), os phalangis II (median-sagittalisán kettéhasítva).

Kutya – Canis familiaris Linné

sin. corpus mandibulae ltsz.: 77.1.49. (1. ábra 6).

Gímszarvas – Cervus elapsus Linné

sin. ulna proximalis db (olecranon lehasítva), corpus ulnae töredék, sin. metacarpus diaphysis db, 2 dext. metatarsus lateralis trochlea töredék.

Őz – Capreolus capreolus Linné

sin. metacarpus proximalis diaphysis db, dext. metacarpus (distalis epiphysis lehasítva) ltsz.: 77.1.50., os phalangis I ltsz.: 77.1.51.

Vaddisznó – Sus scrofa Linné

dext. corpus mandibulae medialis db, dext. patella, dext. calcaneus ltsz.: 77.1.45. sin. calcaneus töredék (tuber calcanei rágott) ltsz.: 77.1.46.

Hód – Castor fiber Linné

sin. P₄ ltsz.: 77.12.6. (az I. szelvény „X” objektumából előkerült mandibulához tartozik!)

Az osteológiai anyag fajok szerinti db – és egyedszáma, az egyedek korcsoportonkénti megoszlása:

	db	%	egyed	%	Neo.	Juv.	Ad.	Mat.
szarvasmarha	36	37,12	5	28,81	—	2	3	—
kiskérődzők	32	32,98	5	28,81	—	1	4	—
sértés	13	13,40	4	19,05	—	2	2	—
ló	2	2,06	1	4,76	—	—	1	—
kutya	1	1,03	1	7,46	—	—	1	—
	84	86,59	16	76,19	—	5	11	—
gímszarvas	5	5,16	2	9,53	—	—	2	—
őz	3	3,09	1	4,76	—	—	1	—
vaddisznó	4	4,13	1	4,76	—	—	1	—
hód	1	1,03	1	4,76	—	—	1	—
	13	13,41	5	23,81	—	—	5	—

I. szelvény, 1. ház, a tapasztott felület feletti szürke réteg –55 –60 cm.

Szarvasmarha – Bos taurus Linné

sin. molaris töredék (juvenilis), vertebra cervicalis db (median-sagittalisán kettéhasítva), 3 costa töredék, dext. scapula distalis töredék, scapula töredék, dext. radius diaphysis db (infantilis), sin. tibia distalis db ltsz.: 77.1.54., os phalangis I (töredezett, rágott).

Juh vagy kecske

atlas töredék, metacarpus diaphysis kortex db.

Sértés – Sus scrofa Linné f. domestica Gray

dext. maxilla aboralis db (M³-hossza: 32 mm) ltsz. 77.1.55.

Vaddisznó – Sus scrofa Linné

sin. corpus mandibulae aboralis db (M₃-hossza: 40 mm) ltsz.: 77.1.56.

Mocsári teknős – Emys orbicularis Linné

carapax töredék (égett).

I. szelvény, 1. ház, tapasztott felület

Szarvasmarha – Bos taurus Linné

dext. molaris inferior (juvenilis), vertebra lumbalis db (median-sagittalisán kettéhasítva) ltsz.: 77.1.57. (2. ábra 6), 2 spina scapulae töredék, radius diaphysis töredék, os phalangis I. ltsz.: 77.1.58.

Juh vagy kecske

sin. M³.

Sertés – *Sus scrofa* Linné f. *domestica* Gray

sin. corpus mandibulae aboralis db ltsz.: 77.1.59.

Gímszarvas – *Cervus elapsus* Linné

os phalangis III (égett) ltsz.: 77.12.3.

Az osteológiai anyag (az 1. ház tapasztott felület feletti szürke réteg és a tapasztott felület csontanyaga összevonva) fajok szerinti db – és egyedszáma, az egyedek korcsoportonkénti megoszlása:

	db	%	egyed	%	Inf.	Juv.	Ad.
szarvasmarha	16	66,66	4	44,45	1	1	3
kiskérődzők	3	12,52	1	11,11	—	—	1
sertés	2	8,34	1	11,11	—	—	1
	21	87,52	6	66,67	1	1	4
gímszarvas	1	4,16	1	11,11	—	—	1
vaddisznó	1	4,16	1	11,11	—	—	1
mocsári teknős	1	4,16	1	11,11	—	—	1
	3	12,48	3	33,33	—	—	3

I. szelvény, 1. ház szintje alatt –65 –80 cm közötti réteg

Szarvasmarha – *Bos taurus* Linné

szarvcsapbázis kortex töredék, dext. os temporale töredék, 2 dext. et 3 sin. condylus occipitalis db (a besioccipitaléről lehasítva), sin. maxilla oralis db (juvenilis), dext. M²⁻³, dext. corpus mandibulae db (pathologias: a corpus lateralis oldalán az M₁ elülső gyökerének alveoluspereménél dió nagyságú tályog található), sin. corpus mandibulae oralis db, corpus mandibulae kortex töredék, dext. M₃ (hossza: 38 mm) ltsz.: 77.1.55., 6 vertebra cervicalis töredék, 2 costa töredék, dext. scapula distalis db ltsz.: 77.1.67., 3 scapula töredék, sin. et dext. humerus diaphysis proximalis db, sin. et dext. humerus diaphysis distalis kortex db, dext. humerus (a proximalis epiphysis részsütosan lehasítva, a diaphysis lateralis oldalán a foramen nutricium fölött hegyes tárgytól származó ovális lyuk található. A lyuk 35 mm hosszú és 25 mm széles) ltsz.: 77.1.68. (1. ábra 4), 2 dext. ltsz.: 77.1.69. – 1 sin. ltsz.: 77.1.70. radius proximalis db, sin. radius diaphysis db, sin. radius distalis db ltsz.: 77.1.71., dext. ulna proximalis db (olecranon lehasítva), dext. metacarpus (a distalis epiphysis a latero-medialis trochleával együtt legyezőszerűen kiszélesedik) ltsz.: 77.1.72. (2. ábra 1), sin. et dext. metacarpus diaphysis töredék, 2 sin. – 1 dext. pelvis töredék, 2 sin. et 2 dext. femur proximalis diaphysis db, sin. femur diaphysis distalis db, tibia diaphysis kortex töredék (égett), sin. os tarsi centrale, sin. et dext. astragalus ltsz.: 77.1.74.-75., 3 dext. calcaneus töredék, 4 sin. et 2 dext. metatarsus proximalis db (a proximalis epiphysisek ventralis pereme lépcsőzetesen faragott) ltsz.: 77.1.76-79., sin. metatarsus distalis db ltsz.: 77.1.80., 3 os phalangis I ltsz.: 77.1.81-83., os phalangis I töredék.

Juh – Ovis aries Linné

sin. humerus distalis db ltsz.: 77.1.85., sin. tibia distalis db ltsz.: 77.1.86.

Juh vagy kecske

2 sin. corpus mandibulae (juvenilis-adult), dext. mandibula töredék (juvenilis), molaris superior töredék, 2 sin. humerus diaphysis db, 2 sin. radius diaphysis distalis db (juvenilis), 3 dext. pelvis töredék, 2 dext. tibia diaphysis db, dext. metatarsus proximalis töredék, 2 dext. metatarsus diaphysis db.

Sertés – Sus scrofa Linné f. domestica Gray

2 dext. maxilla töredék (juvenilis-adult), dext. corpus mandibulae aboralis db (M₃-hossz: 35 mm) ltsz.: 77.1.88., 2 caninus zománc töredék, dext. scapula distalis db ltsz.: 77.1.90., sin. et dext. scapula distalis db (a cavitas glenoidalis lehasítva), vertebra lumbalis db (median-sagittalisan kettéhasítva) ltsz.: 77.1.89. (2. ábra 8), sin. et 2 dext. humerus diaphysis db, sin. radius proximalis db, sin. ulna proximalis db (tuber olecranii lehasítva), dext. femur diaphysis distalis db, sin. et dext. tibia diaphysis db.

Ló – Equus caballus Linné

dext. calcaneus töredék, dext. metatarsus proximalis db ltsz.: 77.1.91. (2. ábra 3).

Kutya – Canis familiaris Linné

sin. corpus mandibulae db ltsz.: 77.1.93. (1. ábra 7).

Gímszarvas – Cervus elaphus Linné

sin. vetett agancstő db (megmunkált: szemág levágva, a rózsza körben lecsiszolt, a szemág bázisának magasságában az agancstő lateromedialis irányban kifűrt. Az agancstő bázisfelületén a használattól eredő kopásnyomok találhatók) ltsz.: 77.1.97., agancság db (megmunkált: apicalis vége rézsutosan csiszolt, a bázisán törés, a latero-medialisan fűrt lyuknál az agancság eltört) ltsz.: 77.1.96., agancság db, sin. corpus mandibulae oralis db, angulus mandibulae töredék, 3 scapula töredék, radius diaphysis db, sin. metacarpus proximalis db ltsz.: 77.1.95.

Vaddisznó – Sus scrofa Linné

os phalangis III töredék

Mezei nyúl – Lepus europaeus Pallas

dext. humerus proximalis db ltsz.: 77.1.98., sin. femur proximalis töredék.

Emlős koprolit, ltsz.: 77.12.8.

Az osteológiai anyag fajok szerinti db – és egyedszáma, az egyedek korcsoportonkénti megoszlása:

	db	%	egyed	%	Juv.	Ad.
szarvasmarha	66	56,43	10	40,00	1	9
kiskérődzők	18	15,48	5	20,00	1	4
sertés	17	14,38	3	12,00	1	2
ló	2	1,74	2	8,00	—	2
kutya	1	0,85	1	4,00	—	1
	104	88,88	21	84,00	3	18
gímszarvas	10	8,53	2	8,00	—	2
vaddisznó	1	0,85	1	4,00	—	1
mezei nyúl	2	1,74	1	4,00	—	1
	13	11,12	4	16,00	—	4

I. szelvény, -80 -100 cm közötti réteg

Szarvasmarha – Bos taurus Linné

dext. angulus mandibulae töredék, 4 costa töredék, scapula töredék, dext. humerus diaphysis distalis db, dext. femur diaphysis distalis db, dext. femur diaphysis kortex db, dext. astragalus ltsz.: 77.12.9.

Juh – Ovis aries Linné

sin. os frontale a szarvcsappal (rövid, széles, lapos. Hossza: 78 mm, báziskörméret: 86 mm, fronto-caudalis sz.: 32 mm, latero-medialis sz.: 20 mm) ltsz.: 77.12.10. (1. ábra 2), sin. metatarsus diaphysis distalis db (égett).

Juh vagy kecske

2 sin. et dext. corpus mandibulae db (juvenilis), 2 corpus mandubulae kortex db, sin. scapula distalis db (juvenilis), 3 pelvis töredék (égett), dext. femur proximalis töredék (juvenilis)

Gímszarvas – Cervus elaphus Linné

os phalangis I ltsz.: 77.12.11.

Az osteológiai anyag alapján a szarvasmarha és a szarvas 1–1 adultus egyeddel, a kiskérődzők 2 juvenilis és 1 adultus egyeddel képviselt a szelvény legalsó rétegében.

I. szelvény, „D” gödör

Szarvasmarha – Bos taurus Linné

sin. angulus mandibulae db, vertebra lumbalis töredék, dext. femur diaphysis distalis kortex db (rágott), dext. tibia diaphysis kortex db.

Juh vagy kecske

sin. M³

Ló – *Equus caballus* Linné

os phalangis I anterior sin. ltsz.: 77.12.12. (2. ábra 5).

Kutya – *Canis familiaris* Linné

sin. maxilla oralis db.

Vaddisznó – *Sus scrofa* Linné

dext. ulna proximalis db (rágott), sin. femur diaphysis distalis db.

A „D” gödörben mind az öt faj 1–1 adultus egyeddel képviselt.

I. szelvény, „X” gödör

Szarvasmarha – *Bos taurus* Linné

vertebra lumbalis töredék, humerus diaphysis cortex db, sin. caput femoris db (égett).

Juh vagy kecske

mandibula processus coronoideus töredék, humerus diaphysis kortes töredék, metatarsus diaphysis töredék.

Őz – *Capreolus capreolus* Linné

dext. corpus mandulae (P_{1-3} -hossz: 28 mm, M_{1-3} -hossz: 38 mm, M_3 -hossz: 18 mm) ltsz.: 77.12.2.

Hód – *Castor fiber* Linné

sin. mandibula (P_4 – M_3 -hossz: 40 mm) ltsz.: 77.12.1. (2. ábra 7).

Az „X” gödörben mind a négy faj 1–1 adultus egyeddel képviselt.

Az osteometriai anyag mérését Duerst-féle módszerrel végeztem el.² Az osteometriai adatokat az 1. táblázat tartalmazza.

II. Az állatfajok zoológiai jellemzése

Szarvasmarha

A telep szarvasmarha-állományának testméretvariációjának nagyfokú heterogenitást mutat. Az osteológiai anyag nemcsak osteometriailag tér el jelentősen egymástól, hanem a sexualis dimorfizmus okozta differenciákat meghaladó skulpturalis variabilitásban is. A magyarországi őskori szarvasmarhák testméretrekonstrukcióját, a testmagasság kronológiai változását a Kárpát-medencére lokalizált indexek felhasználásával Matolcsi J.³ munkáiból ismerjük. A bronzkori szarvasmarhák testmagasságának az őskor folyamán mutatott legnagyobb abszolút méretbeli differenciájából (360 mm) Matolcsi J. arra a következtetésre jutott, hogy a bronzkorban legalább két főtípus, a kis- és a nagytestű szarvasmarha tenyésztése egy időben történt. Később a két főtípust a brachyceros- és a primigenius típusú szarvasmarhákkal azonosították.⁴

² Duerst, J. U., Vergleichende Untersuchungsmethoden am Skelett bei Säugern. In: Abderhalden, E., Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden. Abt. VII. Heft 2. (1926) 125–530.

³ Matolcsi J., A szarvasmarha testalakulásának történeti vizsgálata a hazai subfossilis csontleletek alapján. Dokt. dissz. (1966) 85–86.; Ua., Agrártört. Szemle 10(1968) 7.

⁴ Ua., ActaAntArch 12(1968) 69.; Bökönyi, S., History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. (Bp. 1974) 120.

E két típus elkülönítésének helyességét erősíti meg az ökológiai faktoroknak a nemi differenciákra gyakorolt hatásának ismerete is. A bronzkorban, a sub-borealis időszak humid klímája hatására a nagyemlősöknél a nemek közötti méretbeli differencia erősen csökken, ezért tehát nem lehet a méretadatok nagy variációs szélességét ivari dimorfizmusra visszavezetni.

A telepen előkerült egyetlen szarvcsapbázis kortextörredék nem elegendő az első-sorban a szarvcsapok differenciáira alapozott típusokba való besorolásra. Az osteometriai adatok alapján azonban a szarvasmarha-állomány egyedei két csoportra különülnek el: a nagy testméretű primigenius- és a kis testméretű brachyceros típusokra. Természetesen feltételezve azt az összefüggést hogy a brachyceros szarvcsaptípusú szarvasmarhák kis testméretűek voltak. A szarvasmarha egyedek testméretének metrikus jellemzésére használhatjuk fel a metacarpusok méretadatait is. A Biharugra-földvárhalmi telepen a metacarpus hosszúságából számított testmagasság a Matolcsi-féle indexek alapján a primigenius típusú szarvasmarha esetében 1174,0 mm, a brachyceros típusú szarvasmarha esetében pedig 1100,0 mm.

Kiskérődző háziállatok

A kiskérődző háziállatok közül a juh és a kecske jelenlétét a jó megtartású szarvcsapok egyértelműen bizonyítják. A csontok nagyfokú felaprózottsága miatt nem lehet minden darabot fajra meghatározni, de a csontanyag megbízhatóságát figyelembe véve a kiskérődzők elkülönítésében, valószínűsíthetjük, hogy a kiskérődző-állományban a juh volt a domináns faj, és a kecske jelen esetben csak 1–2 egyeddel volt képviselve. A juh-állomány a szarvcsapok struktúrája alapján két csoportra különül el: a rövid-egyenesszarvú tűzegjuhokra (*Ovis aries palustris* Rütimeyer), és a vaskos-, háromélű, csavartszarvú rézjuhokra (*Ovis aries studeri* Duerst). E két típus előfordulása általános az őskorban, de fajta-jellege még vitatott.⁵ A rézjuh szarvformája és az argaloid koponyaalkata olyan mértékben különbözik a tűzegjuhétól, hogy ez a különbség biológiailag kizárja annak a lehetőségét, hogy ez a két „megjelenési forma” egyazon faj (fajta) ivari differenciái legyenek.

A kecskére egy fiatal állattól származó aegagrus-típusú szarvcsap utal. Hosszú-csontok hiányában a kiskérődzők testmagasságát nem számíthatjuk ki, de a rendelkezésre álló osteometriai adatok alapján a Biharugra-földvárhalmi telep juhjai kistestméretűek voltak.

Sertés

A telep sertés-állományát a bronzkorra jellemző nagytetű egyedek alkotják. A magyarországi bronzkori sertés-állomány testméretre egységesnek mondható, ami az azonos tartási mód, és (vagy) az általános ökológiai tényezők következménye lehet. A magyarországi bronzkori sertésekre hatással volt a robustus vadalak jelenléte is, így testméretre a nyugat-európai sertéseket jóval felülmúlja.⁶

Ló

A Biharugra-földvárhalmi telep kevés számú és töredékes ló csontmaradványaiból az állatok nagyságára és típusára csak óvatosan következtethetünk. A hosszú-csontok közül csak a metapodiumok proximalis darabjai kerültek elő, melyeknek

⁵ Uo. 158.

⁶ Ua., HOMÉ 2(1968) 28.

osteometriai adatai (1. táblázat) más magyarországi bronzkori telephelyek – Tószeg, Tiszaluc-Dankadomb, Békés-Városerdő, Dunaújváros-Koszider⁷ – variációs terjedelmébe tartoznak. A házilovak rasszkritériumai közül az egyik legtöbbet vizsgált és értékelt a metapodium-index. Az említett telephelyeken a lovak a metacarpus-index alapján a Brauer-féle „enyhénkarcsú” és a „középerős” típusokba tartoznak.

Bökönyi S.⁸ a Közép- és Kelet-Európa bronzkori lovait (a vaskoriakkal analóg) két csoportra osztja: a kisebb termetű és karcsúbb csontozatú „nyugati csoport-ra” és a nagyobb testméretű és vaskosabb csontozatú „keleti csoport”-ra. A két csoportot egymástól a Bécs-Velence közötti vonallal választja el. Feltételezi, hogy a két csoport az eltérő konstitúciójú vadlópopuláció domesztikálásával jött létre. A magyarországi bronzkori lovakat a „keleti csoport”-ba sorolja.

Európában az őskori lovak testméretének és testmagasságának kelet-nyugat irányú csökkenése figyelhető meg. Az osteometriai adatok összehasonlítása pedig arra enged következtetni, hogy az őskorban a lovaknak a tenyésztéstől függetlenül különböző biogeográfiai területeken különböző ökotípusai alakultak ki. A Kárpát-medence bronzkori lovainak eredetkérdését, csak a rézkori populációk komplex vizsgálatával lehet majd megközelíteni. Annyi azonban már most is megállapítható, hogy a mai ismereteink szerint legkorábban a tiszapolgári kultúrával megjelenő⁹ lovaknak, illetve az azt követő lópopulációknak a testmérete az osteometriai adatok tanúsága szerint nem egységes.

Kutya

A Biharugra-földvárhalmi telepről csak maxilla és corpus mandibulae töredékek kerültek elő. A corpus mandibulae karcsú, az alsó él enyhén ívelt. A fogazat szabályos. Három corpus mandibulae fogsorának (ltsz.: 77.1.49, 93, 23.) méretadatai a következők: P_{1-4} hossz: 33, 40, 36; M_1 hossz: 21, 21, 20; M_{1-3} hossz: 35, 35, –. A kutyák a kistermetű tőzegspitz (*Canis familiaris palustris* Rütimeyer) alakkörbe tartoznak. Hasonló egyedeket írtak le Tószegről¹⁰ és Tiszaluc-Dankadombról is.¹¹

Gímszarvas

Más bronzkori lelőhelyhez hasonlóan, Biharugra-Földvárhalmon is a vadászott állatok közül a legtöbb csontmaradvány a gímszarvastól származik. A gímszarvas-populációk testmérete a holocén folyamán a mindenkori klímátikus viszonyoknak megfelelően változott. A bronzkori gímszarvasok testméretének jellemzésére elmondhatjuk, hogy a Kárpát-medencében az autochton keleti típusú gímszarvaspopuláció testmérete az őskor folyamán a subborealis humid klíma következtében a bronzkorban a legalacsonyabb, de a nőstényeinek testmérete és testmagassága felülmúlja a ma élő gímszarvasok hím egyedét. Az osteometriai adatok (1. táblázat) a nőstény egyedek méretvariációjába tartoznak, tehát a gímszarvas csontmaradványok nőstény egyedektől származnak.

⁷ Ua., Acta Arch.Hung. 2(1952) 109–111.; Ua., HOMÉ i. h. 27–28.; Ua., History ... 534–548.

⁸ Uo. 257–259.

⁹ Uo. 238–239.

¹⁰ Reményi, K. A., Acta Arch.Hung. 2(1952) 115–124.

¹¹ Bökönyi S., HOMÉ i. h. 27.

Őz

A biharugra-földvárhalmi telepen is, a többi bronzkori telepekhez hasonlóan kevés az őz csontmaradványa. Az irodalomban nagyon kevés adat található a bronzkori őzek testméretére, azok testméretváltozására. A telepről előkerült őzcsontok osteometriai adatai azonban megegyeznek más vizsgált bronzkori telephelyek őzeinek méretadataival.

Vaddisznó

A magyarországi őskori vaddisznók az európai vaddisznó kelet-európai nagytű *Sus scrofa attila* Thomas alfajába tartoznak.¹² Az osteológiai anyag méretén kívül a Biharugra-földvárhalmi vaddisznók jellemzésénél figyelmet érdemel az a megfigyelés, hogy a *corpus mandibulae oralis* része feltűnően magas, és a *corpus robusticitásához* képest a fogazat mesio-caudalisan rövid, bucco-linqualisan pedig lapított.

Mezei nyúl

A bronzkori telepeken viszonylag ritkán és kevés számmal fordulnak elő a mezei nyulak. A Biharugra-földvárhalmi telepen előkerült csonttöredékek osteometriai adatait összehasonlító anyag hiányában nem használhatjuk fel a testméretének jellemzéséhez.

Hód

A bronzkori telepeken viszonylag gyakori a hód jelenléte. A Biharugra-földvárhalmi telepen egyetlen mandibula került elő. A fogsorhossz mérete: P_4-M_3 hossz: 40 mm.

Mocsári teknős

A Biharugra-földvárhalmi telepen a mocsári teknős egyetlen carapax töredéke az ételhulladékokkal együtt került elő.

III. Gazdaságtörténeti rekonstrukció

A feltárt teleprészen az ottományi népesség leggyakoribb gazdasági haszonállata 31 egyeddel a szarvasmarha volt. A szarvasmarha osteológiai anyagának Kretzoi-féle módszerrel történő testrégiók szerinti felosztása¹³ jól mutatja, hogy az osteológiai anyag megoszlása homogén (2. táblázat). A törzstájék csontjainak a jelenléte és nagy száma egyértelműen bizonyítja a szarvasmarha helyi feldarabolását, illetve fogyasztását. Azt azonban nem tudjuk megmondani, hogy a kétféle konstitúciójú szarvasmarha nem volt-e különböző hasznosítású is egyben. Ez ugyanis magyarázatul szolgálhatna arra, hogy miért tartottak egyidőben két különböző konstitúciójú típust. A szarvasmarha egyedek 80,61%-át kifejlett korban fogyasztották el.

A telepen a második leggyakoribb gazdasági haszonállat 19 egyeddel a juh volt. Az osteológiai anyag testrégiók szerinti megoszlása (2. táblázat) a szarvasmarhához hasonlóan szintén helyi feldarabolást és fogyasztást igazol. A juh egyedek

¹² Uo. 24.

¹³ Kretzoi, M.–Gábori-Csánk, V., Zoologie archéologique. In: La station du paléolithique moyen d'Érd – Hongrie. (Bp. 1968) 223–244.

78,94%-át kifejlett korban fogyasztották el. Valószínű, hogy a juhállománnyal együtt tartották a kecskéket is.

Sorrendben a harmadik fontos gazdasági haszonállat 13 egyeddel a sertés volt. Az osteológiai anyag testrégiók szerinti megoszlása (2. táblázat) az előbb ismertetett két haszonállattal ellentétben azt mutatja, hogy a sertéseket nem a feltárt teleprészen darabolták fel, itt csak fogyasztották. A sertések húsos része a mellő- és hátsólábak a lapocka és a combrésszel együtt csonkoltan került a telepre. A sertések esetében az egyedek 53,84%-a kifejlett, 38,46%-a fiatal korban került levágásra.

A telepről előkerült lócsontmaradványok 7 egyedtől származnak. Gyakorlatilag minden egyednek csak 1–1 csontja került elő, és ezek is olyan testrészből, amelyek a táplálkozás szempontjából értéktelenek (az ún. szárazvégtag-csontok, illetve ujjpercek, 2. táblázat). Húsos végtagcsontok nem kerültek elő. Felmerül a kérdés, hogy miért? A telep más részén akkumulálódott, és így a telep más részén fogyasztották le, vagy csak ezek a részek nem kerültek be a telepre. Pillanatnyilag erre még nem tudunk válaszolni. A bronzkor folyamán a lovak száma a telepeken csökken, általában az össz egyedszámnak 10%-át nem éri el. A lovaknak a gazdaságban betöltött különleges helyzetére utal a korcsoportok megoszlása is, a 7 egyed közül 6 egyed kifejlett, 1 egyed pedig öreg korában került levágásra. A telepről a kutya 5 egyedének csontmaradványai közül kizárólag csak a fejtájék csontjai kerültek elő. Milyen szerepet játszhatott a népség életében a kutya?; a telepen jelző „birtok őrző” szerepet, az állatállomány terelésében és őrzésében valamint a vadászatok során mint vadásztárs hasznos társa lehetett az embernek. A kistestű tőzegspitz alkatilag és etológiailag is mindhárom funkciót betölthette. A kutyáknak az emberi táplálkozásban betöltött szerepét Bökönyi S.¹⁴ több bronzkori telephelyről előkerült leletek alapján igazolta. A Biharugra-földvárhalmi telepről előkerült csontanyag nem elegendő a kutya-evés igazolására.

A régészeti lelőhelyeken előkerült vadonélő állatok csontanyag minőségi- és mennyiségi viszonya egyrészt függ a vadállatfaunának összetételétől, másrészt pedig a vadászat természetétől. A vadászat mennyiségi eredménye a vadászott állomány gyakorisági viszonyait tükrözi vissza,¹⁵ a vadászat minősége – az egyes vadállatok kiválasztása – pedig ethnikai okokra vezethető vissza. A bronzkorban a leggyakoribb vadászott nagyvad a gímszarvas volt, majd ezt követte a vaddisznó, és lényegesen kevesebb számmal az őz. A bronzkorban a vadászat szerepe a hústáplálék biztosításában csökkent. Egy bronzkori telepre átlagosan a neolitikus telephely gímszarvas osteológiai mennyiségének csak 58%-a jut.¹⁶ Az őznek a viszonylag kis számú előfordulását ma még nem tudjuk megfelelően megmagyarázni. Felmerülhet, hogy a Kárpát-medence nem volt optimális élettér az őzek számára, vagy az őzek nyíltszíni elejtése a megszokottól eltérő vadásztechnikát igényelt, vagy a táplálkozásban nem volt jelentős szerepe. Az őz vadászat intenzitása mindenesetre az egyes régészeti lelőhelyeken eltérő volt.

A vadászat eredményeként a biharugra-földvárhalmi telepre a gímszarvasnak 8, a vaddisznónak 5, az őznek 2 egyede került. A három vadászott állat osteológiai anyagának testrégiók szerinti megoszlása (2. táblázat) jól demonstrálja,

¹⁴ Bökönyi, S., History ... 320.

¹⁵ Kreitzoi, M.–Gábori-Csánk, V., i. m. 223–224.

¹⁶ Vörös I., a Magyarországi subfossilis szarvaspopulációk archaeozoológiai vizsgálata. Dokt. dissz. Kézirat (1975) 69.

hogy a vadászat során elejtett állatoknak melyik része-, és hogy került be a telepre. Az osteológiai anyag elemzése alapján rekonstruálható, hogy az elejtés helyén feltört és feldarabolgt gímszarvasnak és a vaddisznónak csak a fejét és a táplálkozás szempontjából értékes húsos részét bőrben a lábvégekkel együtt hozták be a telepre. Az őz esetében a húsosvégtagcsontok hiányának magyarázatára kétféle lehetőség van, amit a telep feltártsági fokának ismeretében nem lehet eldönteni: vagy a gímszarvashoz és a vaddisznóhoz hasonlóan került a telepre, de nem a feltárt teleprészen fogyasztották el, vagy csak a lenyúzott bőrt hozták be.

A vadászott állatok hasznosítása sokoldalú volt a bronzkorban is. A szarvas-agancs fontos nyersanyaga volt a legkülönbözőbb használati eszközöknek. A Biharugra-földvárhalmi telepről is került elő megmunkált agancstörődék. A vaddisznó alsó agyarának zománcát is többféle célra használták fel. A telepről is került elő egy csiszolt darab, melynek basalis (törési) végén furat látható (2. ábra 9). A prémes állatok közül a mezei nyúl és a hód csontmaradványai kerültek elő.

A Biharugra-földvárhalmi telepről előkerült állatcsontanyag konyhai hulladékból származik. Az állatok feldarabolására utaló vágásnyomok is előfordulnak, ami adatokat szolgáltat a kor állatfeldolgozásának munkamódszereiről. Mivel az egyes vágási sérüléssel rendelkező csontok mindenegyes nagyemlősnél megtalálhatók voltak, arra következtethetünk, hogy az állatok feldarabolása azonos módszerrel történt. A lehasított szarvasmarha condylus occipitalisok alapján megállapítható, hogy az állat fejét úgy távolították el, hogy a koponya mögött közvetlenül vágták le a nyakról. Ezzel a vágással vagy az atlast hasították ketté haránt irányban, vagy mint a mi esetünkben is a koponya basioccipitalis részéről a condylusokat hasították le. A median-sagittalis irányban hasított csigolyák arról tanúskodnak, hogy az állatok testét feltörésük után kettéhasították (2. ábra 6, 8). A végtagcsontokon észlelt vágási nyomok a könyökízület (humerus distalis epiphysis – ulna proximalis rész), és a csánkízület (tibia distalis epiphysis – calcaneus – metatarsus proximalis epiphysis) környékére koncentrálnak. Mindkét ízület szétvágása ventralis irányból történt. A scapula cavitas glenoidalisának frontalis síkú hasítása akkor keletkezett, amikor a húsos lapockarészt a bordákról lefaragták. Rendkívül ritkán előforduló, illetve talált sérülés figyelhető meg egy szarvasmarha dext. humerus diaphysisének lateralis oldalán (1. ábra 4). Valószínű, hogy az állat feldarabolásakor keletkezett. A sérülés pereme nem regenerálódott. A régészeti kutatásnak kell valószínűsíteni, hogy az állatok feldarabolását milyen eszközökkel végezték. A csontokon található vágásnyomok, valamint a csontok nagyfokú felaprózottsága mindenesetre hatékony eszköz használatát sejteti.

A feltárt teleprészen a háziállatok csontmaradványainak vertikális akkumulálódását vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a teleprész feltöltődésével –100 –65 cm-ig (az 1. ház tapasztott felületéig, a továbbiakban A. szint), illetve az 1. ház járósíntjétől a mai felszínig (a továbbiakban B. szint) a csontanyag mennyisége növekszik. Az A. szintben 2 réteget, a B. szintben 3 réteget különíthetünk el a csontanyag begyűjtésének megfelelően. Ha az össz állatcsontanyag megoszlását vizsgáljuk a két szintben, akkor azt tapasztaljuk, hogy a csontanyag 69,59%-a a B. szintből, 27,09%-a az A. szintből került elő. Ha megnézzük a fajok gyakorisági viszonyait a két szintben, a következőket találjuk: a gazdasági haszonállatok közül a három legfontosabb (szarvasmarha, juh, sertés) faj megoszlása egyenletes, addig a ló és a kutya előfordulása a B. szintben domináns. A gímszarvas

megoszlása viszonylag egyenletes, a vaddisznó a B. szintben domináns. Az őz csak a B. szintben, a mezei nyúl a két szint felső rétegeiben fordul elő.

A három legfontosabb gazdasági haszonállat gyakorisága nem változott meg a telepen. Vajon a szintek rétegei különböznek-e ezen állatok csontmaradványainak testrégiók szerinti megoszlásában? A kérdés megválaszolásához a X^2 -próba alkalmazásával vizsgáljuk a csontanyag eloszlását. A kapott eredmények a következők: szarvasmarha $X^2_{(24)} = 22,45$; $P \sim 50\%$, juh $X^2_{(24)} = 30,46$; $P \sim 20\%$, sertés $X^2_{(9)} = 10,66$; $P \sim 30\%$.

Mindhárom faj esetében megállapíthatjuk, hogy a csontmaradványok testrégiók szerinti megoszlása az egyes rétegekben homogén, tehát a csontanyag megoszlása a rétegektől független. Ami különbség mutatkozik az lokális jellegű: a szarvasmarha esetében az A. szint felső rétegében a törzstájékcsonatok mennyisége csökken, a szárazvégtagcsontoké pedig növekszik; a juh esetében a B. szint középső rétegében a törzstájékcsonatok mennyisége növekedett, vagyis a telep-rész feltöltődése során az állatok feldarabolási helye változott meg.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a telepen a B. szint feltöltődése idején intenzívebb volt az állatfeldolgozás (innen került elő a meghatározatlan csontkortexek 100%-a is!) és a vadászat is.

A vadonélő állatok ökológiáinak ismeretében a telep környezeti karaktere is megrajzolható. A telepre bekerült vadonélő állatok 80%-a erdei miliőjű, amiből arra következtethetünk, hogy a telep környezetében zárt erdőterületnek és vízfelületnek (a hód jelenléte) kellett lennie.

A Biharugra-földvárhalmi telep faunaösszetétele (3. táblázat) volumenében megegyezik a magyarországi bronzkori telepfaunák összetételével.

1. táblázat

MÉRETADATOK

		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
HUMERUS								
szarvasmarha	77.1.31.	—	—	—	93	—	—	—
	77.1.68.	—	—	34	84	—	47	73
juh	77.1.85	—	—	15	30	—	15	28
vaddisznó	77.1.20.	—	—	—	55	—	—	53
mezei nyúl	77.1.98.	—	19	—	—	21	—	—
RADIUS								
szarvasmarha	77.1.69.	—	78	—	—	40	—	—
		—	82	—	—	43	—	—
	77.1.70.	—	83	—	—	43	—	—
	77.1.71.	—	—	—	71	—	—	44
sertés	77.1.42.	—	32	—	—	23	—	—
	77.1.43.	—	32	20	—	23	13	—
	77.12.7.	—	27	—	—	19	—	—
METACARPUS								
szarvasmarha	77.1.7.	178	50	28	—	31	—	—
	77.1.72.	190	61	34	67	36	20	32
ló	77.1.16.	—	50	—	—	34	—	—
	77.1.47.	—	52	—	—	33	—	—
gimszarvas	77.1.95.	—	40	—	—	30	—	—
	77.1.25.	—	—	—	43	—	20	30
őz	77.1.50.	—	21	—	—	17	—	—

		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
<i>FEMUR</i>								
juh	77.1.38.	—	—	—	38	—	—	49
<i>TIBIA</i>								
szarvasmarha	77.1.54.	—	—	—	61	—	—	42
juh	77.1.39.	—	—	—	27	—	—	20
	77.1.86.	—	—	—	26	—	—	21
sértés	77.12.5.	—	—	—	33	—	—	27
mezei nyúl	77.1.26.	—	20	—	—	23	—	—
<i>METATARSUS</i>								
szarvasmarha	77.1.32.	—	51	—	—	47	—	—
	77.1.76.	—	46	—	—	43	—	—
	77.1.79.	—	40	—	—	38	—	—
	77.1.78.	—	47	—	—	47	—	—
	77.1.80.	—	—	—	50	—	—	31
ló	77.1.91.	—	50	—	—	44	—	—
<i>OS PHALANGIS I</i>								
szarvasmarha	77.1.11.	52	34	30	35	39	22	24
	77.1.33.	51	26	21	26	32	17	20
	77.1.58.	50	24	20	23	30	15	17
	77.1.81.	58	37	31	33	40	22	26
	77.1.82.	59	32	28	32	38	20	23
	77.1.83.	52	28	22	26	34	16	20
juh	77.1.40.	32	13	11	12	—	8	10
ló	77.12.12.	78	57	38	50	38	21	26
gímszarvas	77.12.11.	52	20	15	20	26	14	16
őz	77.1.51.	34	12	9	11	15	7	10
<i>OS PHALANGIS II</i>								
szarvasmarha	77.1.12.	31	28	21	22	31	25	28
		32	30	23	25	33	23	29
		32	30	23	26	32	24	30

(1. – hosszúság; 2. – proximalis epiphysis szélessége 3. – diaphysis legkisebb sz.; 4. – distalis epiphysis sz.; 5. – prox. epiph. mélysége; 6. – diaph. legkis. m.; 7. – dist. epiph. m.)

<i>ASTRAGALUS</i>	1.	2.	3.	<i>CALCANEUS</i>	1.	2.	3.
szarvasmarha				ló 77.1.92.	112	—	53
77.1.73	62	49	38	sértés			
77.1.74.	61	42	32	77.1.18.	—	30	38
77.12.9.	60	42	32	Vaddisznó			
				77.1.45.	112	33	42
				77.1.46.	—	32	42

<i>OS PHALANGIS III</i>	1.	2.	3.
szarvasmarha 77.1.34.	75	24	36
gímszarvas 77.12.3.	56	21	35

(1. – hosszúság; 2. – szélesség; 3. – magasság)

2. táblázat

AZ OSTEOLÓGIAI ANYAG TESTRÉGIÓK SZERINTI MEGOSZLÁSA

FAJ	A.	B.	C.	D.	E.
szarvasmarha	43	59	57	30	14
kiskérődzők	24	22	24	13	1
sértés	13	2	29	4	—
ló	1	—	—	5	2
kutya	6	—	—	—	—
gímszarvas	8	—	11	6	3
őz	1	—	—	2	1
vaddisznó	5	—	5	2	1
mezei nyúl	—	—	3	—	—
hód	2	—	—	—	—
mocsári teknős	—	1	—	—	—
	103	84	129	62	22

A. – fejtájék, B. – törzstájék, C. – húsosvégtag-tájék, D. – szárazvégtag-tájék, E. – terminális csontok (phalanxok)

3. táblázat

FAJ	db	%	egyed	%
Szarvasmarha	203	50,75	31	32,64
Kiskérődzők	84	21,00	20	21,05
Juh és Kecske				
Sértés	48	12,00	13	13,68
Ló	8	2,00	7	7,36
Kutya	6	1,50	5	5,27
	349	87,25	76	80,00
Gímszarvas	28	7,00	8	8,43
Őz	4	1,00	2	2,10
Vaddisznó	13	3,35	5	5,27
Mezei nyúl	3	0,75	2	2,10
Hód	2	0,50	1	1,05
Mocsári teknős	1	0,25	1	1,05
	51	12,75	19	20,00
Összesen:	400	100,00	95	100,00

ANIMAL BONES OF THE BRONZE AGE SETTLEMENT AT BIHARUGRA-FÖLDVÁRHALOM

In 1974 at the Bronze Age settlement of Biharugra-Földvárhalom I. Ecsedy carried out a sondage excavation. The excavation yielded objects of the Ottomány culture population as well as kitchen midden consisting of bones of domestic and hunted animals.

From the animal bone fragments (513 in number) 400 pieces (77,97%) can be defined osteologically and consequently classified into zoological species.

The cattle was (with 31 individuals) the most frequent useful animal of the Ottomány population. The cattle stock consisted of types of the big-bodied *primigenius* and of the smaller-built *brachyceros*, according to osteological data. The distribution of the osteological material according to body regions (Table 2) points to a local dismemberment, processing resp. ingestion of the cattle. 80,61% of the cattle individuals were slaughtered in an adult age. On the second place among the useful animals stand the sheep with 19 specimens. As for the structure of the horn scores the sheep stock consisted of individuals of turbarry sheep and copper sheep. The distribution of the osteological material according to body regions show (as in the case of the cattle) a local dismemberment resp. ingestion. 78,94% of the sheep individuals were slaughtered in an adult age. Among the small ruminants goat is represented by a young individual with an *aegagrus*-type horn core. The third most frequent domesticated animal was the pig with 13 individuals. The pig stock of the settlement consisted of big-sized individuals, characteristic for the Bronze Age. The distribution of the osteological material according to body regions (Table 2) points to the fact that pigs were not chopped up in the excavated part of the settlement, they were only ingested here. 53,84% of the individuals were slaughtered in an adult age, 35,46% in a juvenile age. The horse remains found in the excavated part of the settlement belonged to 7 individuals. They were parts worthless from the point of view of nourishment, as lower leg bones and phalanges. From the 7 individuals 6 were slaughtered in an adult age, one in a mature age. Five individuals of the small turbarry spitz were represented only by their skull bones (Table 2).

Among the hunted animals occurring at the Biharugra-Földvárhalom settlement there were 8 individuals of red deer, 5 of wild boar and 2 of roe-deer. From the distribution of the osteological remains of these three species (Table 2) it can be deduced that only the heads and fleshy of the big game, valuable as food, were brought to the settlement in the skin, with the feet ends adhering, whereas evisceration and dismemberment were carried out on the killing place. Among fur animals osteological remains of hare and beaver were found.

The animal bone material of the Biharugra-Földvár settlement can be considered as kitchen midden. Vestiges of cutting, due to dismemberment of the animals are found yielding data for working methods of the period. Cut lesions

found on identical bones of different animals point to the fact that the dismemberment of animals was executed with an identical method.

Examining the vertical accumulation of the animal bone remains we observe the fact that during the filling in of the excavated settlement section the frequency of the three most important useful animals did not change and the distribution of their bone remains according to body regions remained in the different strata homogenous. In the second period of the filling in of the settlement (Level B) the working up of animal became more intensive.

By the knowledge of oecological demands of non-domesticated animals we can state that in the environments of the settlement there must have been a closed forest and a water table.

The composition of fauna of the Biharugra-Földvárhalom settlement (Table 3) corresponds, as for its volume, to the composition of Bronze Age settlement faunas in Hungary.

VORBERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNG DER BRONZEZEITLICHEN TELSIEDLUNG VON FÜZESABONY-ÖREGDOMB

Ilona STANCZIK

Füzesabony-Öregdomb (oder Nagyhalom, heute Cigánydomb genannt) ist in der archäologischen Fachliteratur als namengebende Fundstätte der Füzesabony-Kultur seit den Jahren 1930 bekannt.¹

Die bronzezeitliche Telsiedlung liegt am SW-Rand des Dorfes, am Laskó-Bach. Das heutige geographische Bild wurde bereits künstlich ausgebildet: ursprünglich hat das Laskó-Bach die NO-Hälfte des Hügels umnommen – das alte Bachbett ist auch heute noch gut ausnehmbar, ein kleinerer Abschnitt wird auch zur Zeit als Entwässerungsgraben benutzt. Im Laufe der Flußregulierungsarbeiten der Jahre 1930 wurde das Bach in ein neues Bett geführt und dadurch der Hügel durchgeschnitten² (*Abb. 1*).

Wegen der Wasserregelung wurde 1931 unter der Leitung von F. Tompa die jahrelang anhaltende archäologische Freilegung in Gang gesetzt.³ Vom Hügel mit einer 4000 m² Grundfläche wurden damals 500 m² erschlossen. Die durchschnittliche Schichtendicke der Siedlung betrug 3 m und es wurden aus den öfteren Hausfundamentenerneuerungen drei gut absonderbare Siedlungsschichten unterschieden. Am klarsten erscheint durch die Erschließung das erste Siedlungsniveau; dort wurden außer den Fußboden- und Pfostenresten drei Fußbodenbeläge freigelegt. Das archäologische Material der Siedlung war einheitlich, es bestand aus den Funden der Füzesabony-Kultur.⁴ Das Alter der in die Siedlung eingegraben Gräber wurde später in richtiger Weise auf die Früheisenzeit gesetzt.⁵

¹ Tompa, F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 1912–1936. BRGK 24–25(1934–35) 27–127.

² Die Vermessung – aufgenommen von Ingenieur Gy. Sándorfi – hält den heutigen Zustand des Hügels und seiner Umgebung gut fest. Die Plätze der alten Blöcke und die Stelle der Fundrettungsarbeiten des Jahres 1976 sind gut zu sehen.

³ Tompa, F., a. a. O. 90–94.; UngNatMus Dokumentationsabteilung, Tompa, F.–Méri, I., Füzesabonyi ásátás (Die Ausgrabung von Füzesabony). Dokumentationen Nr. 5. F. I., 6. F. I., 7. F. I., 8. F. I., 9. F. I., 10. F. I., 13. F. I.

⁴ Tompa, F., a. a. O. 91.

⁵ Gallus, S.–Horváth, T., Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. DissPann II, 9. (Budapest 1939).

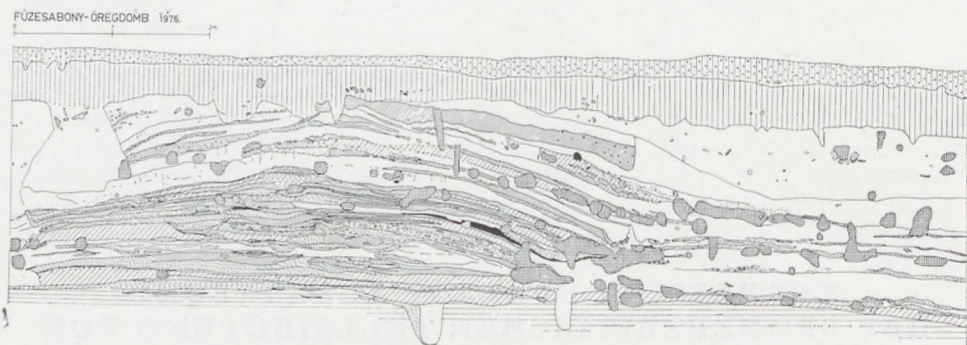

Abb. 2. Füzesabony-Öregdomb, 1976. SW-Profil
2. ábra Füzesabony-Öregdomb, 1976. DNy-i metszet

Im Herbst 1975 wurde die Anmeldung erstattet,⁶ daß der Hügel Öregdomb gestört wurde und seine Erde zum Straßenbau benutzt wird. Bis zum Stilllegen der Bauarbeiten wurde etwa Zweidrittelteil des intakt gebliebenen Hügels abgetragen. Der N-Teil des Hügels wurde in voller Länge ganz bis zur Jungfernerde, dem Bett des Laskó-Baches zu in 25 m Breite abfallend planiert.

Zur Kontrollausgrabung, um die Funde des erhalten gebliebenen Gebietes zu bergen, ist es im Sommer 1976 gekommen.⁷ Der ungestörte Teil, wo auch die oberste Humusschicht intakt war, genügte zum Öffnen eines 10×5 m großen Blockes unmittelbar neben der Dammkrone des Laskó-Baches. Die NW-SO Richtung des Blockes war durch den intakt gebliebenen Teil gegeben. Mit der Erschließung des Blockes haben wir gleichzeitig an der Grenze der Störung in 51 m Länge einen Graben ausgehoben, in dessen letzteren 13 m wir in der Humusschicht auf das vorbronzezeitliche erste Siedlungsniveau gestossen sind.

Unser Block liegt in NO-Richtung nahe der Blöcke des F. Tompa, jedoch konnte die Ausgrabungsfläche wegen der Unebenheit und des Einsturzes der alten Blockränder diesen nicht genau angeschlossen werden.

Bei der Abtragung der Humusschicht stellte sich heraus, daß an der Seite dem Laskó-Bache zu aus der Hebung der Dammkrone eine 10–15 cm dicke, gemischte lehmig-humöse Deckschicht zurückgeblieben ist.

Nach der Entfernung der Humusschicht wurden auf der ersten Oberfläche vier Gruben ausgeworfen, von denen die 3. Grube sich – die ganze Schichtenreihe durchgeschnittenen – bis zum vorbronzezeitlichen Untergrund vertiefte. Wegen den Gruben sind die in den Block fallenden Fußbodenniveaus in drei Richtungen abfällig verrutscht.

⁶ Der Fund wurde von J. Sziklai und L. Bernáth angemeldet und es wurde die im Laufe der Störung bis zur Fundrettung zum Vorschein gekommenen Funde von ihnen zusammen-gesammelt. Für ihre Arbeit und Hilfe soll auch an dieser Stelle unser Dank ausgesprochen werden.

⁷ An der Ausgrabung nahmen folgende Studente und Studentinnen teil: M. Galántha, F. Losits, G. Nagy, I. Szathmári und J. Tárnoki. Hier danke ich auch dem Dobó-István-Museum zu Eger und dem Kollegen J. Gy. Szabó für die Hilfe während der Ausgrabung.

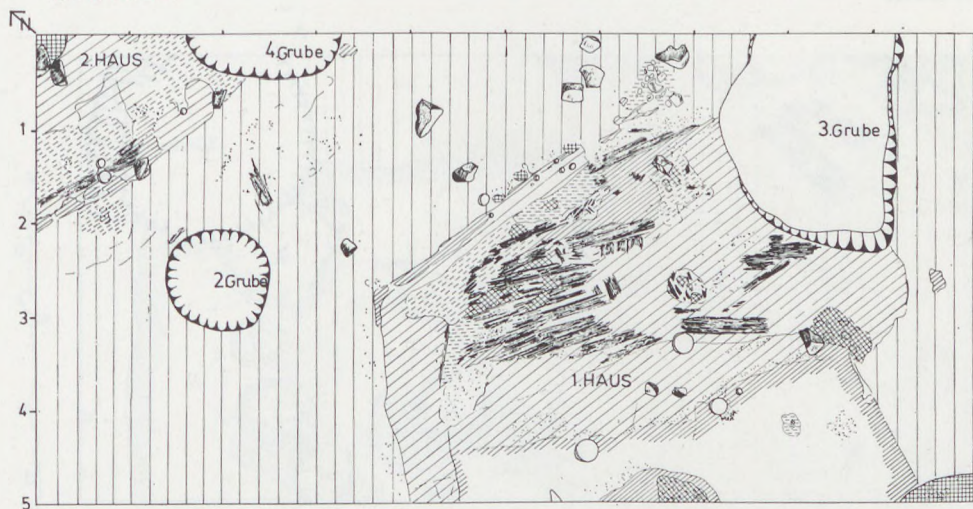
FÜZESABONY-ÖREGDOMB 1976.
II. A-B NIVEAU

Abb. 3. Füzesabony-Öregdomb, 1976. Siedlungsniveau II, Schicht A-B
3. ábra Füzesabony-Öregdomb, 1976. II. települési szint, A-B réteg

Die völlige Schichtendicke der bronzezeitlichen Siedlung beträgt 240 cm. Die vollständige Siedlungsstratigraphie zeigt sich im SW-Profil des Blockes (Abb. 2).

In diesem Block sind an einer O-W orientierten Straße Reste von zwei Hausfundamenten zum Vorschein gekommen – dieses strukturelle Bild ist mit kleinerer oder größerer Verschiebung fast für alle Niveaus der Siedlung charakteristisch. Das NW-Profil schneidet dem nach die Hausfundamente schräg durch. Im Profil ist die Deplacierung der Fußbodenniveaus gut sichtbar.

Innerhalb der 240 cm dicken Siedlungsschicht war die Erschließung von fünf absonderbaren Siedlungsniveaus möglich. Innerhalb der fünf Niveaus wurden auch die unmittelbar darauffolgenden Erneuerungsperioden derselben Häuser – II./A, II./B, III./A, III./B. – durch doppelte Fußbodenniveaus erkennbar.

Beim Abtragen der oberen Humusschicht der Siedlung kamen in zusammenhängende Bausysteme nicht einreihbare Fußbodenstücke, Lehmewurfscutt von 25 cm Tiefe hervor. Spuren eines zusammenhängenden Objekts konnten nicht konstatiert werden.

Im Leben der Siedlung ist das letzte Siedlungsniveau (I. Niveau, 40–60 cm) noch von mehrfachen Störungen charakterisiert. Trotz der Störungen tritt ein in die SW-Hälfte des Blockes liegendes, W-O orientes Hausfundament hervor. Die gestampfte Fußbodenschicht war 10–12 cm dick, an ihrer Oberfläche waren Lehmewurfstücke und neben der rechteckförmigen Eingrabung kamen Fragmente einer Herdstelle zum Vorschein.

FÜZESABONY-ÖREGDOMB 1976.
IV. NIVEAU

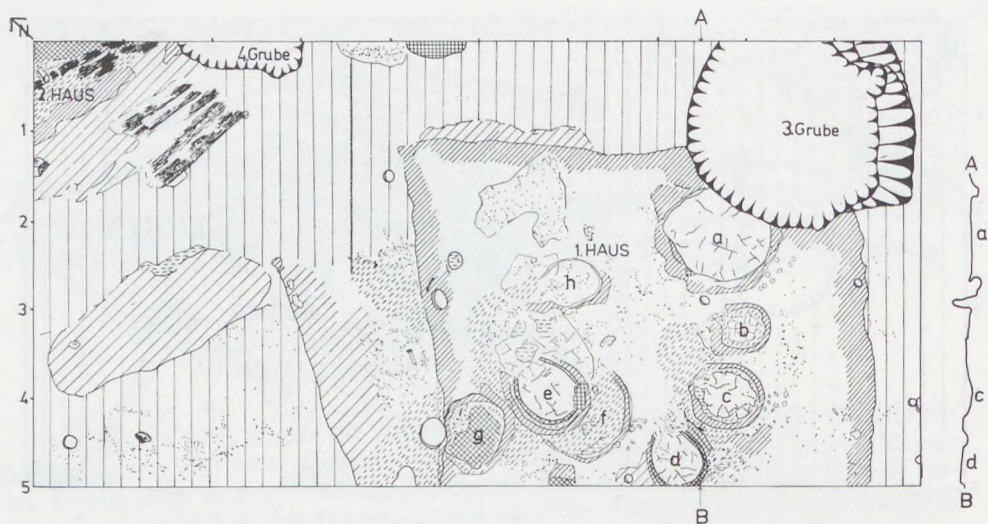

Abb. 4. Füzesabony-Öregdomb, 1976. Siedlungsniveau IV; a: Ofen, b-h: Herdstellen
4. ábra Füzesabony-Öregdomb, 1976. IV. települési szint; a: kemence, b-h: tűzhelyek

Beim Abtragen dieses Niveaus wurde das II./A (Abb. 3) Siedlungsniveau (-90-110 cm) freigelegt, das von den drei Gruben und der rechteckförmigen Eingrabung abgesehen, ungestört war.

In die N- und S-Hälfte des Blockes fiel ja ein Teil des Hausfundaments. Unter diesen wurde ein NW-SO orientiertes, 250 cm breites Gassengehenniveau freigelegt. Neben der Mauer des 1. Hauses, vor allem an der W-Seite kamen durchgebrannte Lehmewurfstücke ans Tageslicht. Innerhalb des Hausrestes stand ein aus Scherben gelegter Herd von 60×60 cm Durchmesser.

Aus dem 2. Haus des II./A-Niveaus erschien ein 440 cm langer, mit dem 1. Haus in derselben Richtung gelegener Fußbodenteil in der N-Ecke des Blockes. Den Rand zeigten ein stark gestampfter Lehmstreifen und zwei größere Pfostenlöcher an. Bei der NO-Mauer des Blockes wurden auf dem Fußboden mit dem Haus in gleicher Richtung gelegte, verkohlte Balkenreste gefunden. Auf dem unmittelbar darunter gelegenen Siedlungsniveau - II./B - (-100-120 cm) erscheint das Siedlungsbild mit kleiner Abweichung ähnlich: an der Längsseite des den Maßen und der Richtung nach ähnlichen 1. Hauses ist der die Mauerstärke anzeigender gestampfter Lehmstreifen breiter, an der Längsseite stießen wir auf drei vermorschte, mit der Mauer des Hauses in gleicher Richtung liegende Balkenreste. In der W-Ecke des Hauses kamen Bruchstücke von großen Vorratsgefäßen in einem Haufen zum Vorschein. Ein kleiner Teil des Herdes lag im Block. Über die beschmierte, durchgebrannte Feuerplatte wurde ein bereits aus

a

b

c

Abb. 5. Füzesabony-Öregdomb,
1976. a-c: Beinzyylinder
5. ábra Füzesabony-Öregdomb,
1976. a-c: csonthenger

den Ausgrabungen von F. Tompa bekannter tragbarer, mit Füßen versehener Herdstroß gestellt.⁸

Das 2. Haus des Niveaus wiech nach SO zu von dem 2. Haus des vorangehenden Niveaus etwas ab. Auf seinem gestampften Lehm Boden kamen zwei kleine Aschgruben zum Vorschein. Den Rand des Hauses haben ein 10–12 cm breiter, am längeren Abschnitt 10 cm hoch stehender gestampfter Lehmstreifen sowie in der ganzen Länge der Hausmauer vermorschte Balkenreste angedeutet. Das dickste, in bestem Zustand erhalten gebliebene Siedlungsniveau der bronzezeitlichen Siedlung war das III. Niveau. Hier haben wir zuerst den III./A (–140–150 cm) Niveau genannten Hausteil freigelegt. Die Ränder und Ecken des Hauses waren durch die stark gestampfte Fußbodenschicht gut sichtbar. In der Achse des Hauses befand sich eine Herdstelle.

Einige cm dicke Aufschüttungsschicht hat das Fußbodenniveau von dem unter ihm liegenden III./B (–145–160) Niveau getrennt, wo das von der Siedlung bereits bekannte strukturelle Bild von neuem ansichtig wurde. Die Richtung der Häuser und der Straße hat sich noch mehr in SO-Richtung verschoben. Die Mauer des 1. Hauses zeigte ein 25–30 cm breiter gestampfter Lehmstreifen an. – Die Lehmwurfstruktur der Mauer war von den im Drittel der Mauer angebrachten winzigen Pfostenlöchern angedeutet. Unter der Schicht des Mauer-schuttes kamen Reste des aus verkohlten und vermorschten Balken bestehenden Holzfußbodens zum Vorschein. Die Balken wurden in gleicher Richtung mit der Längsmauer des Hauses gelegt, nur auf einem einzigen Abschnitt fanden wir

⁸ Tompa, F., a. a. O. 95., Abb. 11.

auf diese senkrecht gelegte Balkenstücke. Der Herd stand ebenfalls in der Achse des Hauses.

Der Fußbodenteil des 2. Hauses des III./B Niveaus wurde von der 4. Grube beschädigt. Die Struktur des Hausteiles ist der der vorangehenden ähnlich: ein breiter Lehmstreifen und ein längsgerichteter, vermorschter Balken deuteten den Rand des Fußbodens an.

Das IV. Niveau der Siedlung (-200–210 cm) (Abb. 4) ist am wenigsten gestört. Das 2. Haus des Niveaus lag ebenso wie bei den vorangehenden Niveaus. Die Ränder des Fußbodens sind gut ausnehmbar, wir fanden Spuren von durchgebrannten Balkenresten und Lehmewurfschutt auf dem Bodenniveau. Neben dem Haus kamen 150 cm lange, fünf nebeneinander gelegte Balken zum Vorschein (Eingang?). Das 1. Haus des IV. Niveaus ist NW–SO orientiert. Insofern die Zahlen der Herdstellen betriefts der Zeitdauer des Gebrauchs eines Hauses in Betracht genommen werden, so war dieses Haus den bisher besprochenen Häusern am längsten in Gebrauch gewesen: es kamen sechs, gründlich gebaute, durchgebrannte, beschmierte Herde und das Fundament eines Ofens mit ausgeschmierten Wänden zum Vorschein. Das aus dem Haus stammende Fundmaterial gibt uns keinen Aufschluß bezüglich des Gebrauchs der vielen Herdstellen.

In der vorbronzezeitlichen Humusschicht liegt als erstes Niveau der Siedlung, das V. Niveau (-240 cm). Auf diesem Siedlungsniveau fiel in unseren Block nur ein Teil eines Hausfundaments. Aus dem Hausrest scheint es, daß die Reihe der pfeilertragenden Pfosten vorhanden ist. Im Mittelpunkt des Hauses steht der mit Lehm ausgeschmierte Herd.

Der in den ersten 13 m des 51 m langen Suchgrabens freigelegte, in der vorbronzezeitlichen Humusschicht liegende Hausteil lag in derselben Richtung, wie das in unseren Block fallende Haus Nr. 2. Im Längsgraben ist die Reihe der durchgeschnittenen Häuser und der zwischen den Häusern vorhanden gewesenen Gassen, Plätze und Gruben gut ersichtlich.

Das durch die Ausgrabung zum Vorschein gekommene Fundmaterial kann an die Füzesabony-Kultur geknüpft werden. Zur Ausgrabungszeit konnten selbst Funde aus dem Jahre 1971 erworben werden,⁹ von welchen die wertvollsten ein geschmückter, zylindrisch geschnittener Knochen (Abb. 5 a, b, c), eine bronzene Psalie und ein Bronzeknopf sind (Abb. 6: 1,2). Die Funde stammen dem Auffinder nach von dem damaligen höchsten Punkt des Hügels. Dort waren der Erzählung und der Situationsskizze des Schenkers nach zwei Hausfundamente und vier Gräberflecke zu sehen.

Der zylindrische Knochen wurde aus Hirschgeweih angefertigt und ist an dem einen Ende offen. Auf dem Zylindermantel befindet sich als Dekoration eine Spiralverzierung (Abb. 5 a). Am offenen Ende sind starke Abnutzungsspuren zu sehen. Von den die Struktur des Musters außer acht lassenden, nachträglich gebohrten Löchern (an beiden Enden je zwei) sind den Rändern zu gut ausnehmbare Abnutzungsspuren (Abb. 5 b). Auf dem unteren und oberen Rand des Zylinders ist an der entgegengesetzten Seite eine waagrecht verlaufende

⁹ Die Gymnasialschüler in Füzesabony: L. Bernáth und E. Gulyás haben das Fundmaterial im Juli 1971 eingesammelt und es mit der Situationsskizze dem Ungarischen Nationalmuseum geschenkt.

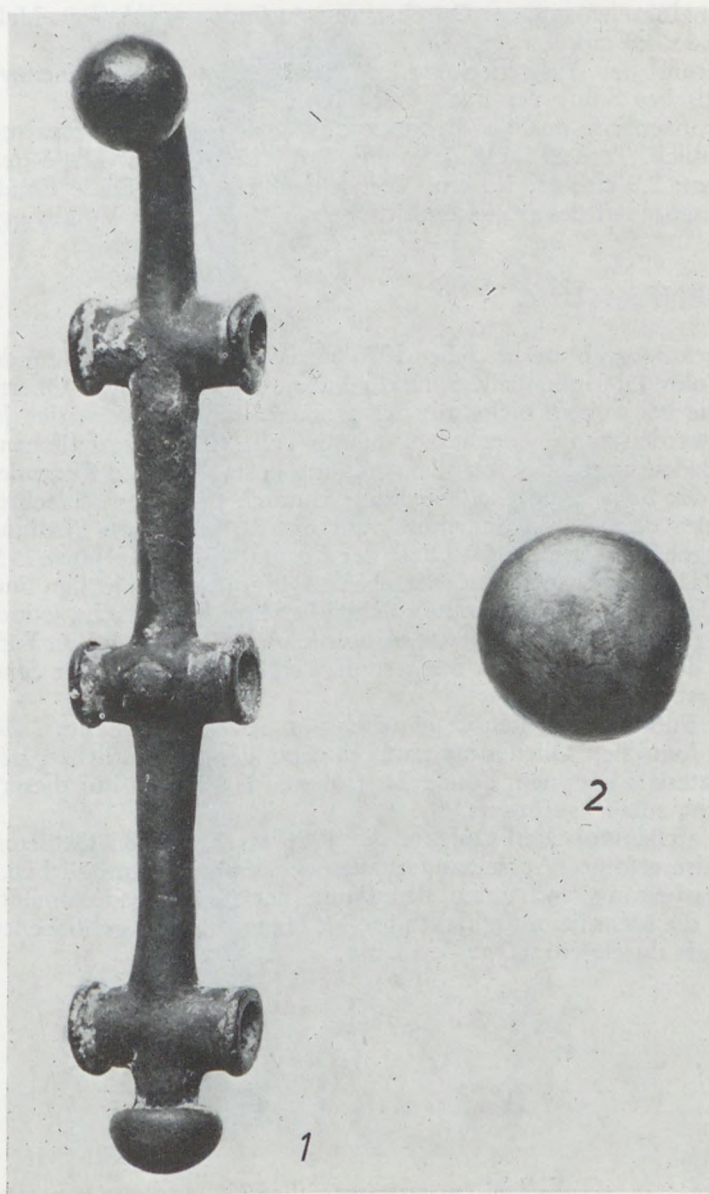

Abb. 6. Füzesabony-Öregdomb, 1976. 1: präskythische Bronzentrense; 2: präskythischer
Bronzeknopf – Frontsicht
6. ábra Füzesabony-Öregdomb, 1976. 1: preszkíta bronzzabla; 2: preszkíta bronzgomb –
szembenézet

Rinne von halbkreisförmigem Durchschnitt zu finden (*Abb. 5 c*). Maße: H: 2,1 cm, Dm: $3,6 \times 4,3$ cm.

Auf Grund der Analogien der Verzierungen ist der Knochenzylinder ein charakteristisches Stück der Füzesabony-Kultur.¹⁰

Die Bronzetrense und der Bronzeknopf ist den von F. Tompa mitgeteilten Stücken ähnlich. Trense (*Abb. 6:1; Abb. 7:1*), L: 14,8 cm, Maße des Bronzeknopfes: Dm: 2,9 cm, H: 1,5 cm. Von schlechtem Guß. Diese Funde können zur Nachlassenschaft des früheisenzeitlichen präskythischen Volkes gereiht werden.¹¹

ZUSAMMENFASSUNG

Die Rettungsgrabung im Jahre 1976 wurde infolge der Störung des Hügels bei beschränkten Möglichkeiten durchgeführt. Die freigelegte Oberfläche war – obwohl sie bei weitem nicht mit der großen Grabungsfläche der Jahre 1930 verglichen werden kann – der letzte intakte Teil der bronzezeitlichen Tellsiedlung. Die Bedeutung der Kontrollausgrabung bestand in den folgenden:

1. An der bronzezeitlichen Siedlung konnten trotz des schlechten Erhaltungszustandes der oberen Schichten fünf gut absonderbare Siedlungsniveaus auseinandergehalten werden. Im Laufe der Ausgrabungen der Jahre 1930 wurden drei ganze Häuser, runde Wirtschaftsgebäude gefunden. Die jetzige Fundrettung hat wegen der kleinen Fläche keine solchen Ergebnisse gebracht, jedoch wurden zur Siedlungsstruktur (die Lage der Häuser kann im Block und im Längsgraben auf Grund der Vermessungen festgestellt werden; Richtung der Straßenläufe) weitere Angaben geliefert.

2. Das Fundmaterial gehört gänzlich zur Füzesabony-Kultur. Zur genaueren chronologischen Gliederung kann es nach der ausführlichen Bearbeitung des Fundmaterials kommen. Funde der früheren Hatvan-Kultur dieser Siedlung wurden nicht zutage gefördert.¹²

3. Die archäologischen Objekte des 1976 erschlossenen Gebietes und das schichtenweise erfolgte Auseinanderhalten des Materials ermöglichen, daß nach völliger Bearbeitung und unter Benutzung der Grabungsdokumentation des Jahres 1931 die Identifizierung des in großer Menge auf uns gebliebenen, reichen Fundmaterials durchgeführt werden kann.

¹⁰ Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. AH 49. (Budapest 1975) 161.; Die aller nächsten Analogie ist in Malé Kosihi (Ipolykiskeszi) zu finden: Vladr, J., Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. SLA 21(1973) 252–357., Abb. 44.

¹¹ Gallus, S.–Horváth, T., a. a. O.

¹² Bóna, I., a. a. O. 151.; Kalicz, N., Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. AH 45. (Budapest 1968) 119–120.

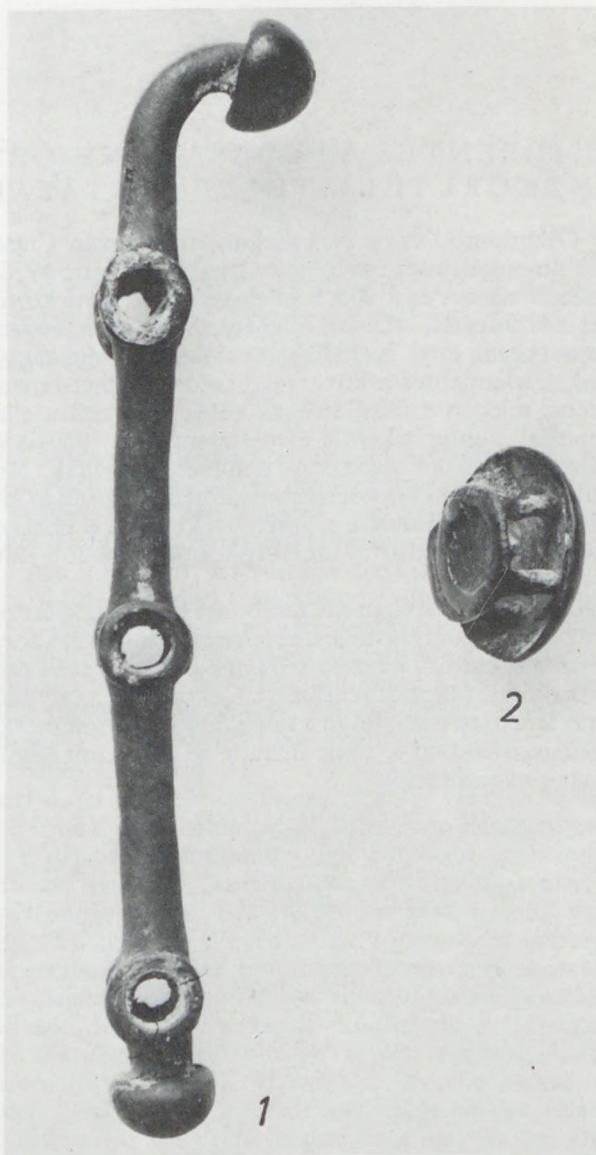

Abb. 7. Füzesabony-Öregdomb, 1976. 1: präskythische Bronzetrense; 2: präskythischer Bronzeknopf – Seitensicht
 7. ábra Füzesabony-Öregdomb, 1976. 1: preszkíta bronzzabla; 2: preszkíta bronzgomb – oldalnézet

ELŐZETES JELENTÉS A FÜZESABONY-ÖREGDOMBI BRONZKORI TELL-TELEP ÁSATÁSÁRÓL

Füzesabony-Öregdomb (vagy Nagyhalom, mai nevén Cigánydomb) leletmentő ásatását földmunkák során történt bolygatások miatt 1976 nyarán végeztük. Az épen maradt részen egy 10×5 m-es szelvényt nyitottunk és egy 51 m hosszú metszetet készítettünk. Annak ellenére, hogy nem vethető egybe teljes értékűen a Tompa Ferenc által az 1930-as években végzett nagy felületen folytatott ásatásokkal, a leletmentés a következő eredményeket hozta:

1. A bronzkori telepen a felső rétegek rossz megtartása ellenére öt jól elkülöníthető települési szintet sikerült elválasztani. Az 1930-as ásatások során három teljes ház, kör alakú gazdasági épületeket találtak. A mostani leletmentés a kis felület miatt nem hozott ilyen eredményt, azonban a telep település-szerkezetére (a házak elhelyezkedése a szelvényekben és a hosszanti metszetben a felmérések alapján összehozható; utcások iránya) újabb adatokat szolgáltatott.

2. A leletanyag teljes egészében a füzesabonyi kultúrához tartozik. Pontosabb kronológiai tagolásra a leletanyag teljes, részletes feldolgozása folyamán kerülhet sor. A korábbi hatvani kultúra leletei a telepnek ezen a részén nem kerültek elő.

3. Az 1976-ban feltárt terület régészeti objektumai és a rétegről-rétegre való anyagszétválasztás lehetővé teszi, hogy a teljes feldolgozás után, az 1931-es ásatási dokumentáció felhasználásával a ránk maradt nagy mennyiségű, gazdag leletanyag azonosítását elvégezhessük.

REKONSTRUKTIONSVERSUCHE AUS DEM FUNDINVENTAR DES RÖMERZEITLICHEN BESTAT- TUNGSWAGENS VON SZOMOR-SOMODORPUSZTA

Éva B. BÓNIS

Im Zuge der Vorbereitungsarbeiten der im Frühjahr 1977 eröffneten neuen ständigen archäologischen Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums haben wir das ganze Fundmaterial des Wagens von Szomor-Somodorpuszta (Kom. Komárom) – in der Fachliteratur¹ mit den eingewurzelten Namen: Pusztasomodor oder Somodor – neu überprüft. Es wurden hierbei solche Fragmente gefunden, die eine Rekonstruktion von drei Gegenständen des Fundkomplexes ermöglicht haben. In enger Zusammenarbeit mit der Restaurationsabteilung des Nationalmuseums wurde die Ergänzung folgender Gegenstände vollzogen: 1. Umrahmtes Satyrbrustbild aus Bronze, 2. Kanne mit enger Mündung und 3. Griffschale aus Bronze. Diese Gegenstände wurden auf den älteren früheren Ausstellungen des Nationalmuseums in den Schaukästen mit dem Wagen von Somodor nur fragmentarisch ausgestellt (*Abb. 1*).

1. *Umrahmtes Satyrbrustbild aus Bronze.* Inv. – Nr.: 78.1888.3. Maße: Diskosdm: 19 cm. Höhe des Brustbildes: 11,2 cm. Von den pannonischen Wagenverzierungern sind die perlenumrahmten, auf Scheiben applizierten bacchischen Brustbilder von künstlerischem Gesichtspunkt die qualitativsten. Da in diesem Fund bisher zwei ganze solche Brustbilder bekannt waren,² wurden diese bei den Rekonstruktionen auf dem Wagenkasten voneinander getrennt angebracht.³ Nach der Zusammenstellung der Fragmente noch eines weiteren, mit Perlenreihe umrahmten Medaillons konnte das alleinstehende Brustbild eines Satyrs aufmontiert und auf diese Weise durch die Arbeit des Hauptrestaurators G. Báthy ein drittes umrahmtes Brustbild gewonnen werden. Die drei Medaillons bilden eine zusammenstimmende Komposition, der von neuem umrahmte Satyr mit seinem breiten Gesicht blickt gerade aus, trägt an der Schulter Ziegenfell, hat aufstehende Haare und die typische gespitzte Satyrohren. Die zwei anderen Brustbilder wenden sich dem mittleren zu (*Abb. 2*). Der dem vorangehenden

¹ Gaul, K., Arch.Ért. 9 (1889) 193–205.; Hampel, J., BpR 4(1892) 31–72.; Alföldi, A. Arch.Ért. 48(1935) 190–213., 263–270.

² Inv.-Nr.: 78. 1888. 1–2.; Paulovics, I., Vezető a régészeti gyűjteményben. Rómaikor (Führer zur archäologischen Sammlung. Römerzeit). (Budapest 1938) 63–64., Abb. 107.

³ Der Rahmen des dritten Brustbildes wurde in der Ausstellung des UngNatMus von 1950: A magyar föld népeinek őstörténete (Führer zur Ausstellung der Urgeschichte der Völker des ungarischen Bodens). (Budapest 1951) Abb. XI. in Zeichnung ergänzt.

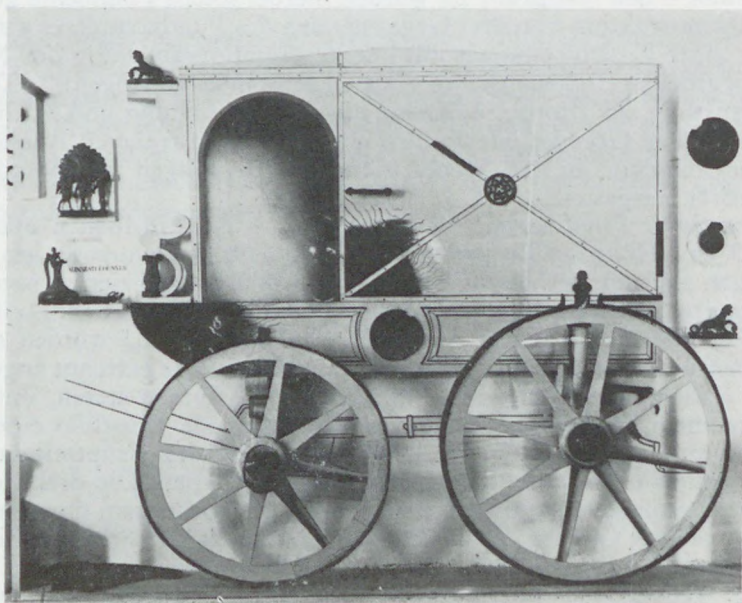
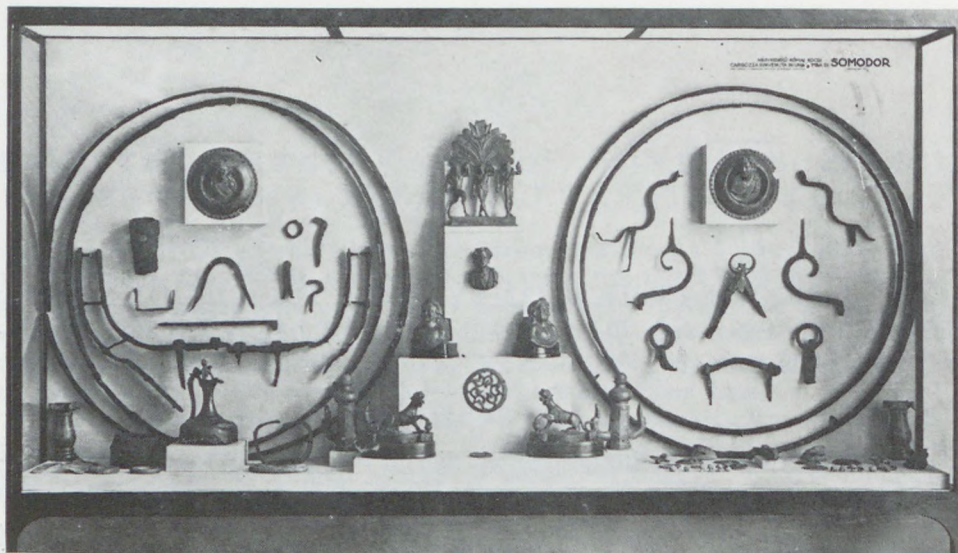

Abb. 1. Der Wagenfund von Somodoruszta in den Ausstellungen des Ungarischen Nationalmuseums von 1938, bzw. 1950

1. ábra A somodorusztai kocsilelet a Magyar Nemzeti Múzeum 1938. és 1950. évi kiállításán

ähnliche Satyr mit gerunzelter Stirn und eckigem Gesicht blickt nach links, die Mainas hingegen nach recht. Diese Bacchantin mit griechischen Gesichtszügen trägt einen Efeukranz im Haar. Die in einer Komposition gefaßten, scheibenartigen Brustbilder waren auf dem Wagenkasten wahrscheinlich in einer Reihe untergebracht. In unserem Rekonstruktionsversuch (*Abb. 3*) stellen wir uns die drei Scheiben an der hinteren Seite des Wagens, zwischen zwei Säulen vor, mit der bekannten palmettenverzierten Statuengruppe darüber.⁴ Diese Rekonstruktion wurde unter Berücksichtigung der bulgarischen Parallelen⁵ gezeichnet, einen schwingenden Wagenkasten vorausgesetzt. Die Wagenform ahmt dem Wagen auf dem Relief⁶ des Grabsteines von Maria Saal (Kärnten) nach.⁷

2. *Engmündige Kanne (Oinochoe) aus Bronze.* Inv. - Nr.: 90.1889.1-4. und 142.1883.13. Maße: ergänzte Höhe: 38 cm, Schulterbreite: 14,8 cm, Mündungsdm: 4, 8,4 cm, Dm des ergänzten Bodens: 7,6 cm. Der obere Teil der Kanne ist schon seit je her bekannt⁸ (*Abb. 4 oben*), die Form ihres Körpers haben wir auf Grund des im Fundmaterial aufbewahrten unteren Teils (*Abb. 4 und 6 unten*) mit der Hauptrestauratorin K. Bruder ausgebildet.⁹ Dem Profil nach steht die Kanne mit ihrer breiten, waagerechten Schulter den Kannen von hellenistischem Typ am nächsten, sie erinnert uns an die Kannenform von Egyed,¹⁰ hat aber einen länglicheren Körper, als diese. Die verschiedenen Teile der Kanne von Somodor stammen nicht von derselben Zeit, die Kanne ist kein einheitliches Produkt. Der schön geschweifte Ausgußteil der Mündung mit dem langen Hals, der trichterförmig in den Schulterteil übergeht, ist aus bestem Bronzematerial und von feinsten Ausarbeitung. Eine gröbere Ausführung zeigt schon der aus Bronzeblech angefertigte Kannenkörper. An der Schulter ist ein Rankenornament unter kleinen eingeschlagenen Blattverzierungen (*Abb. 6 und 9: 2,3*), sodann eine ganze Reihe von kleinen Blütenkelchen mit Gittermuster zu sehen (auf eigenem Fragment *Abb. 4 und 9: 3*). Ein durch Gußtechnik angefertigter, oben eine Sphinxprotome führender Henkel (*Abb. 4 und 5*), der mit einer Satyrkopf darstellenden Attache auf der Seite der Kanne aufliegt; der profilierte Boden ist gänzlich rekonstruiert, das auf dem kleinen Bodenfragment¹¹ gefundene kleine Nietloch hat die Art und Weise der ursprünglichen Zusammensetzung gezeigt (*Abb. 4 und 6*). Auf diesem Fragment umnehmen die untere Spitze des Kannenkörpers Obstkörbchen¹² mit Gittermuster. Mit dem oberen Kannen-

⁴ Hampel, J., a. a. O. 51-52.; Alföldi, A., a. a. O. Abb. 147.; B. Thomas, E., Römerzeit. In: Archaeologische Funde in Ungarn. (Budapest 1957) 208-209.

⁵ Venedikov, I., Trakijskata Kolecnica. (Sofia 1960) Taf. 96, 97.

⁶ Alföldi, A., a. a. O. Taf. VII.

⁷ Meinem Kollegen A. Kiss, dem Ausgräber des Bestattungswagens von Kozármisleny (Kom. Baranya) [Arch.Ért. 97(1970) 310.], mit dem ich die Möglichkeit hatte die Rekonstruktion zu besprechen, sage ich meinen Dank aus.; Eine andere Rekonstruktion s.: Radnóti, A., Eine römische Pantherstatuette aus Straubing. BVbl 28 (1963) 67-., Abb. 4.

⁸ Hampel, J., a. a. O. 55., Abb. 1-4.

⁹ Den Verlauf der Restauration gibt K. Bruder in einer selbständigen Abhandlung bekannt.

¹⁰ Radnóti, A., Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. DissPann II, 6 (Budapest 1938) Taf. XIII. 69.; Hekler, A., Die hellenistischen Bronzegefäße von Egyed. JDAI 24 (1909) 28., Abb. 4. Taf. 4.; Wessetzky, V., Arch.Ért. 86 (1959) 24-.

¹¹ Als Schüsselboden publiziert von: Gaul, K., a. a. O. Taf. IV. 5.

¹² Das mit Obst volle Körbchen ist ein häufiger Gegenstand in den Darstellungen der Grabdenkmäler. S. Nagy, L., BpR 14(1945) 168.; Erdélyi, G.-Fülep, F., Intercisa I. AH 33 (Budapest 1954) Kat. 59. Taf. XXXII. 2; an Bronzegefäßen: Radnóti, A., a. a. O. 146.

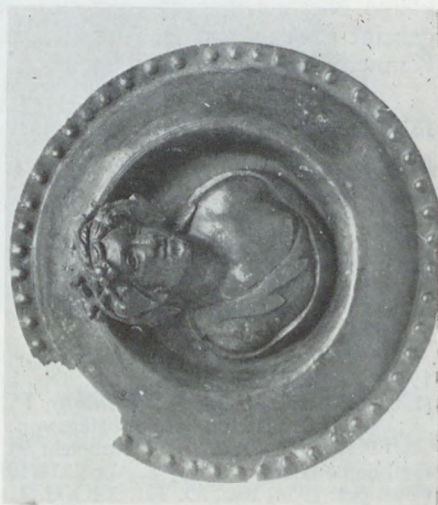

Abb. 2. Drei bacchische Büsten
vom Wagenkasten
2. *ábra* A kocsiszekrényt díszítő
három bacchikus mellkép

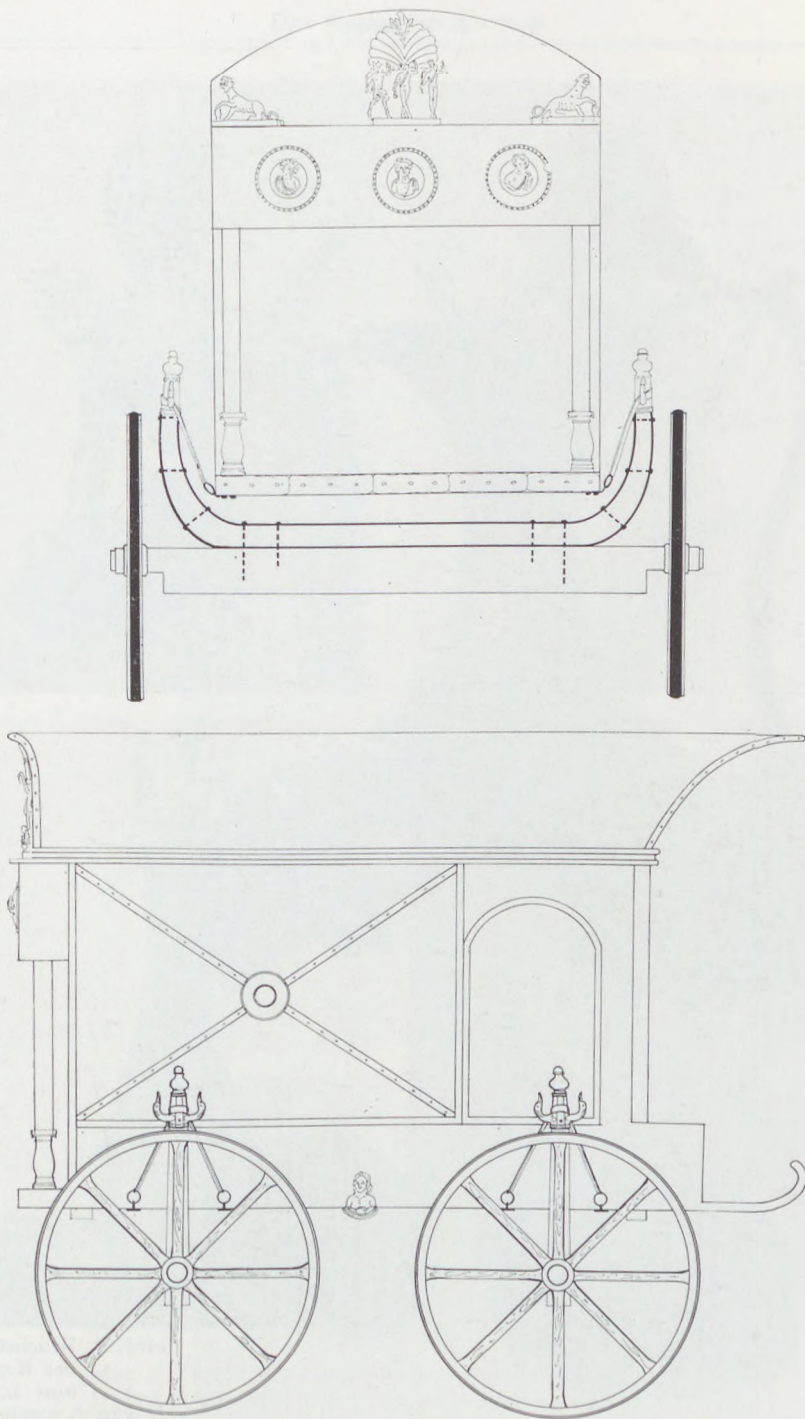

Abb. 3. Rekonstruktionsversuch des Wagens von Somodor
 3. ábra A somodori kocsí rekonstrukciós kísérlete

Abb. 4. Bruchstücke
der Kanne
von Somodor
4. ábra A somodori
kancsó töredékei

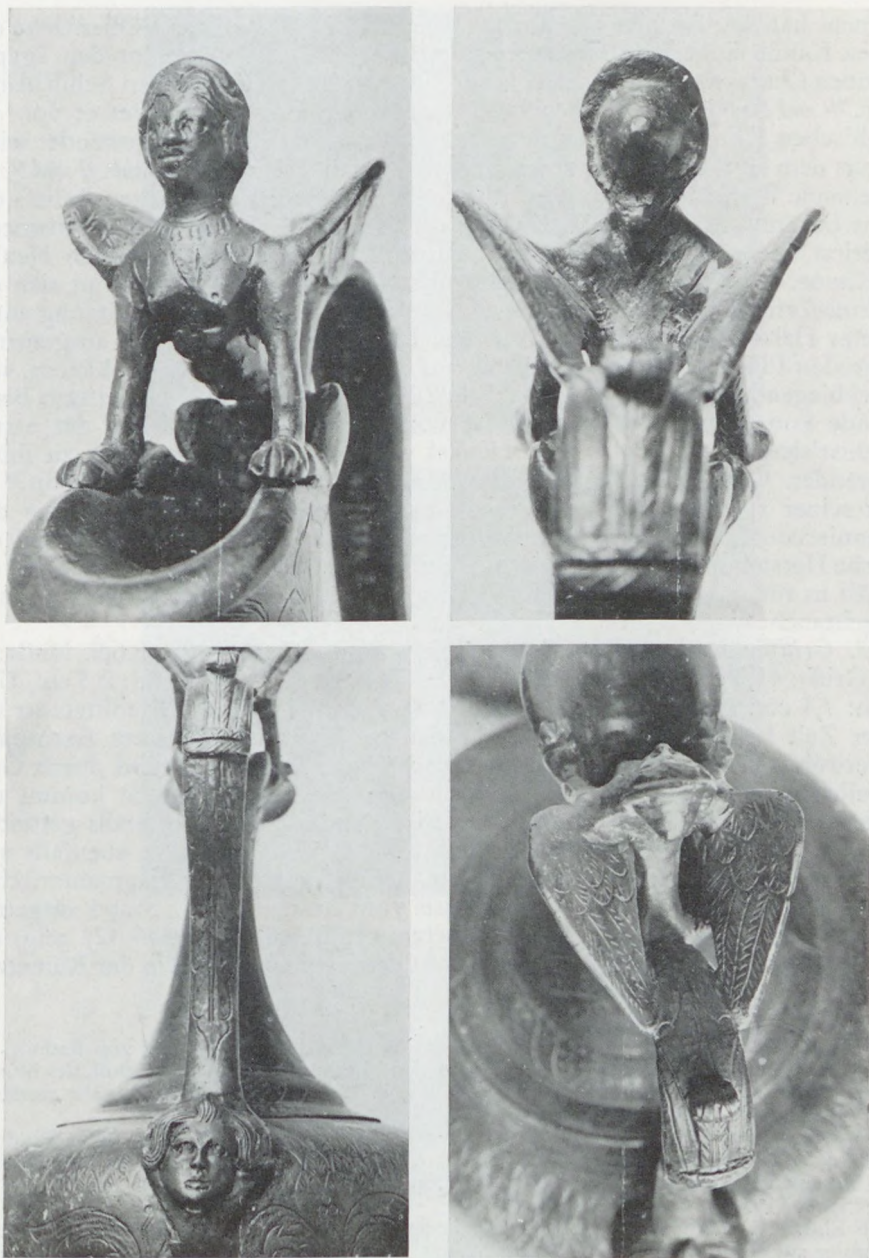

Abb. 5. Details des Kannenhenkels: Sphinx und Satyrkopf
5. ábra A kancsófül részletei: szfinx és Satyros fej

fragment hat sich Radnóti ausführlich befaßt.¹³ Er hält die in die Oberfläche der ganzen Kanne eingeritzte Verzierung für ungewöhnlich und betont den ägyptisierenden Charakter der auf dem Hals sichtbaren Blüten und langen Schilfblätter (*Abb. 4 und 9: 1*). Das Polsterkranzornament am Halsansatz leitet er von der griechischen Kunst ab, das auch weiterhin durch die Römer angewendet wird. Die aus dem an der Schulter der Kanne sichtbaren Tritonkopf (*Abb. 6 und 9: 3*) ausgehende Rankenverzierung ist uns schon von den kaiserzeitlichen Reliefs des 1. Jhs bekannt, auf dem Gefäß wurde die lockere Variation dieses Ornaments eingeritzt. Radnóti befaßt sich auch ausführlich mit dem gegossenen Henkel der Kanne. Die Protome ist ein beflügelter Sphinx, auf dessen Haupt sich ein halbkreisförmiger Diadem befindet und dessen Hals ein durch Einritzung ange deuteter Halsschmuck verziert. Auf dem Körper sind viele Brüste ausgeformt, die großen Flügel liegen bogenförmig auf dem Henkel auf, der ein kleines, sich zurückbiegendes Blatt trägt. Die auf dem Henkel verlaufende, eingeritzte Blattgirlande kommt in Pannonien häufig vor. Radnóti hat schon bei der ersten Systematisierung die gegossenen Henkel von solchem Typ und die zu ihnen gehörenden Blechkannen für örtliche, pannonische Erzeugnisse bestimmt.¹⁴ In einer seiner späteren Arbeiten beweist er mit einem Fundortverzeichnis den pannonischen Charakter der mit Sphinxen bekrönten Kannenhenkel¹⁵ und die örtliche Herstellung der Blechkannen,¹⁶ insbesondere von der Mitte des 2. Jhs an. Er hält es für möglich, daß diese Blechkannen selbst noch zum Anfang des 3. Jhs gebraucht worden sind.¹⁷

3. *Griffschale (sog. Patera) aus Bronze*. Inv.- Nr.: 90.1889.5,6,9. Maße: L (mit Griff): 41,3 cm, Grifflänge: 14 cm, Schalendm: 27,3 cm, Rand: 2,3 cm, Umbodm: 7,4 cm. Dieser gegossene Griff ist schon in sich in der Fachliteratur seit langer Zeit bekannt.¹⁸ Radnóti befaßt sich ausführlich mit diesem Exemplar¹⁹ und erwähnt auch die Fragmente der Blechschale. Die Schale wird durch Gaul als selbständige Schüssel auch in Zeichnung mitgeteilt,²⁰ jedoch kommt der verzierte Umbo der Griffschale, den wir im Fundkomplex gleichfalls gefunden haben, nirgends vor. Die Rekonstruktion der Griffschale wurde ebenfalls von der Hauptrestauratorin K. Bruder durchgeführt, unter die fragmentarischen Bleche der Schale wurde die neue Schüssel vom Restaurator L. Szabó aufgetrieben. Die auf diese Weise zusammengesetzte Griffschale (*Abb. 10–12*) zeigt ein außergewöhnlich großes Exemplar, dessen Gleichgewicht schon in der Römerzeit

¹³ Ebd. 143.

¹⁴ Ebd. 144.; die Zeichnung der Kanne mit Annahme der Bestimmung von Radnóti bei Jean Ch. Balty, Une anse d'aiguière d'époque romaine à incrustations d'argent. Bull. des Musées Royaux d'art et d'histoire. Bruxelles. S. 4. 37(1965) S. 13, 57., Pl. XV. Die Angabe verdanke ich der Kollegin K. Szabó.

¹⁵ Radnóti, A., Eine Bronzekanne aus Augsburg. BVbl. 25(1960) 112., 120–. Fundorte von Henkeln mit Sphinxdarstellungen: Pompei ?, Thracia, Bulgaria, Dalj, Cece-Nagydorogi-Insel, Dunapentele, Umgebung von Aquincum, Pusztasomodor, Környe.

¹⁶ Ebd. 119.

¹⁷ Ebd. 111.; Zu bemerken ist, daß wir die an einer Kanne angewandte laufende Rankenverzierung auf einem pannonischen Steindenkmal auch noch zum Ende des 2. Jhs antreffen: an der Bauinschrift von Commodus: Erdélyi, G.–Fülepf, F., a. a. O. Kat. Nr. 299. Taf. LXXXVIII. 1.

¹⁸ Hampel, J., a. a. O. 55., 5 a, b, c.

¹⁹ Radnóti, A., Bronzegefäße ... 88.

²⁰ Gaul, K., a. a. O. 201., Taf. IV. 1–2.

Abb. 6. Eingetiefe Verzierungen vom Körper und Fuß der Kanne
6. ábra Bevájt minták a kancsó testéről és aljáról

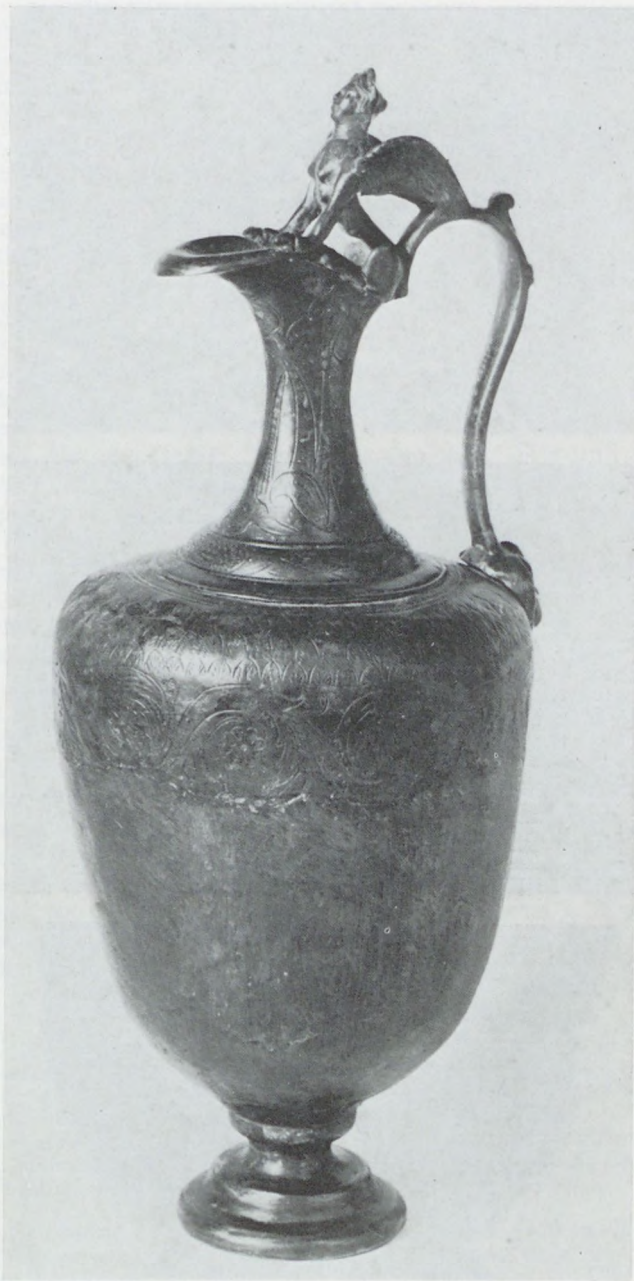

Abb. 7. Die rekonstruierte Kanne von Somodor
7. ábra A rekonstruált somodori kancsó

Abb. 8. Zeichnung der Kanne
8. ábra A kancsó rajza

ursprünglich durch den mit Blei ausgefüllten Umbo gesichert wurde. In der Mitte des Umbos ist das staubblattartig punktierte Ornament von 10 Blütenkelchblättern, sodann von einem Dreieck und von Strahlenverzierungen umnommen, die von den dem Rande des Umbos zu stehenden und liegenden kleinen, kahnförmigen Verzierungen umsäumt sind (*Abb. 11–12*). Der Schalenkörper ist von einer sog. lotosblütenkelchförmig geritzten Verzierung bedeckt. Den Saum des waagrecht stehenden Randes bilden mehrfach nebeneinander eingeschlagene, etwas reliefartig ausgeführte Kranzornamente. Der gegossene Griff stützt mit einem Stützglied (sog. Skorpionschere) den Gefäßkörper. Zwei waagrecht herausstehende, flügelartige Stützansätze vergrößern noch mehr die Statik des Gefäßes. Auf die Stütze wurden Akanthusblätter eingeritzt. Diese Blätter sind von gleicher Ausführung wie die auf den Fragmenten der Kanne von Somodor sichtbaren Blattornamente. Der Griff führt zwischen tordierten verzierten Ringen mit Eierstabgliedern in den kannelierten Teil, an dem unten eine eingeritzte Rankenverzierung mit aus je 3 Punkten gebildeten Früchtchen läuft. Der Griff geht in einen schön ausgearbeiteten Widderkopf aus. Diese mit eingeritzter Verzierung geschmückte Variation der sehr häufig vorkommenden Griffe mit Widderkopf wird ebenfalls mit einer donauländischen Werkstatt in Verbindung gebracht, die im 2.–3. Jh. gearbeitet haben dürfte.²¹

Die aus Kanne und Griffschale bestehende Garnitur kommt in Pannonien in den römischen Wagenfunden häufig vor. Dieses im ganzen Reich gebrauchte Gefäßpaar wurde unter weitgehender Berücksichtigung der pannonischen Funde in einer monographieartigen Studie von H. U. Nuber bearbeitet.²² Er hat die Rolle dieser Garnitur bei der Darbietung des Opfers, im alltäglichen Leben und bei der Grablegung gleichfalls untersucht. Mit Hilfe der antiken Literatur, des Fundmaterials und der Darstellungen wies er nach, daß dieses „Service“, zu dem auch ein Handtuch – *mantela* – gehörte, in jedem Falle zum Händewaschen diente. Es fiel ihm beim Opfer eine rituelle Reinigungsrolle zu, diente einem praktischen Zweck bei dem Totenmahl und kam auch als Requisit des letzteren in den Gräbern vor.²³ Er hat nachgewiesen, daß das Beisetzen der Kannen-Griffschalengarnitur in die Gräber besonders in jenen Regionen des Römerreiches häufig vorgekommen ist, wo wir primitivere Jenseitsvorstellungen der Urbevölkerung antreffen (Thracia, Pannonia, Rheinland, Belgica, Britannia), während in Italien, wo entwickeltere Mysterienreligionen und die Philosophie prädominierten, diese Sitte nicht in Mode war.²⁴ Es wird von Nuber überzeugend bewiesen, daß die Benennung: *Patera* nur für die grifflose Opferschale mit Umbo gilt und daß das zur Rede stehende Gefäß eine Griffschale ist. In den Abbildungen wird uns vorgeführt, daß die Waschgarnitur entweder ein Diener hält oder sich auf

²¹ Radnóti, A., *Bronzegefäße* ... 88–89.; Werner, J., *Rez. Germania* 23(1939) 198.

²² Nuber, H. U., *Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit*. BRGK 53(1972) 1–232.

²³ Hier soll bemerkt werden, daß der im Grab von Somodor gefundene Eimer (den man irrlicherweise als einen Eimer für Pferdetränken betrachtete) wahrscheinlich zum Auffangen des bei dem mehrfachen Händewaschen in der Griffschale überflüssig gewordenen Wassers gedient hat. An das Requisit einer zum Händewaschen dienenden Waschgarnitur dachte schon A. Radnóti (*Bronzegefäße* ... 101) und F. Fremersdorf [*Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf. Röm. Germ. Forschungen* 6. (Berlin 1933) 104., Anm. 3.]

²⁴ Nuber, H. U., a. a. O. 188. Liste der Gräber. 210–. und Beilage 1.; in pannonischer Relation: Mócsy, A., *Pannonia*. RE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 723–724.

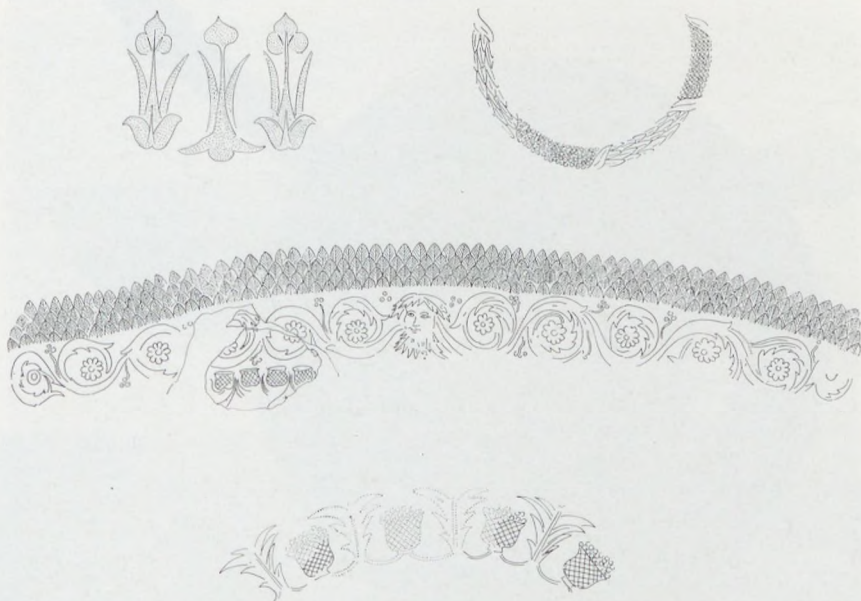

Abb. 9. Details von der Verzierung der Kanne von Somodor
9. ábra Részletek a somodori kancsó díszítéséből

der Erde unter dem bedeckten Tisch befindet. Dieses Bild könnte noch mit den pannonischen Darstellungen ergänzt werden, von welchen die charakteristischste eine Ädikulawand aus Aquincum ist. An dieser Darstellung hält ein camillus die Kanne vorschriftsmäßig in seiner Rechten und die Griffschale in der linken Hand.²⁵ An der Außenseite dieses Steindenkmales ist ein beneficiarius-Zeichen eingemeißelt, an der anderen Seitenwand derselben Ädikula befindet sich ein gladius. Z. Oroszlán hat auf Grund dieser Zeichen bereits aufgeworfen, ob die in der zweiten Hälfte des 2. oder zu Beginn des 3. Jhs gestellte Ädikula das Grabdenkmal eines Beamten gewesen wäre. Und obwohl in Pannonien die regelmäßigen Totenmahlszenen in Teile zerlegt auf die Grabsteine aufgemeißelt wurden,²⁶ kann man die gemeinsame Darstellung der Kanne und der Griffschale in mehreren Fällen auch auf diesen antreffen.²⁷

Die Bestimmung der Form und Chronologie des rekonstruierten, großen und verzierten Gefäßpaares von Somodor ist keine leichte Aufgabe. Die Kanne gehört in die Familie der engmündigen, mit einem Ausguß versehenen Blech-

²⁵ UngNatMus. Inv.-Nr.: 111. 1868.; Oroszlán, Z., Arch.Ért. 41(1927) 96–. Abb. 32.; Erdélyi, G., A római köfaragás és képzőművészet Magyarországon. (Die römische Steinbearbeitung und Steinbildhauerei in Ungarn). Apollo Könyvtár 5. (Budapest 1974) 90–, Abb. 117–119.

²⁶ Sz. Burger, A., Áldozati jelenet Pannonia köemlékein (Opferszene auf den Steindenkmälern Pannoniens). RF I: 5. (Budapest 1959) Nr. 70.

²⁷ Beispiele aus Intercisa: Erdélyi, G.–Fülep, F., a. a. O. Kat. Nr. 38, 53, 126, 165.

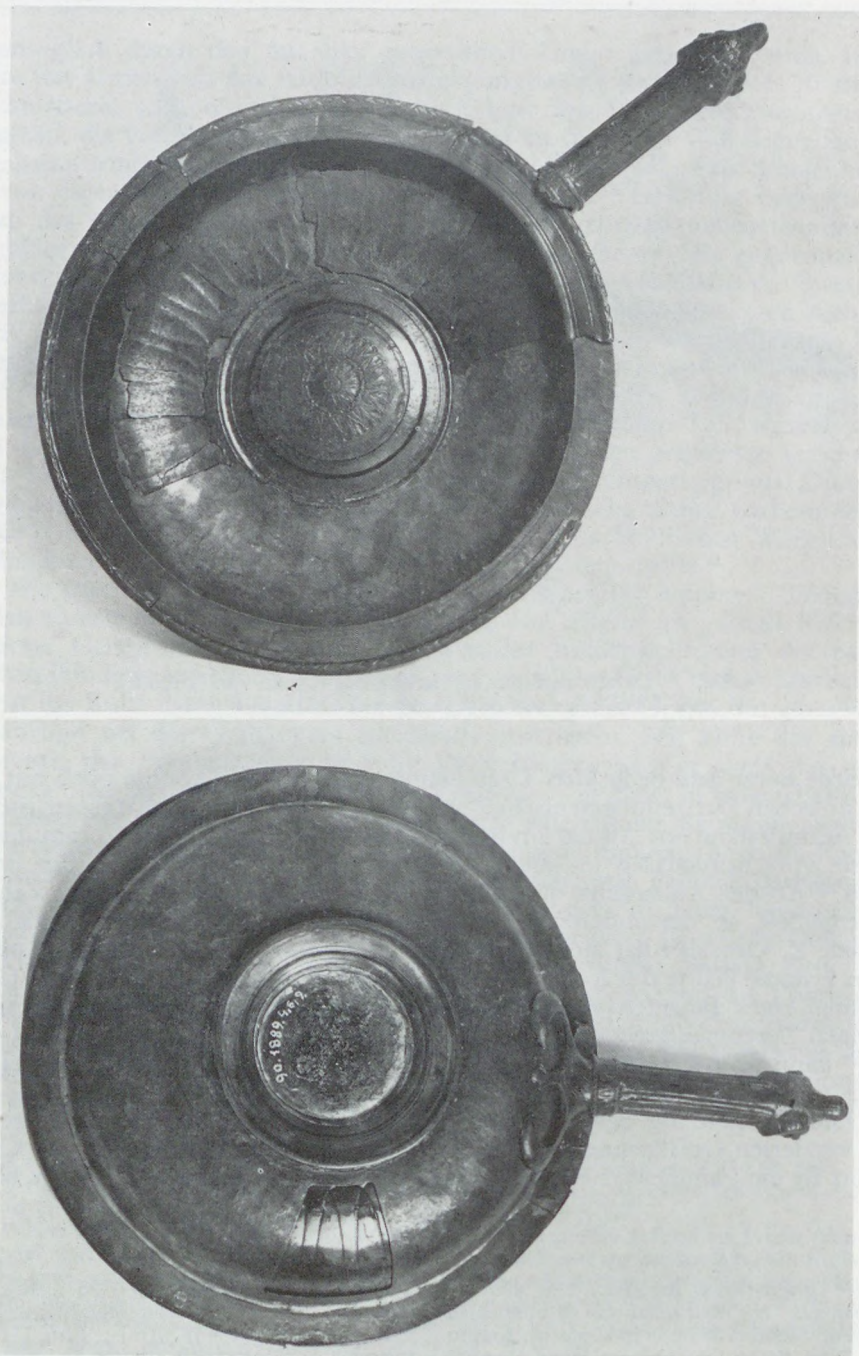

Abb. 10. Die rekonstruierte Griffschale von Somodor
 10. ábra A rekonstruált somodori nyeles csésze

Abb. 11. Die Griffschale in Seitenansicht: der verzierte Umbo und der Stützteil des Griffes
 11. ábra A nyeles csésze oldalnézetből. A díszített umbo és a nyél támasztórésze

kannen,²⁸ jedoch ist die Verzierung ihres Körpers fast einzelartig. Die reiche Verzierung erinnert uns an die gallischen, mit Silberinkrustationen erzeugten Kannen hellenistischen Ursprunges, auf denen außer den Pflanzenornamenten auch noch ägyptische Szenen vorkommen.²⁹ Sie ist weitverwandt mit der Kanne von Egyed,³⁰ jedoch auch in diesem Falle zeigt sich ein grundlegender Unterschied darin, daß anstelle der Inkrustation die Ornamente in den Blechkörper eingetieft worden sind. Von einem wesentlich anderen Geschmack zeugen zum Beispiel die mit Gitterornament ausgefüllten Körbchenverzierungen am unteren Teil der Kanne von Somodor (Abb. 6 und 9: 4). In der Klassifizierung von Nuber gehören die engmündigen Ausgußkannen in die Gruppe „Service Typ G (Canterbury)“.³¹ Bei der Vorführung der Exemplare mit gegossenem Körper lenkt er die Aufmerksamkeit darauf, daß sich am unteren und oberen Griffende vor allem Ornamente apotropäischen Charakters befinden (oben: Pferd, Sphinx,

²⁸ Radnóti, A., *Bronzegefäße* ... 145.

²⁹ De Ridder, A., *Catalogue des bronzes du Louvre*. (Paris 1913) Fig. 52. Condrieu.; Reinach, S., *Bronzes figurés de la Gaule Romaine*. (Paris o. J.) Antiquités Nationales Musée de Saint Germain en Laye. No 394. Condrieu, No 410. Naix, No. 418. Bardonis.

³⁰ Siehe Anm. 10.

³¹ Nuber, H. U., a. a. O. 60, 61.

Greif, Panther, Stier, Adler, Schwan; unten: Menschenkopf oder Brustbilder, Medusenhaupt usw.). Die engmündigen Kannen mit gegossenem Körper können von ihrem Vorkommen in Pompei an bis zur Wende des 2.–3. Jhs verfolgt werden.³² Zu dieser letzteren Zeitperiode können wir ihre aus Blech hergestellten Variationen – wie wir dies bereits weiter oben erwähnt haben – mit einer Werkstätte der Donaugegend in Verbindung bringen. Diese Werkstätte macht einerseits Reparaturen, neue Henkel, andererseits richtet sich auch auf eigene Produktion ein.³³ Das Gleichgewicht der leichten Blechkanne kann nur der mit Blei ausgefüllte Bodenteil sichern.³⁴

Die aus Bronzeblech hergestellte Griffschale von Somodor läßt sich ebenfalls auf hellenistische Vorbilder zurückführen. Ein reich verzierter Umbo und mit Lotosblütenkelchen verzierter Schalenkörper charakterisiert die in Palla (Makedonien) gefundene Griffschale.³⁵ Der Publikation nach stammt sie noch aus den Zeiten vor der römischen Eroberung her (168 v. u. Z.). Das Ende des kanneierten Griffes verziert ein Ammonhaupt. Noch schmuckvoller ist die mit Lotosblütenkelchen verzierte, in Widderkopf ausgehende Griffschale aus dem 1. Jh., die in der Nähe von Lyon gefunden und für ein Stück aus dem 1. Jh. bestimmt wurde.³⁶ Auf dem hervorstehenden Umbo befindet sich ein Reliefbild des auf einem Felsen sitzenden Ajax. Nuber verweist auch auf eine aus Herculanum stammende Griffschale, deren Körper ebenfalls mit Lotosblütenkelchen verziert ist.³⁷ In diesem Zusammenhang teilt er eine aus Dyrrachium stammende prunkhafte Schale mit, die einen Griff mit Widderkopf, einen mit Lotosblütenkelchen verzierten Körper sowie mit eingeritzten Ornamenten reich versehenen Umbo hat.³⁸ Dieses Exemplar könnte das unmittelbare Vorbild der von uns vorgeführten Griffschale sein.

Diese Griffschalen reiht Nuber gleichfalls in die Gruppe „Service Typ G (Canterbury)“.³⁹ Bei dieser Gruppe ist der Auslauf der Griffe in Widder-, Hund- und Menschenkopf, die Griffstütze in Skorpionscherenform und die rankenverzierte Griffstütze mit flügelartigen Ansätzen charakterisiert (*Abb. 11*). Demnach gehört die Kanne und die Griffschale von Somodor zu einem Service und war das Produkt einer oben bereits schon öfter erwähnten Werkstätte, die in der Donaugegend zu Ende des 2. und zum Beginn des 3. Jhs in Betrieb war. Für diese Produkte sind die Ausgestaltung der Gefäßkörper aus leichtem Bronzeblech und die eingeritzten Verzierungen charakteristisch. Diese Werkstätte oder Werkstätten haben vor allem für den Gebrauch ihrer Umgebung gearbeitet, zugleich lieferten sie aber auch Waren nach dem Barbaricum. Aus diesem Kreise leitet man die aus Bronzeblech erzeugte spätkaiserzeitliche Kannen- und Griff-

³² Radnóti, A., Bonzegefäße ... 140, Anm. 14.; Fülep, F., Arch.Ért. 76(1949) 48.; Bánki, Zs., La collection du Musée roi Saint Étienne. Objects romains figurés en bronze, argent et plomb. (Székesfehérvár 1972) 48–50.

³³ Nuber, H. U., a. a. O. 69.

³⁴ Den neuen Boden der Kanne von Somodor hat K. Bruder mit Zink ausgefüllt, damit das schlanke und schwerhakenklige Gefäß nicht umkippt.

³⁵ Oikomenos, G. P., Bronzen von Pella. AM 51(1926) Taf. 11.

³⁶ Armand-Calliat, L., Patères en bronze trouvées près de Lyon à l'île Barbe. RA 1959: II. 65, – fig. 1, 2, 3, 6.

³⁷ Nuber, H. U., a. a. O. 64.

³⁸ Ebd. 66., Taf. 11.

³⁹ Ebd. 63–69.

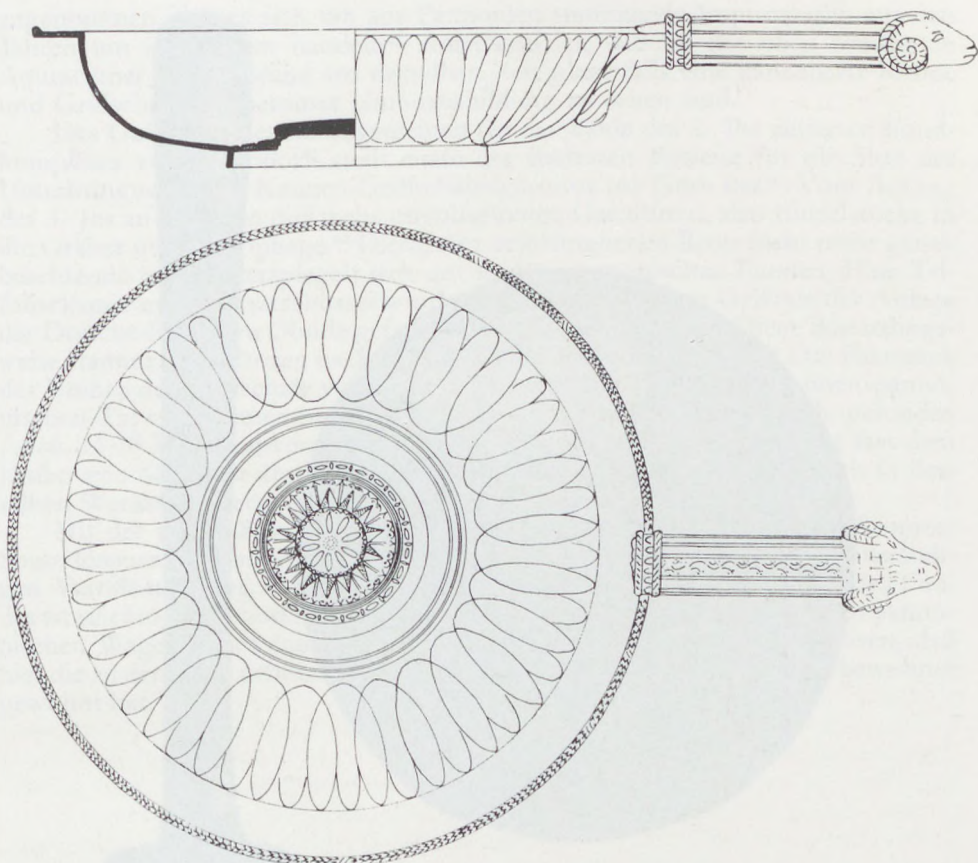

Abb. 12. Zeichnung der Griffschale
12. ábra A nyeles csésze rajza

schalengarnitur von Stráze ab.⁴⁰ Auf dem Fuß der Kanne von Stráze und beim Anschluß des Griffes der Griffschale sehen wir tatsächlich ähnliche Gittermotive wie auf dem unteren Teil der Kanne von Somodor (*Abb. 6 und 9: 4*). Der Schalengriff mit dem Widderkopf und der eingeritzten Ranke ist von ähnlicher Ausführung wie der Griff von Somodor. Der mit Blei ausgefüllte Boden der beiden Gefäße von Stráze bzw. sein Umbo sprechen für eine gleiche technische Lösung mit der Ausführung der Gefäße von Somodor. Neuerdings wurde auch ein sich nach Rätien richtender Export solcher Gefäße nachgewiesen. Zwischen den Funden des auf dieses Gebiet fallenden und aus der Mitte des 3. Jhs stammenden, in Wehringen ausgegrabenen Gräberfeldes wurde eine Bronzeblechkanne mit kanneliertem Körper und aus Bronzeblech gefertigte Griffschale gefunden. Es wird

⁴⁰ Ebd. 69.; *Eggers, H. J.*, Der römische Import im freien Germanien. (Hamburg 1951) 149., Nr. 1979., Taf. 11. 127.; *Ondrouch, V.*, Bohaté hroby z doby rimskej na Slovensku. (Bratislava 1957) 125–126., Abb. 27–28, und 244., Taf. 32–35.

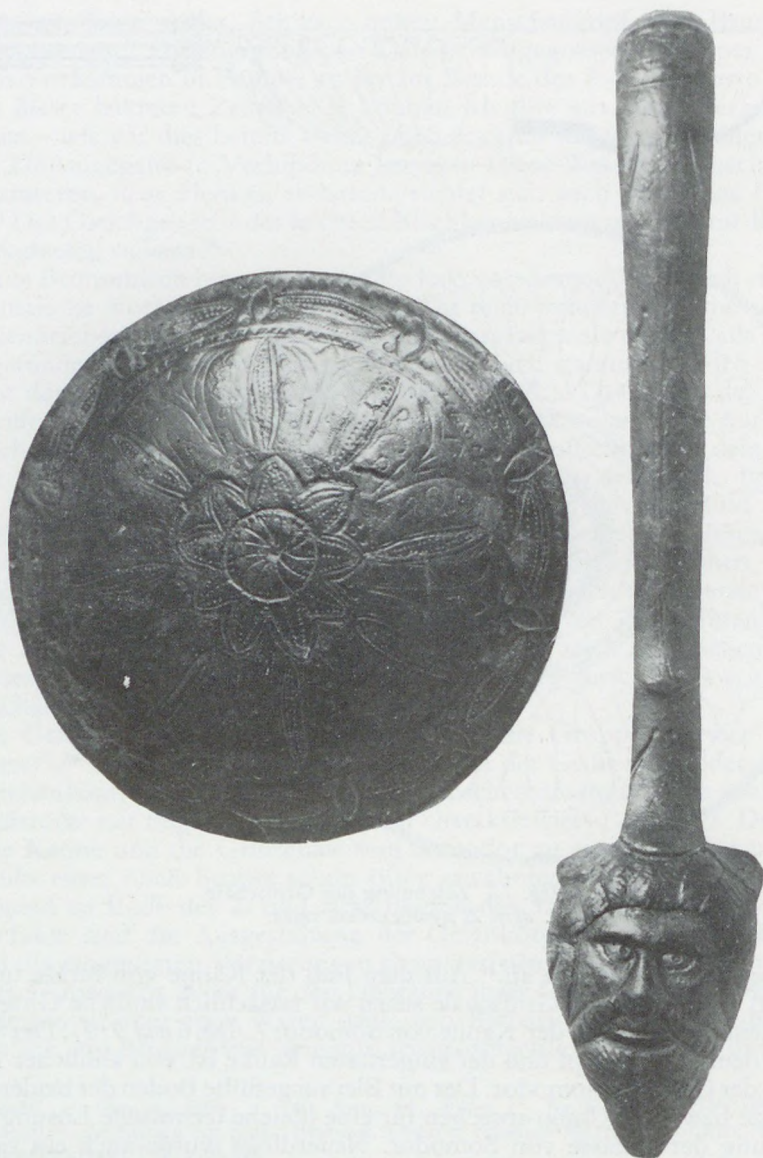

Abb. 13. Umbo der Griffschale und Henkel der einen Kanne aus dem Sarkophag, gefunden 1845 zu Szekszárd-Dologház

13. ábra Szekszárd-Dologház, 1845. Szarkofág; nyeles csésze umboja és az egyik kancsó füle

angenommen, daß es sich um aus Pannonien stammende Importwaren aus den Jahren um 200 herum handelt.⁴¹ Auffallend ist, daß an der oben erwähnten Aquincumer Ädikulawand aus derselben Zeit gleichfalls eine kannelierte Kanne und Griffschale mit betonter Umboausbildung zu sehen sind.

Das Gefäßpaar des im allgemeinen für das Ende des 2. Jhs datierten Fundkomplexes von Somodor⁴² stellt einen der spätesten Beweise für die Sitte der Unterbringung einer Kannen-Griffschalengarnitur ins Grab dar.⁴³ Vom Anfang des 3. Jhs an kommen nur mehr unvollständige Garnituren, also Einzelstücke in die Gräber und Sarkophage.⁴⁴ Diese, den ursprünglichen Ritus nicht mehr genau beachtende Sitte widerspiegelt sich gut in den pannonischen Funden. Eine Trifoliarkanne und Bronzeschüssel wurden neben den auf dem Gelände der Anlage der Drasche-Fabrik zu Óbuda gefundenen Sarkophag gestellt. Diese Bestattungsweise stammt den Münzen nach aus den ersten Jahren des 4. Jhs.⁴⁵ Das Paarstück des Umbos der Griffschale von Somodor wurde mit den Henkelkannen pannonischen Typs zusammen im Sarkophag von Szekszárd aus dem 3. Jh. gefunden (Abb. 13).⁴⁶ Die Saumverzierung des mit Blei ausgefüllten Umbos ist fast dem Umbo von Somodor ähnlich, beide Griffschalen wurden wahrscheinlich in derselben Werkstätte hergestellt.

Mit der neuen Rekonstruktion einiger Beigaben des Fundes von Szomor-Somodorpuszta beabsichtigten wir zur Vorbereitung einer neuen und vollständigen Veröffentlichung des Fundkomplexes beizutragen. Die Bedeutung des Fundes ist seit langem schon bekannt. Auch die in der Umgebung des reichen pannonischen Wagenfundes zum Vorschein gekommenen Grabsteine⁴⁷ beweisen, daß hier die zu den Azali gehörende⁴⁸ führende Schicht der einheimischen Urbewohner gewohnt hat.⁴⁹

⁴¹ Nuber, H. U.-Radnóti, A., Römische Brand- und Körpergräber aus Wehringen. Ldkr. Schwagmünchen. Jahresber. Bayer. Bodendenkmalpflege 10(1969) 38., Abb. 6., Grab. 3., 48.

⁴² Radnóti, A., Bronzegefäße ... 88, 144.; Ders., BVbl 25(1960) 111-; Zur Datierung des Bronzetripes im Funde von Somodor auf das 2. Jh. siehe: Erdélyi, G., Arch.Ért. 45(1931) 20-22. Anhang 1.

⁴³ Gleichfalls aus einer späten Zeit stammt die aus dem Pferdegrab von Környe im Jahre 1913 zum Vorschein gekommene schlanke Kanne mit kanneliertem Henkel sowie eine Griffschale mit Widderkopf und Umbo. Alapi, Gy., MKÉ 7(1913) 36-. Abb. 3-5.

⁴⁴ Nuber, H. U., a. a. O. 70.

⁴⁵ Rómer, F., AK 4(1864) 108.

⁴⁶ Kubinyi, A., Szekszárdi Alterthümer. (Pest 1857) Taf. IV. n, p.

⁴⁷ Sz. Burger, A., Arch.Ért. 101(1974) 97-. Anhang.

⁴⁸ Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Budapest 1959) 55, 248.

⁴⁹ Außer den in der Abhandlung erwähnten Restauratoren bin ich noch für die Fotos J. Karáth und Zs. D. Erdőkürti Dank schuldig.

REKONSTRUKCIÓK A SZOMOR-SOMODOR- PUSZTAI RÓMAI KORI TEMETKEZÉSI KOCSI FELSZERELÉSÉBŐL

A Magyar Nemzeti Múzeum 1977. tavaszán megnyílt új állandó régészeti kiállítása előkészítési munkálatai folyamán felülvizsgáltuk a Szomor-somodorpusztai (Komárom m.) – a szakirodalomban¹ begyökerezett nevén pusztasomodori, vagy somodori kocsi teljes raktári anyagát. A munka folyamán olyan töredékeket találtunk, amelyek a leletegyüttes három tárgyának új rekonstrukcióját tették lehetővé. A Nemzeti Múzeum Restaurátor Osztályának dolgozóival való szoros együttműködéssel az alábbi tárgyak kiegészítése történt meg: 1. Keretelt Satyros mellkép bronzból, 2. keskeny szájú kancsó és 3. nyeles csésze bronzból. Ezek a tárgyak a Nemzeti Múzeum régebbi kiállításain a somodori kocsit bemutató tárlókban csak töredékesen szerepeltek (1. ábra).

1. *Keretelt Satyros mellkép bronzból.* Ltsz.: 78.1888.3. Méretei: korongátmérő: 19 cm, a mellkép magassága 11,2 cm. A pannoniai kocsidíszek közül művészileg a legjobb kivitelűek azok a bacchikus mellképek, amelyeket gyöngysorkeretes korongos alátéttel emeltek ki. Miután eddig két teljes ilyen mellkép volt ismert,² ezeket a rekonstrukciónál a kocsiszekrényen egymástól elválasztva külön-külön helyezték el.³ Még egy gyöngysoros keretű medaillon töredékeit összeállítva a különálló Satyros mellkép rászerelhető volt, így Báthy Géza főrestaurátor munkájával egy harmadik keretelt mellképet egészíthettünk ki. Az így nyert három medaillon összehangolt kompozíció, az újonnan keretbe helyezett széles arcú Satyros szembenéz, vállán kecskebőr, haja felálló, fülei jellegzetesen hegyes satyrfülek. A két másik mellkép a középső felé fordul (2. ábra). Balra néz, az előbbihez hasonló, árkokat homlokú, szögletes arcú Satyros, jobbra fordul a Mainas. E görögös arcélú bacchánsnő hajában borostyánkoszorú. Az egymással kapcsolatot tartó korongos mellképek a kocsiszekrényen valószínűleg egy vonalban helyezkedtek el. Rekonstrukciós kísérletünkön (3. ábra) a kocsi hátoldalán, két oszlop között képzeljük el a három korongot, s efelett az ismert palmettás szoborcsoportot.⁴ Ezt a rekonstrukciót a bulgáriai párhuzamok⁵ figyelembevételével rajzoltam, lengő kocsiszekrényt tételezve fel. Formája a Maria Saal-i (Karintia) sírkő dombozmű⁶ kocsiját utánozza.⁷

2. *Keskeny szájú kancsó (oinochoe) bronzból.* Ltsz.: 90.1889. 1–4 és 142.1888.13. Méretei: kiegészített magasság: 38 cm, vállszélesség: 14,8 cm, szájátmérő: 4,8 cm, kiegészített talpátm.: 7,6 cm.

A kancsó felső része már régen ismert⁸ (4. ábra fent), testének formáját a raktári anyagban talált alsó rész (4. és 6. ábra lent) alapján alakítottuk ki Bruder Katalin főrestaurátorral.⁹ A széles, vízszintes vállú kancsó profilja leginkább a hellénisztikus típusú kancsókét követi, emlékeztet az egyedi kancsó formájára,¹⁰ de annál nyúltabb testű. A somodori kancsó nem azonos időben készült egységes alkotás. Legjobb bronzanyagú és legszebben kidolgozott része a szépen ívelő kiöntős szájrész a hosszú nyakkal, amely tölcselesen vezet át a vállrészbe. Durvább kivi-

telű a lemezből készült kancsótest. A vállon kis beütögetett levéldíszek alatt indadisz (6, 9. ábra 2, 3), majd kis rácsozott virágkelyhek sora látható (külön töredéken – 4, 9. ábra 3). Öntéssel készült a fenti szfinxprotomét viselő fül (4, 5 ábra), amely Satyros fejet ábrázoló attacheval fekszik a kancsó oldalára; a profilált lap teljesen rekonstrukció, a kis fenéktöredéken¹¹ talált szeglyuk mutatta az eredeti összeillesztés módját (4, 6. ábra). Ezen a töredéken rácsozott testű gyümölcsös kosárkák¹² veszik körül a kancsótest alsó csúcsát.

Radnóti már az első rendszerezéskor az ilyen típusú öntött füleket és a hozzájuk tartozó lemezkancsókat helyi, pannoniai készítménynek határozta meg.¹⁴ Egy későbbi munkájában lelőhely-kataszterrel bizonyítja a szfinxprotomés kancsófülek pannoniai jellegét,¹⁵ és a lemezkancsók helyi gyártását,¹⁶ főleg a II. század közepétől. Lehetségesnek tartja, hogy ezeket a lemezkancsókat még a III. század elején is használták.¹⁷

3. *Nyeles csésze (ún. patera) bronzból.* Ltsz.: 90.1889.5, 6, 9. Méretei: H(nyel-lal): 41,3 cm, nyél H: 14 cm, csésze átm.: 27,3 cm, perem: 2,3 cm, umbó átm.: 7,4 cm. Az öntött nyél egymagában már régen ismert a szakirodalomban.¹⁸ Radnóti részletesen foglalkozik e példánnyal,¹⁹ s említi a lemezből készült csésze töredékeit is. A csészét mint önálló tálat Gaul rajzban közli,²⁰ de nem szerepel sehol a nyeles csésze díszes umbója, amelyet a leletegyüttesben szintén megtaláltunk. A nyeles csésze rekonstrukcióját ugyancsak Bruder Katalin főrestaurátor végezte, a csésze töredékes lemezei alá az új tálat Szabó László restaurátor domborította. Az így elkészült nyeles csésze (10–12. ábra) szokatlanul nagy példány, amelynek az egyensúlyát már a római korban eredetileg is ólommal kitöltött umbo biztosította. Az umbo közepében a porzószerű pontozott dísz 10 virágszirom, majd háromszög és sugárdíszek veszik körül, ezt az umbo széle felé álló kis csónak alakú díszek szegélyezik (11–12. ábra).

A csésze testét ún. lótosz virágkehely alakú bevájt dísz borítja. A vízszintesen álló perem szélét többszörösen egymásmellé bevert, kissé domborított koszorúornamens alkotja. Az öntött nyél ún. skorpió olló formájú támasztóval tartja az edény testét. Két vízszintesen kiálló szárny alakú támasztónyúlvány fokozza a biztonságot. A támasztóra akanthuszleveleket véstek be. Ezek a levelek azonos kivitelűek a somodori kancsó töredékein látható levéldíszekkel. A forgó csavart díszes gyűrűk között tojástagokkal vezet át a kanellurás részbe, amelynek alján bevájt indadisz fut 3–3 pontból álló termésekkel. A fogó szépen kidolgozott kosfejben végződik. Az igen gyakori kosfejes fogóknak ezt a bevájt dísszel ékesített változatát ugyancsak Duna-vidéki műhelyhez kötik, amely a II–III. században dolgozhatott.²¹

A kancsó-nyeles csésze együttes gyakori a pannoniai rómaikori kocsileletekben. Ezt a birodalomszerte használatos edénypárt a pannoniai leletek messzemenő figyelembevételével külön monografikus tanulmányban dolgozta fel H. U. Nuber.²² E készlet szerepét megvizsgálta az áldozatbemutatásnál, a napi életben és a sírbahelyezés esetében. Az antik irodalom, a leletanyag és az ábrázolások segítségével kimutatta, hogy ez a „Service”, melyhez egy törülköző – *mantela* – is tartozott, mindegyik esetben kézmosás céljaira szolgált.

Meggyőzően bizonyítja, hogy a patera elnevezés csak a nyél nélküli umbós áldozati csészét illeti meg, s a szóban forgó edény az *nyeles csésze* (Griffschale).

A rekonstruált nagyméretű és díszes somodori edénypár formai és kronológiai meghatározása nem könnyű feladat. A kancsó a keskenyszájú, kiöntős lemez-

kancsók családjába tartozik,²⁸ de testének díszekkel való borítása szinte egyedülálló. A gazdag díszítés emlékeztet a hellénisztikus eredetű, galliai, ezüst inkrusztációkkal készített kancsókra, amelyeken a növényi ornamensek mellett még egyiptomi jelenetek is előfordulnak.²⁹ Távoli rokona az egyedi kancsónak,³⁰ de ez esetben is alapvető különbség az, hogy a berakás helyett a díszeket a lemeztestbe mélyítették.

Ezek a lemezből készült kancsók egy Duna-vidéki műhellyel hozhatók kapcsolatba. Ez a műhely javít is, új füleket készít, de saját produkcióra is berendezkedik.³³

A könnyű lemezkancsó egyensúlyát az ólommal kitöltött talprész biztosíthatja csak.³⁴

A bronzpléhből készült somodori nyeles csésze ugyancsak hellénisztikus előképekre vezethető vissza. A párhuzamok^{35–39} áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a somodori kancsó és nyeles csésze egy Service-hez tartozik, mégpedig a fent már ismételten említett II. század végén, III. század elején működő Duna-vidéki gyár termékeihez. Ezekre jellemző az edények testének könnyű bronzpléhből való alakítása és a bevált díszek. Ez a műhely, – vagy műhelyek saját szükségletre dolgoztak, de szállítottak a barbaricumba is. Innen származtatják a későcsászárkori Štráže-i lelet⁴⁰ bronzpléhből készült kancsó-nyelescsésze garnitúráját.

Újabban kimutattak az ilyen edények esetében Raetiába irányuló exportot is. Az erre a területre eső Wehringen-ben kiásott sírmező III. század közepéről való leletei között kanellurás testű bronzlemez kancsót és bronzlemezből készült nyeles csészét találtak. Feltételezik, hogy 200 körül, Pannoniából származó import tárgyakról van szó.⁴¹

Az általában a II. század végére keltezett somodori együttes⁴² edénypárja a kancsó – nyeles csésze garnitúra sírbahelyezési szokásának egyik legkésőbbi bizonyítéka.⁴³ A III. század elejétől kezdve már csak csonka garnitúrák, vagyis egyes darabok kerülnek a sírokba, vagy szarkofágokba.^{44–46}

A Szomor-somodorpusztai lelet felszerelésének új rekonstrukcióival szándékoztunk hozzájárulni a leletegyüttes új, teljes közlésének előkészítéséhez. A lelet jelentősége már régen ismert. A leggazdagabb pannoniai kocstilelet környékén talált sírkövek⁴⁷ is bizonyítják, hogy itt a pannoniai őslakos vezetőréteg az azalusokhoz tartozó⁴⁸ kiemelkedő csoportja lakott.

DAS HEIDENTOR VON CARNUNTUM

Sándor SOPRONI

Das in der Gemarkung von Petronell, in den Ackerfeldern einsam stehende „Heidentor“ (*Abb. 1*) ist eines der charakteristischsten, auf uns gebliebenen römischen architektonischen Denkmäler von Carnuntum. Das die Zerstörungen und Stürme der Jahrhunderte überstandene Denkmal, das der mittelalterlichen Sage nach das Grab des rätselhaften Riesen Teuto und ein beliebter Platz der Schatzsucher war, ist auch heute noch ein Fragezeichen in der wissenschaftlichen Literatur: es konnte noch immer keine beruhigende Erklärung bezüglich der einstigen Funktion des Baues gefunden werden.¹

Im weiteren versuchen wir mit einer Bekanntgabe der sich auf das Heidentor beziehenden Daten in großen Zügen sowie durch Vergleich der historischen und archäologischen Angaben die Funktion des Baues zu bestimmen. Wir möchten hoffen, daß unsere Forschungen und Feststellungen das Problem des Heidentores zur beruhigenden Lösung bringen werden.

Das Heidentor liegt vom Amphitheater der Zivilstadt von Carnuntum etwa 700 m südlich, in der Peripherie der Stadt. Die Gegend zwischen dem Amphitheater und dem Heidentor ist verhältnismäßig dicht bebaut,² jedoch ist auf Grund der Auswertung der Luftbildaufnahmen in der unmittelbaren Umgebung selbst in einem größeren Bereich keine Spur von Bauten wahrzunehmen.³ Im Jahre 1955 konnte 25 m entfernt von der Ruine ein Gebäude erforscht werden.⁴ Die allernächsten Gebäudereste zeigen sich vom Heidentor 200 m nach O und 300 m nach W.⁵ Die „porta pagana“ dürfte demnach am Rande der Siedlung, an einer nur zerstreut bebauten Fläche gestanden haben.⁶

Das Heidentor ist eigentlich ein aus vier, in Viereckform geordneten 4,6 × 4,6 m großen Pfeilern bestehender Bau, deren Pfeiler durch Kreuzgewölbe miteinander verbunden waren. Der Abstand der Pfeiler voneinander beträgt

¹ Betreffs des Heidentors neulich: *Švoboda, E.*, Carnuntum.⁴ (Graz 1964) 171ff. mit Aufzählung der früheren Literatur (289. Anm. 26).; *Stiglitz, H.*, Carnuntum. RE Suppl. XII. (Stuttgart 1970) 1587.; *Vorbeck, E.-Beckel, L.*, Carnuntum, Rom an der Donau. (Salzburg 1973) 31ff.; *Stiglitz, H.-Kandler, M.-Jobst, W.*, Carnuntum. In: ANRW II, 6. (Berlin 1977) 615ff.

² *Švoboda, E.*, a. a. O. 84.; *Vorbeck, E.-Beckel, L.*, a. a. O. 108 und Bild 74.

³ Ebd. 32 und 109.

⁴ *Jüngling, H.*, Teil eines römischen Gebäudes beim Heidentor. Carn. Jb. 1955. 29ff.

⁵ *Vorbeck, E.-Beckel, L.*, a. a. O. 109.

⁶ *Kubitschek, W.-Frankfurter, S.*, Führer durch Carnuntum.⁶ (Wien 1923) 191.; *Vorbeck, E.-Beckel, L.*, a. a. O. 32.; *Stiglitz, H.-Kandler, M.-Jobst, W.*, a. a. O. 618.

5,95 m, von ihnen sind zwei bis zur Fundamentierung zugrunde gegangen. Die ursprüngliche Höhe des vermutlich zwei Stock hohen, außen mit Konsolen und Gesimsen verzierten Baues ist uns nicht bekannt.⁷ Die bis zu einer Höhe von 12–14 m auch heute noch bestehenden Mauern dürften etwa 20–26 m hoch gewesen sein. In der Mitte des von den vier Pfeilern umgrenzten Raumes stand auf einer runden Sandsteinbasis von 1,8 m Durchmesser wahrscheinlich eine Statue. Erwähnenswert ist die technische Ausführung des Baues: er wurde mit Mauern in gegossener Technik hergestellt, von außen mit Quadersteinen verschalt. Bei dem Bau wurden sekundär auch frühere Steindenkmäler, darunter auch Inschriftensteine verwendet.

Das Alter des Heidentores hat die Forschung fast einheitlich auf eine späte Zeit, auf das 4. Jh. gesetzt.⁸ Die eingebaut vorgefundenen Inschriftensteine,⁹ insbesondere ein der Diana Augusta geweihter Altarstein, der aus der ersten Hälfte des 3. Jhs, aus dem Zeitalter des Kaisers Caracalla stammt, läßt auch kaum eine Datierung vor dem ausgehenden 3. Jh. zu. Neuerdings setzte E. Swoboda auf Grund einer Stelle bei Ammianus Marcellinus (XXI 16, 15) den Bau auf die Zeit des Constantius II.¹⁰

Hinsichtlich der Funktion des Baues stimmt die Meinung der Forscher nicht mehr so einheitlich überein. Die älteste Darstellung aus dem Jahre 1649 nennt das Objekt schon Heydentor,¹¹ es konnte aber kein Tor gewesen sein, da durch die Luftbildaufnahmen in der Umgebung auf bedeutendere Straßen hinweisende Spuren nicht ermittelt werden konnten.¹² Unter den Bestimmungen wird auch hier ein Grabdenkmal vermutet,¹³ jedoch scheint der Charakter des

⁷ Ausführliche Beschreibung des Heidentors: *Kenner, F.*, Das Heidentor bei Petronell. BMAW 10(1867) 185ff.; *Dell, J.*, Ausgrabungen in Carnuntum. AEM 16(1893) 156ff.; *Kubitschke, W.-Frankfurter, S.*, a. a. O. 182ff. Neulich: *Swoboda, E.*, a. a. O. 171.; *Stiglitz, H.*, a. a. O. 1587.; *Stiglitz, H.-Kandler, M.-Jobst, W.*, a. a. O. 615ff.; *Vorbeck, E.-Beckel, L.*, a. a. O. 32. Vgl. noch *Kähler, Triumfbogen*. RE 2. Reihe XIII. (Stuttgart 1939) 448.

⁸ Eine Ausnahme bildet *R. Egger* [Eine syrische Göttertrias. Ausgewählte Schriften von R. Egger. (Klagenfurt 1962) 192ff.], der an die Severer denkt. Im Falle der sekundär eingebauten Inschriften nimmt er an, daß diese bei einer späteren Renovierung eingemauert wurden. Vgl. noch die Meinung von *J. Fitz* [Acta Arch.Hung. 11(1959) 245.], der den Bau des Heidentores mit dem Besuch des Septimius Severus im Jahre 202 in Zusammenhang bringt. Seine Annahme widerlegt *Swoboda, E.*, a. a. O. 257. Anm. 19.

⁹ Altarstein der Diana: CIL III 4393 und 11086 ad 4393. Weitere Inschriften CIL III 11086, *Dell, J.*, a. a. O. 172., Fig. IX.; *Betz, A.*, Inschriften aus Carnuntum. JÖAI 37(1948) Bbl. 248. Nr. 5. Zum Diana-Altar vgl. noch *Betz, A.*, Die römischen Militärschriften in Österreich. JÖAI 29(1935) 301.

¹⁰ *Swoboda, E.*, a. a. O. 173. Seine Datierung akzeptieren als Grundlage: *Vorbeck, E.-Beckel, L.*, a. a. O. 32.; *Swoboda-Milenović, R. M.*, Die Ruinen von Carnuntum. (Wien 1963) 26ff. Die Datierung hält auch *A. Mócsy* [Pannonia. RE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 697.] für möglich.

¹¹ Neulich reproduziert: *Vorbeck, E.-Beckel, L.*, a. a. O. 49., Abb. 26.

¹² Ebd. 32 und 109. Hierauf verweisen auch *Kubitschke, W.-Frankfurter, S.*, a. a. O. 188. und *Stiglitz, H.-Kandler, M.-Jobst, W.*, a. a. O. 618.

¹³ *Dell, J.*, a. a. O. 173.; *Graf, A.*, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I. 5. (Budapest 1936) 81.; *Kubitschke, W.-Frankfurter, S.*, a. a. O. 188.; *Stiglitz, H.*, a. a. O. 1587. Wiederlegt von: *Gollob, H.*, Führer durch Carnuntum. (Wien 1966) 34.

Abb. 1. Das Heidentor von Carnuntum
1. *ab*ra A carnuntumi Heidentor

Baues diese Annahme nicht zu bestätigen.¹⁴ Die Bestimmungen behandeln unser Objekt auch – ohne eine besondere Begründung zu geben – als Triumphbogen, Tempel oder Heiligtum.¹⁵

Die Hypothese von Swoboda scheint richtig zu sein, der auf Grund der bereits erwähnten Stelle bei Ammianus Marcellinus das Heidentor für einen zum Andeken der Siege des Kaisers Constantius II. gestellten Bau ansieht. Ammianus Marcellinus schreibt folgendes: „triumphalis arcus ex clade provinciarum sumptibus magnis erexit in Gallis et Pannoniis titulis gestorum adfixis, quod stare potuerunt, monumenta lectoris“.

Die angeführte Stelle kann aber sogar in zwei Punkten nicht mit dem Heidentor von Carnuntum abgestimmt werden. Der Text berichtet expressis verbis über einen „arcus triumphalis“. Wenn aber das Heidentor in seiner heutigen Ruinenform irgendwie auch an einen Siegesbogen erinnert, weicht der Bau mit vier Pfeilern in seiner ursprünglichen Form von der des arcus triumphalis und – wie wir später sehen werden – auch von den Quadrifrontes ab.¹⁶ Ein anderer Punkt der von Ammianus gegebenen Beschreibung, nämlich die Bezeichnung „titulis

¹⁴ Nach H. Stiglitz steht das Heidentor „inmitten des römischen Gräberfeldes“. Vgl. noch Stiglitz, H.–Kandler, M.–Jobst, W., a. a. O. 593.; Weder in den 1891, noch 1955 vom Heidentor 200 m nach Norden (Jüngling, H., a. a. O. 29.) bzw. in einem etwa 100 m großen Bereich (Dell, J., a. a. O. 158., fig. 2.) gezogenen Suchgräben wurden Gräber erwähnt. Nach Norden zu ist ein Sarkophag, nach Süden bloß der Deckel eines zusammengebrochenen Sarkophags zum Vorschein gekommen (Dell, J., a. a. O. 171).

¹⁵ Gollob, H., a. a. O. 34. Vgl. noch Stiglitz, H.–Kandler, M.–Jobst, W., a. a. O. 618.

¹⁶ Zusammenfassend Kähler, a. a. O. 465ff.

gestorum adfixis“ – also, daß ein bei den Triumphbögen übliches historisches „Bilderbuch“, die die Taten des Kaisers verewigenden Reliefs das Heidentor verziert hätten, kann unter Berücksichtigung der architektonischen Form und der erhalten gebliebenen Ruinen kaum vorgestellt werden. Abgesehen davon, daß die Erscheinungsform des ganzen Baues mit seiner einfachen geschlossenen architektonischen Lösung und seinem würdevollen Gesamtbild für die Anwendung von Verzierungen solchen Charakters widerspricht.

Gegen die Annahme eines Triumphbogens spricht noch die geographische Lage des Denkmals. Die Triumphbögen standen im Mittelpunkt der Stadt bzw. in dessen unmittelbarer Nähe oder zumindest an den verkehrsreichen Hauptstraßen,¹⁷ da sie ja als Propagandaobjekte einer größeren Öffentlichkeit bestimmt waren. Das Heidentor stand hingegen – wie wir sehen – außerhalb der Stadt an einer solchen Stelle, wo den Anzeichen nach keine bedeutendere Straße durchgeführt hat, also kein Verkehr war.

Das Heidentor von Carnuntum ist eigentlich ein römisches Derivat des griechischen Teträpylonen, eine Quadrifrons, also eine architektonische Form, die in den verschiedensten Gegenden des Römerreiches anzutreffen ist.¹⁸ Ihrer Funktion nach zeigen sie zu den Triumphbögen eine nahe Verwandtschaft auf und sind eigentlich gleichfalls vor allem als kaiserliche Propagandamittel zu betrachten.¹⁹ Obwohl in typologischer Hinsicht das Heidentor von Carnuntum zu den Quadrifrontes gereiht werden kann, weicht es dennoch von diesen ab. Die Quadrifrontes, ebenso wie die Triumphbögen sind im Inneren der Städte oder zumindest an den wichtigeren, in die Städte führenden Straßen bzw. im Falle der Quadrifrontes an deren Kreuzungspunkten zu finden.²⁰ Dies besteht – wie gesehen – im Falle von Carnuntum aber nicht, ja sogar die Tatsache, daß in der Mitte des Denkmals eine große Statuenbasis steht, schließt die Möglichkeit aus, als Quadrifrons zu dienen, die Straßenkreuzung zu verzieren bzw. zu betonen.²¹ Das Heidentor weicht von den anderen Quadrifrontes auch in seiner Proportioniertheit ab. Mit den übrigen ähnlichen Denkmälern verglichen, fällt uns fast im ersten Augenblick auf, daß die Proportionen, Maße, Bogenöffnungen – wenn auch nicht grundlegend – aber doch von den sonstigen Denkmälern differieren.

An Hand der obigen Beweggründe sind wir der Meinung, daß die sich auf die Funktion des Heidentores beziehenden bisherigen Vermutungen nicht genügend überzeugend sind. Diese Tatsache wird selbst von der Forschung nicht in Abrede gestellt und fast ein jeder, der sich mit der Frage beschäftigt, hat betont, daß die verschiedenen Hypothesen hinsichtlich der Funktion des Denkmals überhaupt nicht für eine endgültige Lösung des Problems angesehen werden können. Die Frage konnte bisher nicht in beruhigender Weise geklärt werden.²²

¹⁷ Ebd. 472.

¹⁸ Ihre Aufzählung: ebd. 374ff. – Vgl. noch *Mansuelli, G. A.*, *Al arco honorifico en el desarrollo de la arquitectura romana*. AEA 27(1954) 93ff.; *Aurigemma, S.*, *L'arco quadrifronte di Marco Aurelio e di Lucio Vero in Tripoli*. *Lybia Antiqua* suppl. 3. (Tripoli 1970).

¹⁹ *Kähler, a. a. O.* 467ff.

²⁰ Einige Beispiele: *Cirta*, *Leptis Magna*, *Tripoli*, *Antiochia*, *Roma-Forum Boarium* usw.

²¹ Diese Tatsache haben noch *Kubitschek, W.*–*Franfurter, S.*, a. a. O. 185.; *Swoboda, E.*, a. a. O. 172.; *Swoboda-Milenović, R. M.*, a. a. O. 26.; *Stiglitz, H.*, a. a. O. 1587. betont.; *Stiglitz, H.*–*Kandler, M.*–*Jobst, W.*, a. a. O. 618.

²² Neulich: *Vorbeck, E.*–*Beckel, L.*, a. a. O. 32.; *Stiglitz, H.*, a. a. O. 1587.

Es stellt sich also mit Recht die Frage, ob wir auf Grund unserer bisherigen Kenntnisse an die Bestimmung der Funktion des Heidentors herantreten, die Geschichte dieses Denkmals ungewöhnlichen Typs erforschen und seinen Platz in der Geschichte Pannoniens zuweisen können?

Im weiteren versuchen wir durch Vergleich der archäologischen und historischen Daten und der neueren, bisher außer acht gelassenen oder unausgewerteten Gesichtspunkte die wahrscheinliche Funktion des Heidentores zu umreißen.

Die Annäherung des Problems möchten wir mit der Bestimmung des Alters des Baues beginnen, was auch den Umriß des historischen Milieus erleichtern kann. Von den in das Heidentor sekundär eingebauten früheren architektonischen und inschriftlichen Denkmälern scheint der bereits erwähnte Altarstein der Diana Augusta, auf dem das Attribut Antoniniana eindeutig auf die Caracalla-Zeit deutet, das späteste zu sein.²³ Das Heidentor dürfte auf diese Weise jedenfalls nach der ersten Hälfte des 3. Jhs gebaut worden sein. Dieser terminus post quem bedeutet hingegen in pannonischer Relation, daß wir das Heidentor nicht früher als das Ende des 3. Jhs datieren können, da die früheste sekundäre Anwendung der älteren, meist aus der Severus-Zeit stammenden Steindenkmäler bei den Bauten der Tetrarchiezeit vorkommt. Die sonstigen, sekundär eingebauten inschriftlichen und architektonischen Fragmente²⁴ ermöglichen keine genauere Datierung. Als Bauzeit des Heidentors kann also die Tetrarchiezeit oder die dieser folgende Periode in Betracht kommen.²⁵

Bei der Bestimmung des Denkmals müssen wir die Tatsache berücksichtigen, daß das Objekt zufolge seiner Monumentalität nur ein öffentlicher Bau gewesen sein konnte. In Kenntnis der damaligen (Ende des 3. Jhs bzw. das 4. Jh.) wirtschaftlichen Lage von Carnuntum läßt es sich kaum an irgendeinen Privatbau denken. Die Triumphbögen und die Quadrifrontes gehören übrigens fast ausnahmslos – in den späteren Zeiten – ausschließlich zum öffentlichen Bau.²⁶ In der in Betracht kommenden Periode spielte sich also im 4. Jh., im Leben von Carnuntum ein einziges solches Ereignis ab, das einerseits auch in der Geschichte des Römerreiches als ein bedeutend zu betrachtendes politisches Geschehnis galt, andererseits die Errichtung eines solchen Baues, wie das Heidentor beinahe notwendig machte. Dies war Kaisertreffen zu Carnuntum im Jahre 308.²⁷ Unserer Meinung nach galt diese Kaiserkonferenz, das Treffen der vier Herren der damaligen Welt als ein besonders bedeutsames Ereignis in der Ge-

²³ CIL III 4393 und 11086 ad 4393.

²⁴ Ihre Aufzählung Dell, J., a. a. O.

²⁵ Auf stilkritischer Grundlage hat schon auch F. Kenner (a. a. O. 195) den Bau auf die Tetrarchiezeit gesetzt.

²⁶ Kähler, a. a. O. 466ff.

²⁷ Zum Kaisertreffen: Seston, W., La conférence de Carnuntum et le „dies imperii“ de Licinius. In: Carnuntum. Römische Forschungen in Niederösterreich 3. (Graz 1956) 175ff.; Moreau, J., Zur Datierung des Kaisertreffens von Carnuntum. Carn. Jb. 1960. 7ff., der entgegen Seston und J. A. Crook [Consilium Principis. Imperial councils and counsellors from Augustus to Diocletian. (Cambridge 1955) 101.] den Zeitpunkt des Treffens auf den Spätherbst des Jahres 308 setzt. Eine ähnliche Datierung gibt I. Weiler [Huic Severi Pannoniae et Italiae urbes et Adriae contigerunt. Historia 13(1964) 374. Anm. 8.], der die Datierung von Moreau mit einer weiteren Angabe unterstützt. Vgl. noch: Svoboda, E., a. a. O. 270. Anm. 1.; Mócsy, A., Zur Geschichte Pannoniens in der Römerzeit. In: Die Römer an der Donau. (Wien 1973) 42.

schichte des Reiches und bot eine Gelegenheit, ja erhob sozusagen die Forderung ein solches Denkmal von unbedingt kultischem und zugleich auch symbolischem Charakter zu erbauen.

Der am Rand der Siedlung errichtete Bau konnte ein ausgezeichnete Treffpunkt für die hier verhandelnden vier Kaiser gewesen sein, wo die hohen Teilnehmenden ihre Eintracht und Freundschaft mit Darbietung eines Opfers auch festlich besiegeln konnten. Von diesem Gesichtspunkt aus scheint die von der bisherigen Forschung weniger gewürdigte und ausgewertete Tatsache wesentlich zu sein, daß in der Mitte des Denkmals eine runde Statuenbasis steht. Die vier Herrscher dürften durch die nach den vier Himmelsrichtungen orientierten²⁸ vier Tore eingetreten sein, sich vor der in der Mitte stehenden Statue – die vermutlich die Statue der Concordia gewesen sein konnte²⁹ – getroffen und dort ihr Opfer dargeboten haben. Dadurch zeigten sie die zwischen ihnen bestehende – zumindest der Form nach sich offenbarende – Eintracht an. Von diesem Aspekt scheint die symbolische Interpretation des Heidentors außerordentlich verlockend zu sein: die Einheit der vier Tore, der vier, sich gegenseitig ergänzenden, zusammengehörenden Pfeiler einerseits, andererseits die Eintracht der vier Herrscher. Um den Bau herum wurde ein größerer, gepflasterter Teil beobachtet,³⁰ dort dürften die Mitglieder der kaiserlichen Gefolge Platz genommen haben.

Für die Zeremonie scheint das Heidentor schon wegen seiner topographischen Lage äußerst geeignet gewesen zu sein (*Abb. 2*). Das Denkmal liegt, wie bekannt nur einige Hundert Meter weit vom Amphitheater der Zivilstadt von Carnuntum, so konnten die Kaiser nach dem feierlichen Akt im nahen Amphitheater vor dem sich versammelten Volk auch mit ihrem persönlichen Erscheinen ihre Eintracht, Zufriedenheit demonstrieren.

Im Zusammenhang mit dem Kaisertreffen müssen wir auch über die Frage des Quartiers bzw. der Konferenzstätte der vier Herrscher sprechen. Zur Zeit der Kaiserkonferenz dürfte Carnuntum eine unbedeutende und ziemlich vernachlässigte Siedlung Pannoniens gewesen sein.³¹ Vielleicht gerade diese Bedeutungslosigkeit machte diese Siedlung dafür geeignet, daß sie für die rivalisierenden Kaiser für eine politisch unabhängige, neutrale Stätte angesehen wurde,³² die auch für den Hauswirt Galerius³³ keinen politischen Vorteil bedeuten konnte.

Neulich bringt B. Saria den Umbau der Villa von Parndorf mit dem Kaisertreffen zu Carnuntum in Zusammenhang.³⁴ Da das uns zur Verfügung stehende antike Quellenmaterial³⁵ ausgesprochen Carnuntum erwähnt,³⁶ ist bei der Unter-

²⁸ Kenner, F., a. a. O. 191ff.; Kubitschke, W.-Frankfurter, S., a. a. O. 182.

²⁹ Concordia, als Symbol der politischen Versöhnung: Roscher, W. H., Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. I. (Leipzig 1884–86) 914ff.; Aust, Concordia. RE IV. (Stuttgart 1901) 831ff.

³⁰ Kubitschke, W.-Frankfurter, S., a. a. O. 186.; Kähler, a. a. O. 448.

³¹ Zur zeitgenössischen Lage von Carnuntum: Svoboda, E., a. a. O. 74 und 140.

³² Mócsy, A., Zur Geschichte ... 42.

³³ Weiler, I., a. a. O. 374.

³⁴ Saria, B., Der römische Herrsitz bei Parndorf und seine Bedeutung. In: Festschrift für A. A. Barb. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 35. (Eisenstadt 1966) 270ff.

³⁵ Die Aufzählung der Quellen in den angeführten Arbeiten von Egger, Moreau und Seston.

³⁶ Zur Frage Carnutum = Carnuntum bzw. Chartres Moreau, J. a. a. O. 9.

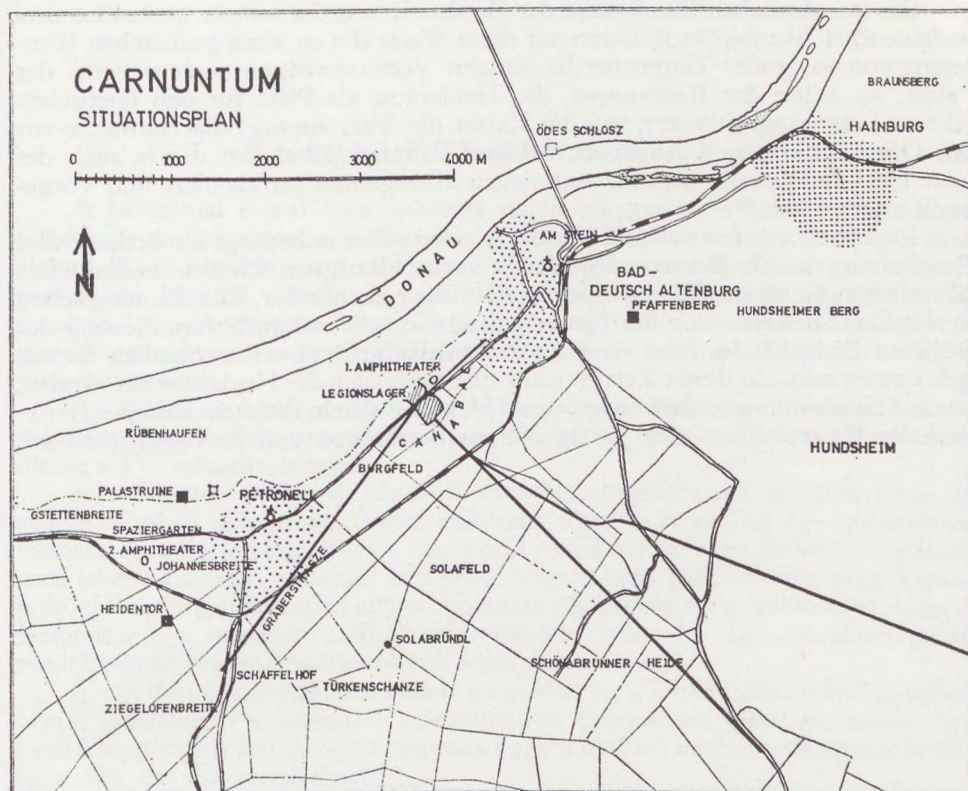

Abb. 2. Situationsplan von Carnuntum. Nach H. Stiglitz, M. Kandler, W. Jobst
2. ábra Carnuntum helyszínrajza

suchung des Treffens nicht nötig, an das von der Stadt etwa 11 km weit gelegene große Villagegebäude zu denken – dem zweifelsohne bei der Abhaltung der Konferenz eine gewisse Rolle zugefallen sein dürfte –, da ja selbst in Carnuntum ein entsprechender Bau, die ebenfalls im westlichen Teil der Stadt stehende sog. Palastruine zur Verfügung gestanden haben konnte.³⁷ Den Umbau des ursprünglich als öffentliches Bad gebrauchten Gebäudes zu einem Palast setzt H. Stiglitz neuerdings zwischen Probus und dem Anfang des 4. Jhs. Er hält auch nicht für ausgeschlossen, daß der Umbau gerade mit dem Kaisertreffen des Jahres 308 in Zusammenhang steht: die Anwesenheit der vier Herrscher machten in Carnuntum ein solches Repräsentationsgebäude auch nötig, wie der im Tiergarten stehende Palast war.³⁸

³⁷ Mit der Zusammenfassung der bisherigen Forschungen neulich Stiglitz, H., Untersuchungen an der sog. Palastruine im Tiergarten von Petronell. In: Neue Forschungen in Carnuntum. Kultur und Natur in Niederösterreich 1. (Wien 1976) 11ff.; Vgl. noch Swoboda, E., a. a. O. 146ff.

³⁸ Stiglitz, H., Untersuchungen ... 30ff.; Stiglitz, H.-Kandler, M.-Jobst, W., a. a. O. 610.

Die im westlichen Randgebiet der Zivilstadt von Carnuntum stehenden drei bedeutenden Bauobjekte konnten auf diese Weise die zu einer politischen Konferenz von so großer Tragweite die nötigen Voraussetzungen auch sichern: der Palast, als Stätte der Beratungen, das Heidentor, als Platz für den feierlichen Akt und das Amphitheater, wo die Kaiser die Versöhnung, die Eintracht vor der Öffentlichkeit zum Ausdruck bringen konnten. Ebendort dürfte auch der neue Herr Pannoniens Licinius zum neuen Mitregenten proklamiert und vorgestellt worden sein.³⁹

Im Leben von Carnuntum war das Kaisertreffen unbedingt ein bedeutendes Geschehnis, das die Renovierung der in vernachlässigtem Zustand befindlichen öffentlichen Gebäude, Heiligtümer usw. nötig gemacht hat. Die Bautätigkeiten in der Stadt beweist auch der Neubau des Iseums,⁴⁰ und auch zum Neubau des früheren Badgebäudes bzw. zu seinem Umbau dürfte es wahrscheinlich damals gekommen sein. Zu dieser Zeit ist wahrscheinlich auch das Heidentor entstanden, das auf Grund unserer oben ausgelegten Meinung als ein architektonisches Denkmal des Kaisertreffens des Jahres 308 zu bestimmen und zu registrieren sei.

³⁹ Unlängst *Moreau, J.*, a. a. O. 10.; *Weiler, I.*, a. a. O. 374ff.

⁴⁰ CIL III 4413.; *Snoboda, E.*, a. a. O. 72.; *Vorbeck, E.*, *Museum Carnuntinum*. (Wien o. J.) 2.

A CARNUNTUMI HEIDENTOR

A pannóniai római kori építészet egyik jellegzetes emléke a carnuntumi Heidentor rendeltetésére vonatkozóan egységes álláspont mind a mai napig nem alakult ki. A korábbi meghatározások – síremlék, szentély stb. – az emlékek foglalkozó kutatók szerint is csak feltevéseknek tekinthetők. Legutóbb E. Swoboda egy Ammianus Marcellinus hely alapján II. Constantius diadalívére gondolt, azonban az idézett forráshely véleményünk szerint a Heidentorra aligha vonatkoztatható.

Az építmény korát a kutatás a másodlagosan beépített kőemlékek és az építmény stíluskritikai vizsgálata alapján eléggé egyöntetűen a tetrarchia korára, illetve a IV. századra helyezi.

A Heidentor és környékének tüzetesebb vizsgálata azt mutatja, hogy az eléggé csonkán reánk maradt rom építészeti formája eredetileg egy quadrifrons lehetett. Az a körülmény, hogy a rom körül római útnak, vagy utaknak a nyomait nem lehet kimutatni, valamint az a tény, hogy a négy pilléren álló, négy kapus, boltozott építmény közepén egy szoborbázis áll, kizárja azt a lehetőséget, hogy a Heidentor egy quadrifrons funkcióját töltötte volna be. Így tulajdonképpen rendeltetésére más magyarázatot kell keresnünk.

A korábbi kormeghatározásokat megerősítve, a jelzett időszakban egyetlen olyan, jelentősebb eseménnyel számolhatunk Carnuntum életében, amely egy ilyen középítmény létrehozását nemcsak hogy lehetővé, hanem szükségessé is tette: a 308. évi császártalálkozó.

A Carnuntumba érkező négy uralkodó a négy nyílású Heidentort díszítő nagyméretű – feltehetően Concordia – szobor előtt pecsételhette meg a tárgyalások után az ünnepélyes megbékélést. Egy ilyen ünnepség céljaira az emlék kiválóan alkalmasnak látszik, amit még megerősít az az ásatási megfigyelés is, hogy a Heidentor körül egy nagyobb terület ki volt kövezve. Itt foglalhattak helyet a császári kíséret tagjai.

A Heidentor topográfiai helyzete a császári találkozó és az azzal kapcsolatos ünnepségek lebonyolításához igen kedvező. Az ugyancsak a carnuntumi polgárváros nyugati szélén, a Tiergartenben feltárt Palastruine-ről éppen a közelmúltban mutatták ki, hogy az eredetileg fürdő céljait szolgáló hatalmas épülettömböt éppen a III–IV. század fordulóján építették át palotává. Az újjáépített, illetve átalakított reprezentatív palotában folyhattak a hivatalos tárgyalások, a Heidentornál az ünnepségek, aminél a közeli polgárvárosi amphiteatrum is szerepet játszhatott, a szűkebbkörű heidentori ünnepség után itt mutatkozott meg a nép előtt a négy uralkodó s mutathatták be Pannónia új urát, Liciniust is.

EIN SPÄTRÖMISCHER MÜNZSCHATZ AUS MERNYE

Alice Sz. BURGER

In Mernye (Kom. Somogy), in der Pödöri-Flur haben im Jahre 1968 der Schweißer I. Kovács und S. Tóth 115 St. spätrömische Kleinbronzen gefunden und dem Museum von Kaposvár eingeliefert. Demfolgend nahm B. Draveczy an Ort und Stelle eine Besichtigung vor und brachte mit Hilfe des Metallsuchgeräts noch weitere 266 St. Münzen an die Oberfläche. Der ganze Münzfund beträgt also insgesamt 381 Stücke.¹ In der Umgebung der Münzen sind Spuren von Gefäßen oder Hinweise auf andere Speicherungsmöglichkeiten nicht zum Vorschein gekommen und so ist es wahrscheinlich, daß die Münzen in Textil- oder Ledersäckchen in die Erde verborgen wurden.

Die ältesten Exemplare des Münzfundes:

IMP C M AVR PROBVS AVG
FELICITAS AVG

Δ
XXI

RIC 676

CONSTANTIVS NOB CAES
SACRA MONET AVGG ET CAESS NOSTR

TT.

Ein Antoninianer von Probus kam zwischen 276–282 in Umlauf. Fast ohne Ausnahme kann in den bekannten Münzfunden des 4. Jhs je eine viel frühere Prägung aus dem 3. Jh. nachgewiesen werden.² Falle des Fundes von Mernye läßt sich diese erste Münze an Probus knüpfen.

Die aus der Prägestätte von Ticinum stammende Follis des Constantius I.

¹ Der Münzfund wurde mir zur Bearbeitung von Dr. B. Draveczy zur Verfügung gestellt, dem ich auch an dieser Stelle meinen Dank ausspreche. – Der Fund befindet sich im Rippl-Rónai-Museum zu Kaposvár unter der Nr. 73. 1. 1.–73. 18. 1–45. – Die in der Bearbeitung vorkommenden Abkürzungen: RIC = *Mattingly, H. – Sydenham, M. A.*, The Roman Imperial Coinage. (London 1923–1967); LRBC = *Garson, R. A. G. – Kent, J. P. C.*, Late Roman Bronze Coinage. (London 1972); NK = Numizmatikai Közlöny; JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve/Pécs.; DME = Déri Múzeum Évkönyve/Debrecen

² *Jónás, E.*, NK 32–33(1936) 1. (1 St. Severus Alexander, 222–235); *Ders.*, NK 28–29 (1933) 30. (1 St. Claudius Gothicus, 268–270, 1 St. Tetricus iun. 269–273); *R. Alföldi, M.*, AntH 1–2 (1949) 86. „Ein gallienisches Antoninianus-Fragment“; *Biró-Sey, K.*, NK 60–61 (1962) 47. (Gallienus 2 St., Tetricus 1 St., Aurelianus 1 St.).

ist aus Pannonien bisher als ein einziges Stück bekannt, nur aus Aquileia steht uns eine Prägung ähnlichen Typs zur Verfügung.

— RIC 30a, aus dem Jahr 299 oder $\frac{V}{AQP-\Gamma}$ RIC 32a, aus 301. u. Z.
AQP- Γ

Die Zusammensetzung des bearbeiteten Münzfundes von Mernye ist die folgende:

Probus	1 St.	
Constantius I.	1 St.	
Constantinus I. – Julianus	233 St.	(61,15 %)
Valentinianus I. – Valens – Gratianus	146 St.	(38,22 %)
Insgesamt:	381 St.	

Aus dem Fundkomplex sollen die Münzen von CRISPUS hervorgehoben werden. Im pannonischen Denkmalmaterial kommen die Münzen des unglücklichen Sohns von Constantinus I. und Minervina nur vereinzelt vor.³ Zur Zeit sind 4 St. vorhanden, die sich an sehr frühe Jahre knüpfen lassen: Nr. 7 (Londinium, 321–322)., Nr. 11–12 (Siscia, 321/324)., Nr. 13 (fragmentarisch, auf Grund ihrer Aufschrift auf dem Revers LRBC 716 Siscia oder LRBC 813 Thessalonika und kann zwischen die Jahre 324–330 datiert werden). Die Prägung von Crispus ist noch wegen der Prägestätte von London hervorzuheben, da das Produkt dieser nur kurze Zeit tätigen Münzstätte aus den bisher bekannten Münzbearbeitungen nicht bekannt ist.⁴

³ Pécs = $\frac{*}{TSAVI}$ RIC 113., aus dem Jahr 320–3 St.: Sz. Burger, A., JPMÉ 16(1972)

Nr. 222–223.; Bischofsburg $\frac{AQT}{}$ RIC 68. aus den Jahren 320–321: Fülep, F., Sopianae története (Die Geschichte von Sopianae). (Doktorarbeit, Manuskript. Budapest 1972.) C–XVI/1.; Birján, aus einem Ziegelgrab: Dombay, J., JPMÉ 1957. 246. $\frac{TSIS*}{}$ RIC 153. aus dem Jahr 320;

Eine genau gleiche Prägung kommt in Grab Nr. 117 von Somogyszil vor: Sz. Burger, A., Das spätromische Gräberfeld von Somogyszil. Fontes AH (im Druck); Keszthely-Dobogó, in Grab Nr. 6: LRBC 504. Roma, aus den Jahren 324–330.; Keszthely-Dobogó in Grab 27: $\frac{RP}{}$

RIC 87. Aquileia, aus dem Jahr 321. Die Münzen von Keszthely wurden von mir nach $\frac{AQS}{}$ der Publikation von K. Sági (Acta Arch.Hung. 12(1960) 187–256.) von neuem bestimmt.; Das seltene Vorkommen in Pannonien bedeutet noch nicht die allgemeine Seltenheit der Crispus-Münzen, so teilt z. B. B. Overbeck in einem bulgarischen Schatzfund sehr viele Variationen mit: Ein Schatzfund von Folles aus Bulgarien. Chiron 1(1971) 407–419., ferner Hartmann, M., Spätromische Fundmünzen aus dem „Keltengraben“. Jahresber. Vindonissa 1972. 52., Nr. 41, 43.

⁴ Das Exemplar $\frac{PLON}{}$ RIC 233 von Mernye kann auf die Frühphase der Münzstätte gesetzt werden, LRBC S. 4 gehört in die I. Periode, zwischen die Jahre 324–325–326. Aus 319 sind RIC 154 des Constantinus I. (Overbeck, B., a. a. O. 408., Nr. 1.) und aus 320–324 RIC 257 von Constantinus II. bekannt (Hartmann, M., a. a. O. 52., Nr. 39.).

Ebenfalls gilt als eine Rarität die an die Jahre 335–337 knüpfbare, in Arelate geprägte Kleinbronze von DELMATIUS (Nr. 43).⁵

Zu unserem Münzfundort liegt geographisch Kzsok am nächsten, wo ein aus 748 St. bestehender Münzfund ans Tageslicht gekommen ist.⁶ Die Münzen von Kzsok können regelmäßig nur seit 330 nachgewiesen werden und der größte Teil des Fundes besteht aus zwischen die Jahre 364–375 setzbaren Münzen (600 St.). Zwischen den beiden Fundkomplexen gestaltet sich auch das Vorkommen der Münzstätten in interessanter Weise: die in Kzsok vorgekommenen aus LUGDUNUM, NICOMEDIA, ALEXANDRIA und AMIENS stammenden Prägungen sind in Mernye nicht vertreten, gleichzeitig fehlen die in Mernye nachweisbaren Prägungen aus LONDINIUM, TICINUM in Kzsok. Die beiden, aus dem Komitat Somogy stammenden, aneinander sehr nahegelegenen Münzfunde ähnlichen Typs aus dem 4. Jh. bieten zusammen volle Angaben zur Frage des Münzumlaufes in diesem Gebiete.

Die im Zusammenhang mit den Münzen der I. Gruppe (313–364) von verschiedenem Gesichtspunkt aus vorgenommenen Untersuchungen können unter Tab. 1–3 nachgewiesen werden. Der Vergleich der Prägungen mit den in anderen Münzkomplexen vorkommenden Exemplaren von gleicher Emission bilden den Gegenstand einer selbständigen Bearbeitung.

Die II. Gruppe enthalten Tab. 2–3, ihre jüngste Prägung ist: Gratianus AE 3, Nr. 271, Siscia. Die Münzen dieser zweiten Gruppen können auch in den Münzfunden von Árpás, Kzsok, Öregcsém, Öcsöd, Szókedencs, Tedej, Veszprém-Zsófia puszta nachgewiesen werden,⁷ allein zum Typ Nr. 236 Vt.-Gloria,

 RIC 16a steht uns keine Analogie zur Verfügung.⁸
TESA

Unser Fundort läßt sich in mehrere vermutliche einstige römische Straßen einreihen: 1: Répáspuszta – Mernye – Felsőmocsolád – Karád; 2: Edde – Mernye – Igal – Somogyszil; 3: Edde – Mernye – Kzsok.⁹ Im Gebiet des Komitats Somogy kann der spätrömische Münzfund von Mernye sich den aus dem 4. Jh. stammenden Münzfunden von Szókedencs, Kzsok anschließend weitere Angaben zum Münzumlauf der Provinz Valeria im 4. Jh. liefern.

⁵ Fundorte: Pécs (*Fülep, F.* a. a. O. C–XVI/1. Gloria Exercitus tip., Prägestätte?); Zsófia puszta (*Biró-Sey, K.*, a. a. O. 47. Tabelle, Siscia). Ferner: *Hartmann, M.*, Ein spätrömischer Münzschatz aus Unterkulm. Jahresber. Vindonissa 1971. 62., Nr. 49. LRBC 758, Gloria

ASIS

Exercitus tip. 335–337.

⁶ *Sz. Burger, A.*, NK 66–67 (1967–68) 3–22.

⁷ Zu Árpás, Öcsöd, Szókedencs, Zsófia puszta vgl. Anm. 2.; Kzsok – vgl. Anm. 6.; Öregcsém: *Radnóti, A.*, NK 41(1942) 1–13.; Tedej: *Soproni, S.*, DMÉ 1967. 91–117.

⁸ Die Variation   kam in Márok (Kom. Baranya) in einem mehr als 3000 Stücke
TESB

enthaltenden spätrömischen Münzfund ans Tageslicht. (Unter Bearbeitung.)

⁹ Aus Mernye stammt ein auf die Wende des 2.–3. Jhs setzbares Grabsteinfragment (unter Bearbeitung: *Corpus Signorum Imperii Romani*). – Die mit dem Straßennetz zusammenhängende Karte und Literatur wird in der Arbeit: „Untersuchung der Bevölkerung von Südostpannonien“ publiziert.

KATALOG

Nr.	Nom.	Revers		RIC	Münzstätte
<i>Constantinus und Licinius</i>		<i>Periode 313–320</i>			
1–2	AE 2/3	IOVI CONSERVATORI (Lic. I)	$\frac{ }{\text{SIS}} \text{A}$	4	Siscia
3	AE 2/3	SOLI INVICTO COMITI (Lic. I)	$\frac{\text{S P}}{?}$		
4	AE 2/3	IOVI CONSERVATORI AUGG NN (C-inus I)	$\frac{ }{\text{SIS}} \text{B}$	3	Siscia
5–6	AE 2/3	DN CONSTANTINI MAX AUG – VOT XX (C-inus I)	$\frac{\text{SMHA}}{\text{SIS}}$	56	Heraclea
<i>Constantinus und Licinius</i>		<i>Periode 320–324</i>			
7	AE 3	BEATA TRANQUILLITAS – VOTIS XX (Crispus)	$\frac{\text{PLON}}{\text{SIS}}$	233	Londinium
8	AE 3	DOMINOR NOSTROR CAESS – VOT X (C-inus II Caes)	$\frac{\text{ST}}{\text{SIS}}$	162	Ticinum
9	AE 3	DN CONSTANTINI MAX AUG – VOT XX (C-inus I)	$\frac{\text{SIS}}{\text{SIS}} \text{☼}$	168	Siscia
10	AE 3	DN CONSTANTINI MAX AUG – VOT X (C-inus I)	$\frac{\text{SIS}}{\text{SIS}} \text{☼}$	180	Siscia
11	AE 3	CAESARUM NOSTRORUM – VOT X (Crispus)	$\frac{\text{SIS}}{\text{SIS}} \text{☼}$	169	Siscia
12	AE 3	CEASARUM NOSTRORUM – VOT X (Crispus)	$\frac{\text{ASIS}}{\text{SIS}} \text{☼}$	169	Siscia
<i>Constantinus</i>		<i>Periode 324–330</i>			
13	AE 3	CAESARUM NOSTRORUM – VOT V (Crispus)	$\frac{?}{\text{SIS}}$	?	
14	AE 3	PROVIDENTIAE AUGG CAESS (C-inus II Caes)	$\frac{ }{\text{SMTS}} \text{A}$	833	Thessalonike
15	AE 3	PROVIDENTIAE AUGG (C-inus II Caes)	$\frac{?}{\text{SIS}}$		?

Nr.	Nom.	Revers	LRBC	Münzstätte
16	AE 3	Wölfin (Urbs Roma) SMTSA	838	Thessalonike
17	AE 3	PROVIDENTIAE AUGG (C-inus I) SMKA	1200	Cyzicus
<i>Constantinus, Periode 330–335</i>				
18	AE 3	GLORIA EXERCITUS 2 Feldz. (C-inus II Caes) ·ASIS·	748	Siscia
19–20	AE 3	GLORIA EXERCITUS 2 Feldz. (C-ius II Caes) ·FSIS·	749	Siscia
21	AE 3	Wölfin (Urbs Roma) ·ASIS·	750	Siscia
22–24	AE 3	Victoria (Constantinopolis) ·BSIS·	751	Siscia
25–26	AE 3	GLORIA EXERCITUS 2 Feldz. (C-inus II Caes) ?		?
27	AE 3	GLORIA EXERCITUS 2 Feldz. (C-ius II Caes) SMTSB	837	Thessalonike
28–30	AE 3	Victoria (Constantinopolis) SMTSA	839	Thessalonike
31–32	AE 3	Victoria (Constantinopolis) ?		?
33	AE 3	GLORIA EXERCITUS 2 Feldz. (C-ius II Caes) CONSA	1012	Constantinopolis
34	AE 3	GLORIA EXERCITUS 2 Feldz. (C-ius II Caes) SMANA	1358	Antiochia
35–36	AE 3	GLORIA EXERCITUS 2 Feldz. (?) ?		?
37	AE 3	GLORIA EXERCITUS 2 Feldz. (C-ius II Caes) AQP	652	Aquileia
<i>Constantinus, Periode 335–337</i>				
38	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (C-ius II Caes) R * P	568	Roma
39	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (C-ius II Caes) AQP	671	Aquileia
40	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (C-inus I) ASIS	754	Siscia

Nr.	Nom.	Revers	LRBC	Münzstätte
41	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (C-ius II Caes) <u>ASIS</u>	756	Siscia
42	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (C-inus I) <u>SMHA</u>	934	Heraclea
43	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (Delmatius) <u>PCONST</u>	408	Arelate
44	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (C-inus II Caes) <u>?</u>		?
45-47	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (Constans) <u>?</u>		?
48-70	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (?) <u>?</u>		?
<i>Constantinus II, Constans, Periode 337-341</i>				
71-73	AE 3	Quadrige (C-inus I) <u>?</u>		?
74	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (C-inus II) <u>CONSA</u>	1053	Constantinopolis
75-77	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (Constans) <u>AQP</u>	692	Aquileia
78	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (Constans) <u>·ASIS·</u>	784	Siscia
79	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (?) <u>?</u>		?

Nr.	Beschreibung	LRBC	Münzstätte
-----	--------------	------	------------

Constantinus II und Constans, Periode 341-346

Rev: VICTORIAE DD AUGG Q NN, alles		AE 3		
80	(C-ius II)	<u>ASIS</u>	790	Siscia
81-82	(Constans)	<u>ASIS</u>	801	Siscia
83	(Constans)	<u>SMTSA</u>	860	Thessalonike
84-85	(Constans)	<u>SMTSA</u>	863	Thessalonike

Nr.	Beschreibung	LRBC	Münzstätte
<i>Periode 341–346, nicht näher bestimmbar</i>			
Rev.: VICTORIAE DD AUGG Q NN			
86–90	(Constans)	$\overline{?}$	?
91–96	(?)	$\overline{?}$	?
Rev.: Typ: VOT XX MULT XXX			
97–101	(?)	$\overline{?}$	?

Nr.	Nom.	Revers	LRBC	Münzstätte
<i>Constantius II und Constans, 346–350</i>				
102–103	AE 2	FEL TEMP REPARATIO Virtus (Constans)	$\overline{AQP\cdot}$ 882	Aquileia
104	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Phoenix (C-ius II)	$\overline{\epsilon SIS}$ 1127	Siscia
105–107	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (Constans)	$\overline{ASIS\cdot}$ 1130	Siscia
108	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (Constans)	$\overline{TES}$ 1642	Thessalonike
109–110	AE 2	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (Constans)	$\overline{ANA}$ 2615	Antiochia
111–140	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	$\overline{?}$	?
141	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (Constans)	$\overline{?}$	?
142–159	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (?)	$\overline{?}$	?

Constantius II, Periode 351–354

160	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	$\overline{R P}$ 677	Roma
161	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	$\overline{AQP}$ 930	Aquileia
162–166	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reiterstuz (C-ius II)	$\overline{ASIS}$ 1218	Siscia

Nr.	Nom.	Revers		LRBC	Münzstätte
167–168	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	<u>BSIS</u>	1218	Siscia
169	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	<u>TSIS</u>	1218	Siscia
170	AE 2	CONCORDIA MILITUM (C-ius I)	<u>☩ ☩</u> ASIRM	1593	Sirmium
171–176	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	<u>ASIRM</u>	1603	Sirmium
177	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	<u>?</u>		?

Constantius II und Mitregenten, 355–361

178	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	<u>M </u> ASIS $\frac{1}{4}$	1234	Siscia
179–180	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (Julianus Caes)	<u>M </u> ASIS $\frac{1}{4}$	1235	Siscia
181	AE 4	SPES REI PUBLICE (C-ius II)	<u>ASIS*</u>	1246	Siscia
182	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (Jul. Caes)	<u>M </u> ASIRM.	1611	Sirmium
183–185	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	<u>M </u> SMTSA	1684	Thessalonike
186	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (Jul. Caes)	<u>AQT</u>	949	Aquileia
187–189	AE 4	SPES REI PUBLICE (C-ius II)	<u>?</u>		?
190–206	AE 4	SPES REI PUBLICE (?)	<u>?</u>		?

Constantius II und Julianus 360–361

207–215	AE 3	FEL TEMP REPARATIO (Julianus ?)	<u>?</u>		?
216–228	AE 4	SPES REI PUBLICE (Julianus ?)	<u>?</u>		?

Nr.	Nom.	Revers	LRBC	Münzstätte
<i>363–364</i>				
229	AE 3	VOT V MULT X (?)	?	?
230–233	AE 3	unbestimmbar		
<i>Valentinianus I und Valens, 364–367</i>				
234	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	BSIRM	Sirmium
235	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	TESA	Thessalonike
236	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\begin{array}{c} \text{M} \\ \hline \text{TESA} \end{array}$	RIC 16/a Thessalonike RIC
237	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\begin{array}{c} \hline \text{R. TERTIA} \end{array}$	17/a Roma
238	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE B (V. I)	$\begin{array}{c} \hline \text{SMAQP} \end{array}$	971 Aquileia
239–240	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\begin{array}{c} \hline \text{TSISC} \end{array}$	1277 Siscia
241–242	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\begin{array}{c} \hline \text{ASISC} \end{array}$	1277 Siscia
243–244	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\begin{array}{c} * \text{A} \\ \hline \text{ASISC} \end{array}$	1288 Siscia
245	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c} \hline \text{ASISC} \end{array}$	1274 Siscia
246	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c} \hline \text{ASISC} \end{array}$	1278 Siscia
247	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c} \text{A} \\ \hline \text{ASISC} \end{array}$	RIC 7/b Siscia
248	AE 3	RESTITUTOR REI PUBLICAE (V. I)	BSIRM	1631 Sirmium
249	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	TESA	1707 Thessalonike
<i>Valentinianus I, Valens und Gratianus, 367–375</i>				
250–251	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	RPRIMA	713 Roma

Ns.	Nom.	Revers	LRBC	Münzstätte
252	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>R.QVARTA</u>	719	Roma
253	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>SMAQP</u>	1011	Aquileia
254-256	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>SMAQP</u>	101	Aquileia
257-262	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>SMAQP</u>	1015	Aquileia
263	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>SMAQS</u>	1015	Aquileia
264	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u> R</u> <u>·BSISC</u>	1299	Siscia
265	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>S F*</u> <u>·BSISC</u>	1323	Siscia
266	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>R </u> <u>·ASISC</u>	1303	Siscia
267-269	AE 3 (Vs)	SECURITAS REI PUBLICAE <u>P M</u> <u>ASISC</u>	1334	Siscia
270	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G) <u>S D</u> <u>·SISC</u>	1316	Siscia
271	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G) <u>D </u> <u>ASISC</u>	1310	Siscia

364-375, nicht näher bestimmbar

272-279	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>?</u>		?
280-293	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>?</u>		?
294-301	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I. – Vs ?) <u>?</u>		?
302-322	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I. – Vs ?) <u>?</u>		?

Unbestimmbar

323-379

Tab. 1.

	<i>Licinius</i>	<i>C-inus I.</i>	<i>Crispus</i>	<i>C-inus II.</i>	<i>C-inus II.</i>	<i>Constantinus</i>	<i>Delmatius</i>	<i>Urbs Roma</i>	<i>C-polis</i>	<i>Julianus</i>	?	
LONDINIUM	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
ARELATE	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
TICINUM	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
ROMA	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2
AQUILEIA	—	—	—	—	3	5	—	—	—	1	—	9
SISCIA	3	3	2	1	15	6	—	1	3	2	—	36
SIRMIUM	—	—	—	—	7	—	—	—	—	1	—	8
THESSALON.	—	—	—	1	4	4	—	1	3	—	—	13
HERACLEA	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
CONSTANT.	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	2
CYZICUS	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
ANTIOCHIA	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	1	4
Unbestimmt	1	3	1	4	33	9	—	—	2	22	77	152
TOTAL	4	11	4	7	66	26	1	2	8	26	78	233

Tab. 2.

	313—320	321—324	324—330	330—335	335—337	337—341	341—346	346—350	351—354	355—361	361—363
LON	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
ARE	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
TIC	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
ROM	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	2
AQU	—	—	—	1	1	3	—	2	1	1	9
SIS	3	4	—	7	2	1	3	4	8	4	36
SIR	—	—	—	—	—	—	—	—	7	1	8
THE	—	—	2	4	—	—	3	1	—	3	13
HER	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—	3
CON	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	2
CYZ	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
ANT	—	—	—	1	—	1	—	2	—	—	4
?	1	—	2	6	27	3	16	49	1	42	152
Total:	5	5	7	20	33	9	22	58	18	51	233

Tab. 2.

	364—367	367—375	
LON	—	—	
ARE	—	—	
TIC	—	—	
ROM	1	3	4
AQU	1	11	12
SIS	9	8	17
SIR	1	—	1
THE	3	—	3
HER	—	—	
CON	—	—	
CYZ	—	—	
ANT	—	—	
?	—	—	109
	15	22	37
Total:			146

Tab. 3.

<i>Licinius I.</i>	313—320		4
<i>Constantinus I.</i>	313—315	1	
	321—324	2	
	324—325	1	
	324—330	2	
	335—337	2	
	337—341 (Posthum.)	3	11
<i>Crispus</i>	321—322	1	
	321—324	2	
	324—330	1	4
<i>Constantinus II.</i>	320—321	1	
	324—330	2	
	330—335	2	
	335—337	1	
	337—341	1	7

Tab. 3.

<i>Constantius II.</i>	330—335	6	
	335—337	3	
	341—346	1	
	346—350	30	
	351—354	18	
	355—361	8	66
<i>Constans</i>	335—337	3	
	337—341	4	
	341—346	10	
	346—350	9	26
<i>Delmatius</i>	335—337		1
<i>Urbs Roma</i>	324—330	1	
	330—335	1	2
<i>Constantinopolis</i>	330—335		8
<i>Julianus</i>	355—361	13	
	360—361	13	26
? <i>Const. Din.)</i>	313—320	1	
	330—335	2	
	335—337	23	
	337—341	1	
	341—346	11	
	346—350	18	
	355—361	17	
	363—364	1	74
<i>unbestimmbar</i>			8
Total:			233
<i>Valentinianus I. und Valens</i>	364—367		15
<i>Valentinianus I., Valens und Gratianus unbestimmbar</i>	367—375		22 109
Total:			379

KÉSŐRÓMAI ÉREMLELET MERNYÉRŐL

Mernye (Somogy m.) Pödöri-dűlőben 1968-ban Kovács István hegesztő és Tóth Sándor 115 db későrómai kisbronzot talált, amelyeket beszolgáltattak a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum számára. Ezt követően Draveczky Balázs kiszállt a helyszínre és műszeres kutatással még 266 db érmet hozott felszíne, így az éremlelet összesen 381 db-ot tesz ki.¹ Az érmek környezetében edény vagy egyéb tárolási leltőiségre utaló nyom nem került elő, valószínű, hogy textil- vagy bőrzacskóban rejtették földbe az érmeket.

Az éremlelet legkorábbi példányai

IMP C M AVR PROBVS AVG
FELICITAS AVG

$\triangle$
XXI

RIC 676

CONSTANTIVS NOB CAES
SACRA MONET AVGG ET CAESS NOSTR TT.

Probus antoninianusa 276–282 évek között került forgalomba. Szinte kivétel nélkül kimutatható az ismert IV. századi éremleletekben 1–1 jóval korábbi, III. századi veret.² Mernye esetében ez a „nyitó” érem Probushoz köthető.

I. Constantius ticinumi verdéből származó follisa eddig egyedül áll, Aquileia-ból ismerünk hasonló típusú veretet,

RIC 30a, 299-ből, vagy V
AQP-I

RIC 32a, 301-ből.

A feldolgozott mernyei éremlelet összetétele a következő:

Probus	1 db	
I. Constantius	1 db	
I. Constantinus – Julianus	233 db	(61,15%)
I. Valentinianus – Valens – Gratianus	146 db	(38,22%)
összesen:	381 db	

A leletegyüttesből kiemeljük Crispus érmeit. A pannóniai emléanyagban I. Constantinus és Minervina szerencsétlen sorsú fiának érmei elvéve fordulnak elő.³ Ezúttal 4 db található, igen korai évekhez köthetően: Nr. 7 (Londinium, 321–322); Nr. 11–12 (Siscia, 321/324); Nr. 13 (szelvény letörött, hátlap felirata alapján LRBC 716 Siscia, vagy LBCR 813 Theasalonike 324–330 évek közé helyezhető). Crispus verete még a londoniumi verde miatt is kiemelésre méltó, mert e rövid ideig működő verde terméke az eddig ismert éremfeldolgozásokból nem ismeretes.⁴

Ugyancsak ritkaságnak számít Delmatius Arelate-ban vert kisbronz a 335–337. évekhez köthetően (Nr. 43).⁵

Éremleletünkhöz területileg legközelebb fekszik Kazsok, ahol 748 db-ból álló zárt éremlelet került napvilágra.⁶ A kazsoki érmek rendszeresen csak 330-tól mutathatók ki és a 364–375 évek közé helyezhető érmek (600 db) teszik ki a lelet legnagyobb részét. A két leletegyüttes között még a verdék előfordulása is érdekesen alakul: a Kazsokon előfordult LUGDUNUM, NICOMEDIA, ALEXANDRIA és AMIENS-i veretekkel Mernyén nem találkozunk, ugyanakkor a Mernyén kimutatható LONDINIUM, TICINUM veretek Kazsokon hiányoznak. Tehát a két egymás igen közel eső Somogy megyei hasonló típusú IV. századi éremlelet együtt nyújt értékes adatokat a terület pénzforgalmához.

Az I. csoport (313–364) érmeivel kapcsolatos különböző szempontú vizsgálatok az 1–3. táblázatok alatt mutathatók ki. A veretek összehasonlítása egyéb éremegyüttesekben előforduló azonos kibocsátású példányokkal, külön fel dolgozás tárgyát képezi.

A II. csoport (364–367 – 3. táblázat) legkésőbbi verete: Gratianus AE 3, Nr. 271, Siscia. E második csoportunk érmei kimutathatók az Árpás, Kazsok, Öregcsém, Öcsöd, Szőkedencs, Tedej, Veszprém-Zsófia pusztá éremleletekben

M

is,⁷ egyedül a Nr. 236 Vt. – Gloria TESA RIC 16a típushoz nem találtunk eddig analógiát.⁸

Lelőhelyünk több feltételezhető egykori római útvonallal hozható kapcsolatba: 1. Répáspusztá – Mernye – Felsőmocsolád – Karád; 2. Edde – Mernye – Igal – Somogyszil; 3. Edde – Mernye – Kazsok.⁹ Somogy megye területén Szőkedencs, Kazsok IV. századi éremleleteihez felzárkózva a mernyei későrómai éremlelet újabb adatokat szolgáltat a Valeria területére eső IV. századi pénzforgalomhoz.

DIE KAROLINGISCHE BURG VON SABARIA-SZOMBATHELY

Endre TÓTH

Die innere Burg von Szombathely mit ihrem von den Burgen Ungarns abweichenden Grundriß hat schon seit einem Jahrzehnt mein Interesse wachgerufen. In vorliegender Abhandlung versuchte ich den mit der Burg zusammenhängenden Problemen näherzutreten.

Zwischen 1938–1943 wurde in Szombathely anlässlich der geplanten Erweiterung des Priesterseminars der Diözese (heute „Hámán Kató“-Mädchenkollegium bzw. Járdányi–Paulovics–István–Ruinengarten) ein großer Raum mit Mosaikfußboden zutage gefördert,¹ der der Prunksaal des römischen Kaiserpalastes war.² Zwischen dem römischen Gebäude und der von 1791 an aufgebauten Domkirche ist ein 52 m langer Mauerzug der nach Süden abbiegenden breiten Ringmauer zum Vorschein gekommen (*Abb. 1–2*). Einen Teil der Mauer hat man schon früher, im Jahre 1937 NW von der Apside der Domkirche entdeckt.³ Die südliche Fortsetzung der Mauer konnte infolge der darübergebauten Domkirche nirgends erschlossen werden. Die Ringmauer wurde von Gy. Géfin, dem einen Leiter der Ausgrabungen von 1937 bzw. 1938–1943 als Grundmauer der mittelalterlichen ungarischen Burg von Szombathely bestimmt.⁴ Die ein elliptisches Gebiet umfassende Ringmauer entspricht den spätmittelalterlichen und neuzeitlichen Beschreibungen und Darstellungen über die Burg.⁵ In der Publikation über die Ausgrabungen im Priesterseminargarten hat auch I. Paulovics diese Identifizierung akzeptiert. Seitdem werden also die Ringmauer und die dazugehörenden Mauerreste von der Forschung für die mittelalterliche Burg von Szombathely angesehen.⁶

¹ Paulovics, I., Savaria-Szombathely topográfiája (Die Topographie von Savaria-Szombathely). Acta Savariensia 1. (Szombathely 1943)

² Tóth, E., Acta Arch.Hung. 25(1973) 117.–; Ders., Arch.Ért. 102(1975) 25.–; Ders., Acta Arch.Hung. 28(1976) 301.–

³ Géfin, Gy., DSz 8(1941) 22, 157. Über die Ausgrabung steht uns in der Nachlassenschaft von I. Paulovics, dem einen Leiter der Erschließungen ein Situationsplan in der Dokumentationsabteilung des Ungarischen Nationalmuseums zur Verfügung. Diese Mauer wurde in den ersten Publikationen irrtümlich als Teil einer äußeren Burgmauer interpretiert.

⁴ Géfin, Gy., a. a. O. 183.

⁵ Ebenda. In dieser seiner Arbeit hat Gy. Géfin die sich auf die Burg beziehenden Zeichnungen und Beschreibungen zusammengestellt.

⁶ Paulovics, I., a. a. O. 52.

Abb. 1. Szombathely, Ruinengarten „I. Járdányi-Paulovics“; rechts die *aula palatina* und die Stützmauer des mittelalterlichen Burggrabens, links die runde Burgmauer (1939)

1. ábra Szombathely, Járdányi-Paulovics I. Romkert; jobbra az *aula palatina* és a középkori várakok támfala, balra az íves várfal (1939)

Über die Burg ist später nur eine einzige Publikation erschienen. In dieser Abhandlung hat A. Károlyi mit besonderer Betonung auf die von Gesichtspunkt der Chronologie und Interpretation der Mauerreste wichtige Tatsache hingewiesen, daß nämlich an der NW-Seite der Ringmauer die Grundmauern eines großen viereckigen Turmes liegen⁷ (Abb. 3).

Meine Abhandlung bezweckt das Gebäude mit der Ringmauer zu besprechen. Über die im Laufe der Ausgrabungen von 1938–1943 wahrgenommenen Schichtenverhältnisse sind keine Aufzeichnungen auf uns geblieben. Ich konnte mich bloß auf die sonstige geschriebene und in Fotoaufnahmen erhalten gebliebene Ausgrabungsdokumentation stützen. Vor allem bezieht sich dieses Material auf die römischen Gebäudereste, da ja das Ziel der Forschungen die Erschließung der mit Mosaikfußboden belegten Aula war. Auch der größte Teil des in diesem Gebiet zum Vorschein gekommenen Fundmaterials besteht tatsächlich aus

⁷ Károlyi, A., Műemlékvédelem 9(1965) 195–199. Die in der Abhandlung mitgeteilten vorausgesetzten Grundrisse, die Burgrekonstruktion und die architektonische Periodisation wurden jedoch von der Untersuchung der erschlossenen Mauerreste nicht bestätigt. Vgl: Paulovics, I., a. a. O. 55.

Abb. 2. Erschlossene Sektion der Burgmauer (1939)
2. ábra A várfal feltárt szakasza (1939)

römischen Gegenständen. Nur ganz wenige Funde deuteten auf das Mittelalter hin. Noch im Jahre 1969 hatte ich die Möglichkeit die Nivellierungsverhältnisse der Schichten und Mauerreste in diesem Bereich aufzuzeichnen. Aus diesen Daten ging hervor, was auch mit bloßem Auge sichtbar ist, daß die römischen Mauerreste stellenweise schon um 30–40 cm unter der heutigen Oberfläche beginnen. Mit diesem Niveau fällt auch die an der äußeren Seite der Ringmauer sichtbare Erweiterung des Fundaments, die das äußere Gelniveau der runden Burg zur Bauzeit andeutet, überein: die römischen Mauern wurden beim Bau der Burg bis zu diesem Niveau abgerissen (Abb. 4). Die im Bereich der Ringmauer sich entlangziehenden spätrömischen Niveaus wurden von der Burg und den ihr später angebauten Wehrwerken, Gräben vernichtet. Was erhalten geblieben ist, ist beim Ausbau der Stadt zur Barockzeit beim Abriß der Burg mit den mittelalterlichen Niveaus zusammen zugrunde gegangen. Da das Bodenniveau der runden Burg bei dem Bau sich kaum um 20–30 cm niedriger als das heutige Bodenniveau befunden hat, bestand zu stratigraphischen Beobachtungen anlässlich der Freilegungen von 1938–1943 ansonsten keine Möglichkeit. Es konnten aber die glücklicherweise in bedeutender Menge erhalten gebliebenen mittelalterlichen Angaben, Beschreibungen und Darstellungen herangezogen werden.

In der Abhandlung trachtete ich die Bauzeit der *ovalen (inneren) Burg* und ihre Bedeutung zu bestimmen. So habe ich die weiteren mittelalterlichen Mauerreste nur insofern in Betracht genommen, soweit dies im Interesse des Zieles

Abb. 3. Der an die Rundmauer gebaute Turm. In der Mitte die Römerstraße, darunter der Kanal (1939)

3. ábra A körfalhoz épített torony. Középen a római út, alatta a csatorna (1939)

notwendig war. Das Vorhaben der Abhandlung hat die Erörterung und Untersuchung der mittelalterlichen ungarischen Baugeschichte und allgemeinen Geschichte der Burg nicht nötig gemacht, was ohne Kontrollausgrabungen auch nicht möglich gewesen wäre.

Szombathely bzw. seine Burg wurde im Laufe des Mittelalters im allgemeinen mit dem weiterlebenden antiken Namen *Sabaria*⁸ genannt. Im Jahre 1242 wird zwar die Burg in dem von den kirchlichen Vorständen an den Papst geschriebenen Hilferuf nicht erwähnt, jedoch kommen im Briefe außer den dem Namen nach aufgezählten auch noch andere Burgen vor.⁹ Die Burg wird zuerst in den böhmisch-österreichisch-ungarischen Kriegen im ausgehenden 13. Jh. mit ihrem Namen benannt.¹⁰ Die Burg war mit der daneben liegenden kleinen Siedlung (*villa*) Besitz des Bistums von Győr.¹¹

⁸ Fügedi, E., *Alba Regia* 10(1969) 101.–; Tóth, E., *Alba Regia* 15(1976) 107.–; Ders., *Geschichte der Oberen Wart im 1. Jahrtausend. In: Die Oberen Wart.* (Oberwart 1977) 87.

⁹ Schneider, F., *Ein Schreiben der Ungarn an die Kurie aus der letzten Zeit des Tatareneinfalles 1242.* *MIÖG* 36(1915) 661.; Vgl.: Fügedi, E., *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon* (Burg und Gesellschaft in Ungarn des 13.–14. Jhs). *Értekezések a történettudományok köréből.* 82. (Budapest 1977), im weiteren Fügedi E., a. a. O.

¹⁰ UB II Nr. 81, 59 (6. Aug. 1274); UB II Nr. 82, 61 (6. Aug. 1274); UB II Nr. 83 (21. Aug. 1276); UB II Nr. 111, 80 (10. Dez. 1275); *ÁUOT* XII Nr. 276, 329.

¹¹ *Sabaria* und seine Burg wurde als Besitz des Bischofs von Győr zuerst im Jahre 1276 erwähnt (UB II 124, vgl. Horváth, T. A., *VSz* 1958: 1. 25.).

Abb. 4. An der rechten Seite des Bildes die runde Burgmauer, an der linken, Innerhalb der Burg, sind die abgebauten römischen Mauerreste zu sehen (1939)

4. ábra A kép jobb oldalán a kerek várfal, bal oldalán a vár belsejében a visszabontott római falmaradványok láthatók (1939)

Aus dem 15.–18. Jh. verfügen wir über einige ausführlichere, auswertbare Beschreibungen der Burg von Sabaria. Die erste von diesen ist das Tagebuch von Maximilian, dem späteren Kaiser, das betreffs der äußeren Erscheinung bzw. der Form der Burg noch keine Hinweise enthält:¹²

Journal de voyage du roy Maximilien en Hongrie 1440:

Après l'empereur a tout sa compaignie tire tousiours avant et fist plusieurs logiz jusquez a ce quil aborda deuant sabarie la ou saint martin fut ne qui estoit et est bien petite ville, et comme vng chasteau enclose de fossez a tout murailles sur lesquelles anoit plusieurs roes de chariots atachees ausdites murailles pour leur deffense, se on les eust assailli comme lon disoit quil se ferroit et les eussent laissie tomber de hault en bas a tout quelque justrument comme lon disoit lors laquelle ville fut assegie.

Eine aus 1544 stammende Beschreibung bewahrte das über den Besitz des Bistums von Győr im Jahre 1592 zusammengestellte Urbarium:¹³

Arx est duplex, exterior duplici muro cincta, in qua est Ecclesia dicata Conceptae B. Mariae Virgini Matri, cuius dedicatio celebratur. Praeterea stabula, cellarium, domus frumentariae, domus viatoris, horti duo, propugnacula duo, et interior in qua sunt aedificia varia, superiora et inferiora, culina, domus pistoria, penu, cellaria, puteus, uno solummodo muro cincta utraque ruinoso, vilis et perfracta, vilissimeque tecta”.

¹² Firnhaber, F., Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. Archiv für Kunde 3(1849): 2. 377.–, 449.– Vgl. noch Gömöry, G., HK 4(1891) 274–277.

¹³ Archiv des Bistums von Győr, Capsa y, fasc. XII. nr. 1. Die Burgbeschreibung im Urbarium aus dem Jahre 1592 wird auch von dem des Jahres 1674 übernommen. Letzteres erwähnt auch noch, daß der Text mit dem der Konskription des Jahres 1544 gleich ist, vgl. Géfin, Gy., a. a. O.

Matthias Bél hat um 1730 folgendes aufgezeichnet:¹⁴ es gibt in der äußeren Burg ein

... *aedificium quoddam in coronae speciem erectum, et vallo cinctum, nil nisi solitudines formidabiles ostendit.*

Etwas mehr erfahren wir aus den Aufzeichnungen und Briefen von R. Pococke und J. Milles, die anlässlich ihrer Europareise in der ersten Hälfte des 18. Jhs folgendes geschrieben haben.¹⁵

Milles, J. 1737: *Towards the west end of the city is a ruinous Castle which belongs to the B(isho)p of Raab, the outer walls of a square figure but they are allmost all donn, within the is a small wall of an oval figure, within which are now 2 or three houses. But the area in the middle is left open, which together with the shape convince me that this was formerly an Amphiteater; not that walls are themselves as old as the Romans, but to be sure they were built upon ancient foundatons. Some Bishop of Raab has collected here what old Roman inscriptions he could get, and has fixed them in a wall.*¹⁶

Milles, J. 1737: *Near this is an old ruined castle, which belongs to the Bishop and Chapter of Rab. The outer circumference of its walls is square, but not very ancient. Within them is another small circumference in an Ovalshape, where there is a dwelling house. The court of this oval likewise, and unewen, and must without doubt have been formerly an Amphiteater, they having built the walls on the foundation of it. Indeed I could not discover any thing that I took to, be Roman work above ground; because the present walls are not very old, and many perhaps have been several times rebuilt upon the same foundation. In the same castle are the following Roman inscriptions.*¹⁷

Pococke, R.: ¹⁸ *Another building of note by whomsoever built seems to have been an Amphiteatre. For within the Castle is an oval enclosure by a high wall; within is a building against it in some parts and it seems to have been a country retirement of the archbishop of Colocza; for over the door is this inscriptions: Georgius Szechenyi archiepiscopus Colocensis 1679.*

J. M. Korabinszky hielt es in seinem 1786 erschienen Lexikon nötig folgendes festzuhalten:¹⁹

Es befindet sich allhier auch noch ein altes Schloss, so aber in späteren Zeiten nach den Römern und aus den Trümmern der römischen Gebäude aufgebaut ist. Es ist rund

¹⁴ Bél, M., Hungaria Novae Notitia, Comitatus Castri Ferrei (Esztergom, Primatialarchiv). Der sich auf Szombathely beziehende Teil herausgegeben von Prokop, Gy.-B. Thomas, E., VSz 1959: 2. 55.

¹⁵ Ausgewählte Abschnitte der archäologischen Beziehungen der Manuskripte der beiden Reisenden herausgegeben von W. Kubitschek: Ältere Berichte über den römischen Limes in Pannonien. Öst. Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Klasse, Sitzungsber. 209. (Wien 1931). Der von mir mitgeteilte Text gründet sich auf die Ausgabe von Kubitschek und auf dem Vergleich der ursprünglichen Manuskripte. Auch an dieser Stelle danke ich Éva V. Windisch für die Beschaffung der Mikrofilme sowie Éva H. Moskovszky für die Hilfe bei der Lesung der Manuskripte. Hier spreche ich auch Emese S. Nagy für die freundliche Hilfe bei dem Verfassen dieser Abhandlung meinen Dank aus.

¹⁶ Milles, J., British Museum, ms. 15771, fol. 17.; Kubitschek, W., a. a. O. 50.

¹⁷ Milles, J., British Museum, ms. 15774, fol. 79.

¹⁸ Pococke, R., British Museum, ms. 22992.; Kubitschek, W., a. a. O. 115.

¹⁹ Korabinszky, J. M., Geographisch-Historischen und Produkte Lexikon von Ungarn. (Preßburg 1786) 731.

und mit sehr dicken Mauern versehen; auch war dasselbe ehemals mit doppelten Gräben umgeben.

Schließlich gab der Historiker der Stadt, I. Schoenvisner den letzten Bericht über die runde Burg:²⁰

Arcem hanc solido muro compactam, formaque rotundae proxima in unam dumtaxat contignationem e plano adsurgentem, olim fossa et vallum, murusque exterior, cortinae instar praetensus, contra subitaneos hostium incursus muniebat; sed vix medium ab eius restauratione saeculum effluxit, cum a flammis voracibus, quibus totum ferme oppidum anno saeculi praesentis quinto decimo in praedam cecidit, pene absumpta fuit. Itaque haec Arx, iam dudum desertae similis, supremum veluti spiritum trahit, brevi solo aequanda, stante iam novo Episcopo Palatio, designatisque novae Basilicae fundamentis.

Die runde Burg wurde Ende der Jahre 1780 abgerissen und die neue Domkirche des 1777 gegründeten Bistums an ihre Stelle erbaut.²¹

Die aus dem 17.-18. Jh. stammenden Darstellungen, Karten und Beschreibungen von der Burg hat Gy. Géfin zusammengesammelt.²² Diese zeigen die Burg eindeutig als ein kreis- oder halbkreisförmiges Gebäude. Die zum Teil von Osten her aus der Vogelperspektive gemachten Bilder weisen darauf hin, daß das eigentliche Wohngebäude innerhalb der Mauer nur einem Teil der Burgmauer angebaut wurde, so wie dies auch R. Pococke erwähnt. Es erübrigt sich alle Grundzeichnungen der Reihe nach vorzunehmen, bloß die letzte. Dieser aus dem Ende des 18. Jhs über Szombathely gemachter Stich von ziemlich schwacher Qualität, ist die einzig erhalten gebliebene Darstellung der inneren Burg.

Vorher sollen aber noch über zwei andere Angaben erwähnt werden, die bei der Verfassung der Arbeit von Gy. Géfin noch nicht bekannt waren.

Die eine ist die im II. Weltkrieg zugrunde gegangene Zeichnung aus der Vogelperspektive über Sabaria.²³ Nach dem Brief des Kunstmalers B. Kisfaludi Dala, der den Kodex mit der Ansicht von Szombathely in Italien gekauft hat, war auf dem Bild ein „*bervorragendes castrum und . . . noch eine Burg, die sichtbar war und aus einem großen römischen Grab zu einer kleineren Burg umgebildet wurde*“ (1951); „*es waren zwei Burgen. Die größere und die kleinere. Die kleine wurde aus irgendeinem römischen Grab oder Gebäude umgebildet, weil die Säulenreihe darauf schließen läßt*“ (1972). Es ist nicht ausgeschlossen, daß der in Italien lebende Kunstmaler auf Grund der im Mittelalter aus den großen runden römischen Grabbauten ausgebildeten Burgen bei der Ansicht der dargestellten runden Burg an einen römischen Grabbau dachte. Auch das ist aber zweifellos, daß die im Mittelalter im Bereich der Burg von Sabaria zusammengesammelten großen römischen Granitsäulen von Pietro Ransanus an beliebte Themen der Reisebeschreibungen waren.

Eine ziemlich genaue Karte ist über die Stadt zur Mitte des 18. Jhs entstanden (Abb. 5). An der Karte ist die rechteckförmige äußere Burg mit äußerer

²⁰ Schoenvisner, S., *Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus, libri novem.* (Pest 1791) 331.

²¹ Kádár, Z.-Horváth, T. A.-Géfin, Gy., Szombathely. (Budapest 1961)

²² Géfin, Gy., VSz 5(1937) 281.-; Ders., DSz 8(1941) 177.-

²³ Tóth, E., Egy Szombathelyre vonatkozó elveszett XV. századi kódex (Ein verlorengegangener, sich auf Szombathely beziehender Kodex aus dem 15. Jh.) (Manuskript).

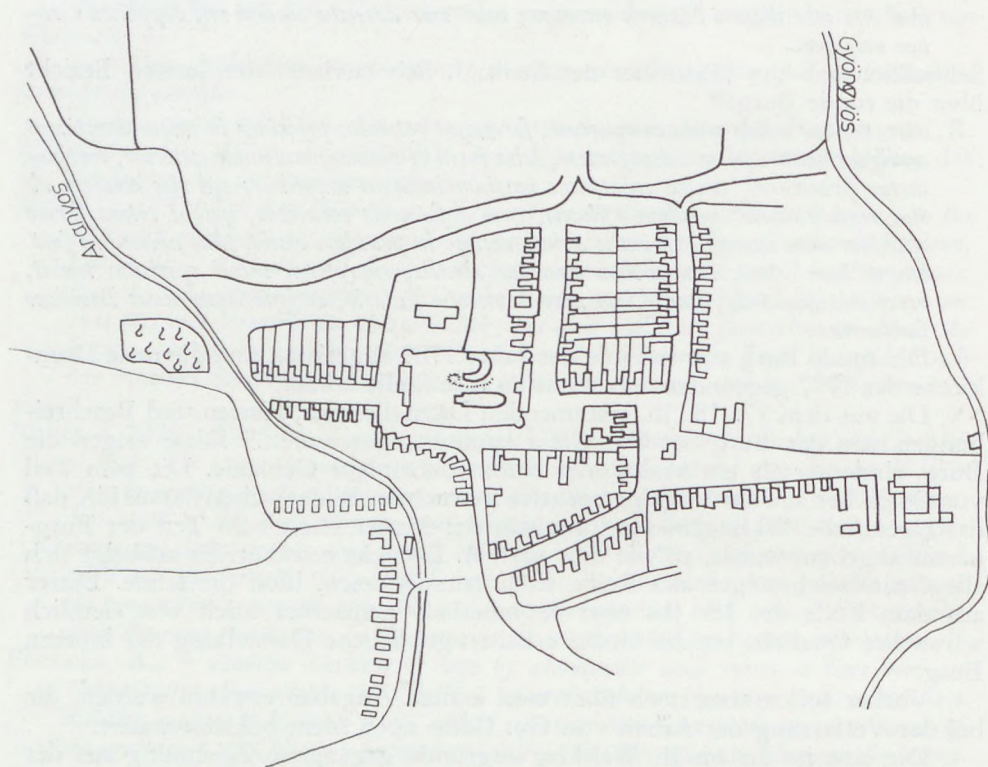

Abb. 5. Plan der Stadt Szombathely von der Mitte des 18. Jhs.
5. ábra Szombathely XVIII. század közepéről származó térképe

Eckbastei und an ihrem nördlichen Teil die innere Burg gut sichtbar. Der Zeichner hat aber von dieser letzteren nur die östliche Hälfte festgehalten, wo das eigentliche Wohngebäude gestanden hat.²⁴

Ende des 18. Jhs. hat I. Schoenvisner, der Bahnbrecher der ungarischen archäologischen Forschungen im Auftrage des ersten Bischofs des neu gegründeten Bistums die Geschichte von Szombathely geschrieben. Die 1791 erschienene Arbeit ist von Kupferstichen illustriert. Von diesen zeigt der erste von Fischer stammende Stich das Stadtbild (Abb. 6). Der Stich gibt zwar mit irrtümlicher Topographie den Platz der einzelnen Gebäude zurück, so setzt er auch die baufällig gewordene Burg SW vom neuen Bischofspalast, obwohl sie davon NW gelegen ist. Jedoch ist dieser Stich die einzige, von der Burg gefertigte und auf uns gebliebene Abbildung. Die runde innere Burg und ihre hohen Mauern sind klar zu erkennen.²⁵

Beschreibung der Burgreste: die Burg wurde an einer völlig ebenen Fläche erbaut. Die Ringmauer ist zur Zeit in einer Länge von 52 m freigelegt (Abb.

²⁴ Mitgeteilt: Kádár, Z.–Horváth, T. A.–Géfin, Gy., a. a. O.

²⁵ Schoenvisner, S., a. a. O. 1.

Abb. 6. Detail des Stiches von Fischer. 1: Das neue Bischofs-palais; 2: die abgebrochene, mittelalterliche Marienkirche; 3: die abgebrochene mittelalterliche Burg

6. *ábra* Fischer metszetének részlete. 1. Az új püspöki palota; 2: a középkori lebontott Szűz Mária templom; 3: a lebontott középkori vár

7–8). Die Dicke der Mörtelmauer beträgt im Fundament 220 cm. Das aufgehende Mauerwerk ist etwas schmaler: 205–210 cm. Die Mauer blieb im erschlossenen Abschnitt nicht überall in gleicher Höhe erhalten: manchmal erscheint sie unmittelbar unter der Oberfläche, anderswo viel tiefer. Die Mauer wurde auf die von O nach W verlaufende römische, gepflasterte Straße gelegt (Abb. 9; Tiefe der Fundamentierung 170–200 cm). Unter der Straße läuft ein großer Kanal. Diese römische Straße war von der Tetrarchiezeit an nicht mehr in Gebrauch. Sie wurde spätestens im 4. Jh. bebaut.²⁶ Die runde Burg entstand an den Trümmern des im 4. Jh. dort gestandenen Verwaltungszentrums bzw. Kaiserpalastes aus den grünen schieferigen Steinen und Ziegeln der römischen Gebäude (Abb. 10). Die Mauer war von außen an allen beiden Seiten aus sorgfältig gelegtem Baumaterial gefertigt, während das Mauerinnere vom Mörtelschutt und Baumaterial unregelmäßig ausgefüllt wurde. An der Westseite gehört die Mauer plötzlich auf, die Steine wurden herausgehoben – hier befand sich vielleicht die Toranlage (Abb. 11).

Das mit der Ringmauer umfaßte Gebiet war etwa 1390 m² groß.

Zur Ringmauer schließt sich nach NW zu ein Turm mit 230 cm Mauerstärke an (Abb. 12), so dass die vierte Seite des Turmes die Ringmauer selbst bildet. Vom Turm sind nur die Grundmauern erhalten geblieben, tief unter dem Fundamentierungsniveau der Ringmauer. Auf Grund des jetzigen Zustandes ist der Turm zumindest um 150 cm tiefer fundamentierte, als die Ringmauer. Die tiefe

²⁶ Zur architektonischen Periodisation der auf dem Ruinenfeld feststellbaren römerzeitlichen Gebäude: Tóth, E., Arch. Ért. 102(1975) 25.–

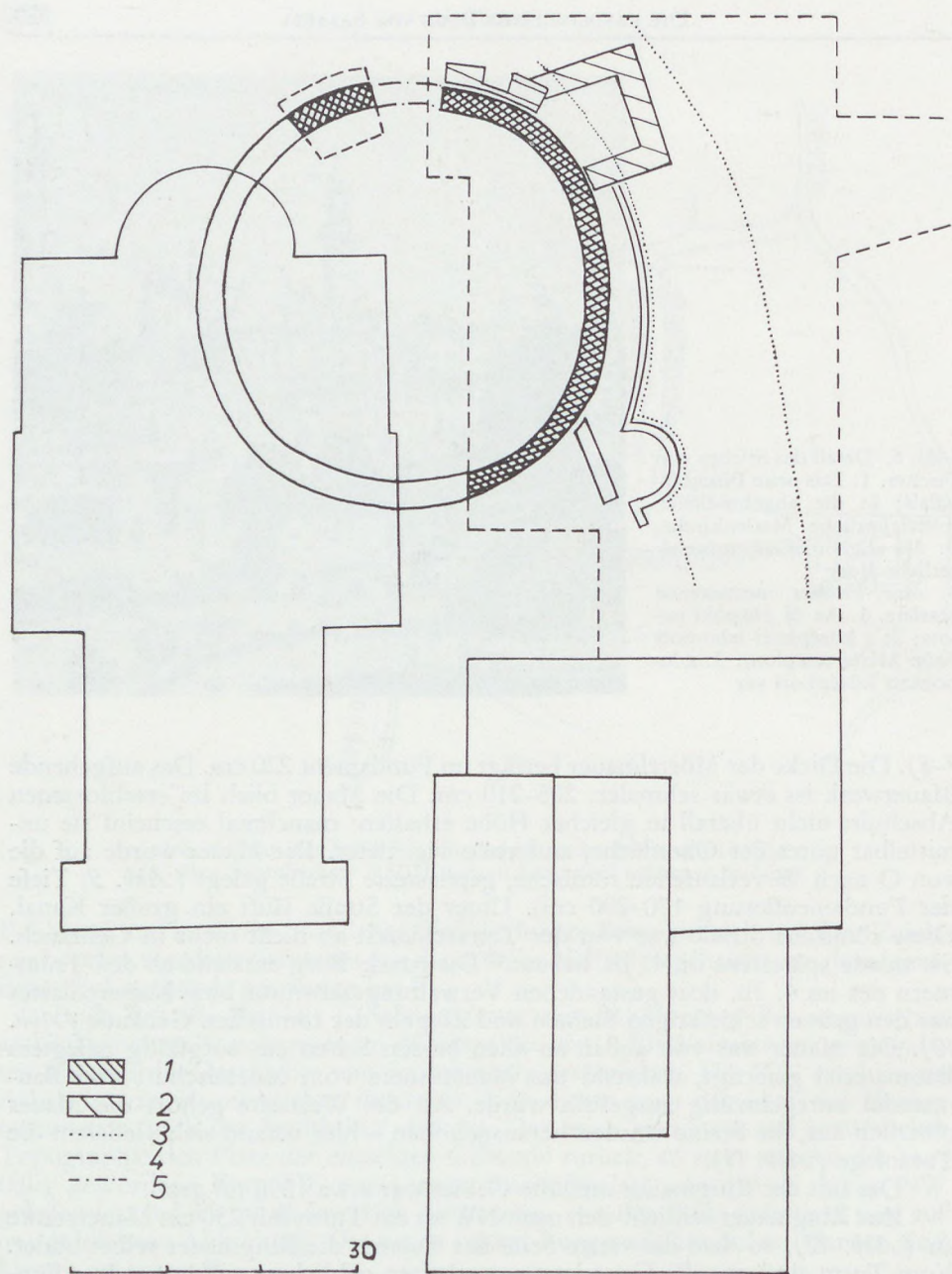

Abb. 7. Grundplan der runden Burg und der anschließenden mittelalterlichen Mauerreste.
 1: Die Rundmauer; 2: Mauerreste vermutlich aus dem 13. bis 14. Jahrhundert; 3: die beobachtete Sektion des mittelalterlichen Burggrabens; 4: Grenze des erschlossenen Gebietes
 7. ábra A körvár és a csatlakozó középkori falmaradványok alaprajza. 1: a körfal; 2: a feltehetőleg XIII–XIV. századi falmaradványok; 3: a középkori várakör megfigyelt szakasza; 4: a feltárt terület határa

Abb. 8. Eine Sektion der runden Burgmauer (1977)
 8. ábra Az íves várfal egy szakasza (1977)

Fundamentierung läßt darauf schließen, daß sich zu den Mauern mehrere stockhohe Gebäude, Türme angeschlossen haben. Die Höhe dieser konnte jedoch wegen der verhältnismäßig geringen Mauerbreite nicht allzu groß gewesen sein. Auch heute kann noch beobachtet werden, was der Ausgräber I. Paulovics beschrieben hat:²⁷ die östliche Mauer des Turmes blieb bei dem Anschluß an die Ringmauer höher als die Burgmauer erhalten, war damit nicht in Mauerbindung gebaut, sondern bloß dazu angebaut. Hier ist das Profil und die Struktur der Turmmauer gut sichtbar (Abb. 13). Ihre Mauerstruktur weicht von der der Ringmauer ab. Da neben der Ringmauer, innerhalb dieser der Terrazzofußboden und die Mauer des früheren römischen Gebäudes intakt erhalten geblieben ist, kann nicht die Rede davon sein, daß der Turm früher als die Burgmauer gebaut worden wäre.²⁸ Auch das ist unwahrscheinlich, daß die Turmmauer vollständig oder nur an der südlichen Seite bei dem Bau der Ringmauer abgerissen worden wäre. Ein solches Abtragen der Turmmauern wäre sinnlos und technisch nicht ausführlich gewesen. Daraus folgt, daß man den Turm der bereits stehenden Ringmauer angebaut hat: die vierte Mauer des Turmes ist also – wie bereits oben erwähnt – die Ringmauer selbst.

²⁷ Paulovics, I., a. a. O. 54–55., Abb. 74.

²⁸ Nach der Meinung von Károlyi, A., Műemlékvédelem 9(1965) 197. In der Bischofsresidenz von Győr setzt die Forschung den Bau des Wohnturmes mit etwa 14–19 m² Fläche auf die Mitte des 13. Jhs. Kozák, K., Arrabona 3(1961) 33.–; Kozák, K.–Uzsóki, A., Arrabona 4(1962) 63.

Abb. 9. Die auf die Römerstraße gebaute Rundmauer; links der römische Kanal (1939)
 9. ábra A római útra ráépített körfal; bal oldalon a római csatorna (1939)

In der Chronologie der Bauten wären also zwei Möglichkeiten:

1. Der Bau der beiden Anlagen ist zu gleicher Zeit erfolgt, jedoch wurde zuerst die Burgmauer und unmittelbar nachher der Turm erbaut. In diesem Falle kann von einem Zeitabstand keine Rede sein, sondern nur von einer Reihenfolge im Aufbauprozess: Turm und Mauer sind praktisch gleichzeitig entstanden. Diese Möglichkeit kann aber nicht akzeptiert werden. Wurden beide Anlagen zur gleichen Zeit, auf Grund desselben Plans erbaut, so ist diese Störung der statischen Einheit, Festigkeit und Sicherheit des Turmes, die auch die Schwächung der Abwehrfähigkeit zur Folge hatte, unbegründet und unerklärbar. Bei gleichzeitigem Bau zu einer sichereren statischen Ausbildung hätte gewiß eine Möglichkeit gegeben: durch den Zusammenbau der vierten Seite des Turmes und der Ringmauer. Andererseits ist der Turm und die Ringmauer mit einer anderen Bautechnik gefertigt worden.

2. Deshalb gibt die zweite Möglichkeit die annehmbare Lösung: zuerst wurde die Ringmauer erbaut, später errichtete man auch einen Wohnturm für nötig, der an die äußere Seite der Burgmauer angebaut worden ist. Die Grundfläche des Turmes ist groß: die äußere Länge der Ostmauer beträgt 10 m, die der Nord- und Westmauern je 13 m. Das innere Maß beträgt an der Ost- und Nordseite je 8 m, an der Westseite 10 m.

Der Turm wird von den mittelalterlichen und neuzeitlichen Quellen nicht erwähnt, obwohl von der Burg einerseits auch ausführliche Beschreibungen erhalten geblieben sind, andererseits war sie ziemlich charakteristisch, um in diesen

Abb. 10. Mauerung der runden Burgmauer von der inneren Seite (1977)

10. ábra Az íves várfal falazása a fal belső oldalán (1977)

Beschreibungen angeführt zu werden. Doch ist es nicht dazu gekommen. Deshalb dürfte der Turm nicht zum Ende des Mittelalters oder in der Neuzeit, sondern noch früher abgerissen worden sein. Zur Zeit, aus der uns keine Zeichnung oder Beschreibung über die Burg zur Verfügung steht. Auf Grund von zwei Beobachtungen kann die Abrißzeit (und damit auch die Bauzeit) des Turmes genauer datiert werden.

1. Auf einen verhältnismäßig frühzeitigen Abriß verweist der Umstand, daß auf der teilweise abgerissenen westlichen Turmmauer später ein Stützpfeiler errichtet wurde²⁹ (Abb. 14).

2. Viel wichtiger ist aber die Beobachtung und die Chronologie, worauf schon der Ausgräber I. Paulovics hingewiesen hat:³⁰ die östliche Mauer des Turmes wurde nach Norden zu schief herausgehoben. Die Mauer ist am höchsten neben der Ringmauer erhalten geblieben, fällt dann nach Norden zu steil ab. Die Richtung des Abfalles folgte dem Profil des die runde Burg nach N und W (hier wurde die Mauer im Laufe der Ausgrabung beobachtet³¹) umnehmenden Grabens (Abb. 12). Die innere Mauer (Stützmauer) des Grabens war offenkundig die die Mauer der runden Burg etwa in 3 m-Abstand begleitende, damit parallel verlaufende, schmalere Mauer. Der Burggraben hat den Mosaikfußboden der dort gelegenen römischen aula palatina zerstört. Das Profil des Burggrabens konnte im Laufe der von I. Paulovics geführten Freilegungen klar wahrgenommen

²⁹ Paulovics, I., a. a. O. 54., Abb. 77

³⁰ Ebenda, 55.

³¹ Ebenda 29., Abb. 20, 21, 50.

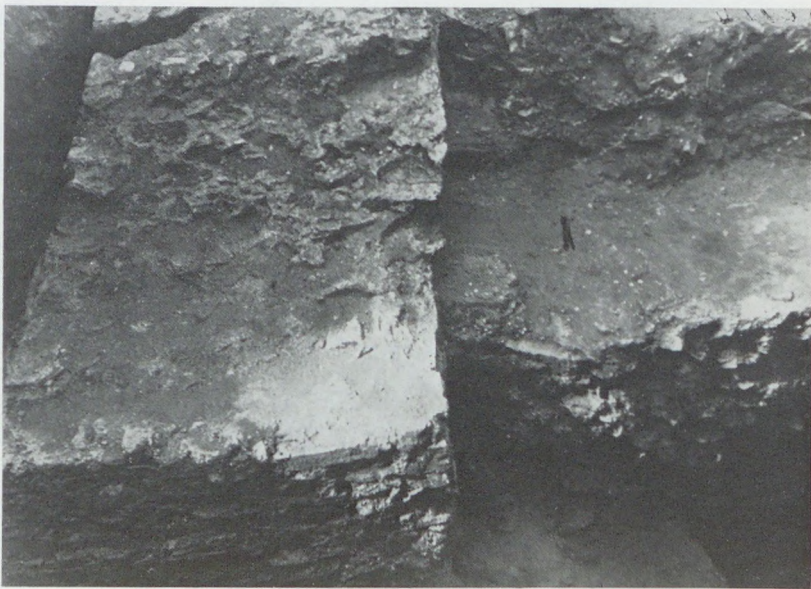

Abb. 11. Rechts die ausgenommene Rundmauer, links die dazu gebaute Stützmauer an der Westseite der runden Burg (1939)

11. ábra Jobb oldalon a kiszedett körfal, bal oldalon a melléépített támfal a kerek vár nyugati oldalán (1939)

werden.³² Die Stützmauer an der inneren Seite des Burggrabens kann man bis zur Turmmauer verfolgen (Abb. 7). Es ist möglich, daß sie auch nur bis dorthin hielt, da sie westlich vom Turm nicht mehr wahrgenommen werden konnte. Da also die Richtung der einst vorhandenen Turmmauer mit der Neigung des Burggrabens übereinstimmt, wurde der Turm am spätesten vor dem Aufwerfen des Burggrabens und dem Bau der Stützmauer abgerissen. Es fragt sich nun, wann der die innere Burg zum Teil oder gänzlich³³ umnehmende Graben mit der Stützmauer eigentlich gebaut worden ist? Der Graben war 1730 noch vorhanden, denn er wird von Matthias Bél erwähnt.³⁴ Auch in der Beschreibung von I. Schoenvisner kommt er mit der Stützmauer gemeinsam vor.³⁵ Da aber die runde innere Burg von einer viereckigen, mit Doppelmauer und Graben sowie mit Eckbastionen und Tortürmen befestigten äußeren Mauer umnommen ist, ist es

³² Auch an der äußeren, nördlichen Seite des Grabens um die innere Burg kann die Stelle beobachtet werden, wo die früheren Mauerreste in schräger Richtung herausgenommen wurden.

³³ An der sehr skizzenhaften, aus der Vogelperspektive gemachten Zeichnung über Szombathely aus dem Jahre 1768 (*Géfn, Gy.*, DSz 8(1941) 159) ist sowohl die Mauer der äußeren als die der inneren Burg vom Blickfeld aus von einem Graben umnommen.

³⁴ Ebenda.

³⁵ Schoenvisner, S., a. a. O.

Abb. 12. Grundmauern des zur Rundmauer gebauten Turmes (1939)
 12. ábra A körfal mellé épített torony alapjai (1939)

nicht wahrscheinlich, daß die schanzartige Befestigung der inneren Ringmauer und der Bau der Stützmauer des Grabens in einer späteren Zeit erfolgt sind, als der Bau der äußeren Burgmauer. Zum Bau der äußeren Burgmauer kam es spätestens schon zur Mitte des 15. Jhs, doch ist es möglich, daß sie schon zu Beginn des Jahrhunderts stand.³⁶ Das innere Burggebäude kann vom baugeschichtlichen Gesichtspunkt in die folgenden drei Einheiten zerlegt werden: Ringmauer, Wohnturm und Burggraben mit der Stützmauer. All diese sind früher als die zu Beginn des 15. Jhs. (?) entstandene äußere Burg erbaut worden. Dies bedeutet, daß die Burg während einer 150–200 Jahre lang anhaltenden Periode (praktisch nach dem Mongolensturm bis in die Jahre 1400) rege, mit bedeutenden Umbautätigkeiten einhergehende Perioden gehabt hätte. Dies ist aber im Falle des unbedeutenden, im Besitz der Kirche gewesenen Dorfes schon zu bedenken.

³⁶ Insofern die von der Vogelperspektive aus gemachte Zeichnung mit dem sich auf Szombathely beziehenden, verlorengegangenen, aus den ersten Jahren des 15. Jhs. stammenden Kodex gleichaltrig ist, so haben die Mauern der äußeren Burg bereits in den ersten Jahrzehnten des Jahrhunderts gestanden. Mit der Tatsache, daß das Vorhandensein der äußeren Burg die Urkunde nur aus 1469 bezeugt, als die neben der inneren Burg stehende, zu Ehren der Heiligen Jungfrau geweihte Kirche (1237: UB I 235) als *ecclesia B. M. V. de castro Sabariensi* vorkommt (HO V. 292), steht dies nicht in Widerspruch.

Abb. 13. Anpassung der Turnmauer an die Rundmauer (1939)
 13. ábra A toronyfal illeszkedése a körfalhoz (1939)

Die äußere Burg, die außer der runden Burg auch die zu Ehren der Jungfrau Maria geweihte romanenzeitliche Pfarrkirche in sich barg, hatte eine Fläche von 19 ha³⁷ (Abb. 15).

Diese bekanntgegebenen Daten verraten uns folgendes. Die Berichte stimmen in der *runden* Grundrißzeichnung der inneren Burg überein. Die englischen Reisenden benachrichtigen uns davon, daß in der Burg innerhalb der Mauer nur einige Gebäude gestanden haben (das Wohngebäude des Bischofs an die Mauer angebaut). Dies geht auch vom Text des *Urbariums* hervor. Da aber uns im Bereich der inneren Burg die Lage der Gebäude (archäologisch erforscht) noch nicht bekannt ist, besteht zur Zeit noch nicht die Möglichkeit zur Rekonstruktion der Bebautheit.³⁸ Das einstöckige Palastgebäude war gewiß an die Ringmauer, an deren eine Seite angebaut, so wie uns darüber R. Pococke in Kenntnis

³⁷ Vgl. Horváth, T. A., VSz 1958: 1. 28.

³⁸ Der Einbau der Burg bzw. die Placierung der inneren Gebäude erfolgte offenbar ebenso, wie im Falle der normannischen *keeps* in England des 11.–12. Jhs: innerhalb der Mauer standen die Wohngebäude unregelmäßig oder waren an die Burgmauer angebaut [vgl. Toy, S., *The Castles of Great Britain*. (London 1970⁴) 46.–]. In Sabaria wurde das Hauptgebäude, der Palast an die Befestigungsmauer angebaut und hat nur einen Teil der inneren Burg eingenommen (vgl. die Beschreibung von R. Pococke sowie den Grundriß der Burg: Abb. 7).

Abb. 14. Stützpfeiler an der NW-Seite der Rundmauer (1939)
 14. ábra Támpillérek a körfal ÉNy-i oldalán (1939)

setzt. Die Quellen und Grabungsergebnisse stimmen bezüglich des runden Grundrisses überein.

Der Turm der Burg von Szombathely wurde vermutlich schon im Laufe des 14. Jhs abgerissen. Sein Bau kann deshalb um einige – oder noch mehrere – Jahrzehnte auf eine frühere Zeit datiert werden. Den Bau der elliptischen Stadtmauer müssen wir also noch früher, selbst noch vor den Mongolensturm setzen.³⁹

Zu dieser frühen Periode wurden höchstens an den königlichen Residenzen Burgen erbaut (Buda, Esztergom), der befestigte Kern der königlichen Städte wurde gleichfalls *castrum* genannt.⁴⁰ Es wurden oft selbst die noch stehenden

³⁹ Es soll betont werden, daß die hier erörterte Frage der Periodisation der ovalen Burgmauer, des Wohnturmes und der äußeren Burgmauer sowie die chronologische Reihenfolge ihres Bauvorganges nur eine solche wahrscheinliche Voraussetzung ist, deren Bestätigung oder Widerlegung der archäologischen Erschließung der Burg von Szombathely harrt. Stimmt die obige chronologische Reihe mit dem Bau der äußeren Burg im 15. Jh. mit der Reihenfolge des Bauvorganges überein, so wird dies die Richtigkeit unseres Gedankenganges beweisen. Die Ergebnisse des obigen Gedankenganges sollen aber gerade wegen der Unsicherheit in der weiteren Beweisführung nicht herangezogen werden. Weiterhin genügen uns die urkundlichen Angaben, die das Vorhandensein der Burg in der zweiten Hälfte des 13. Jhs beweisen.

⁴⁰ Engel, P., Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437) (Verhältnis der Aristokratie zur königlichen Macht in der Zsigmund-Zeit (1387–1437). Értekezések a történeti tudományok köréből, 83. (Budapest 1977) 90.

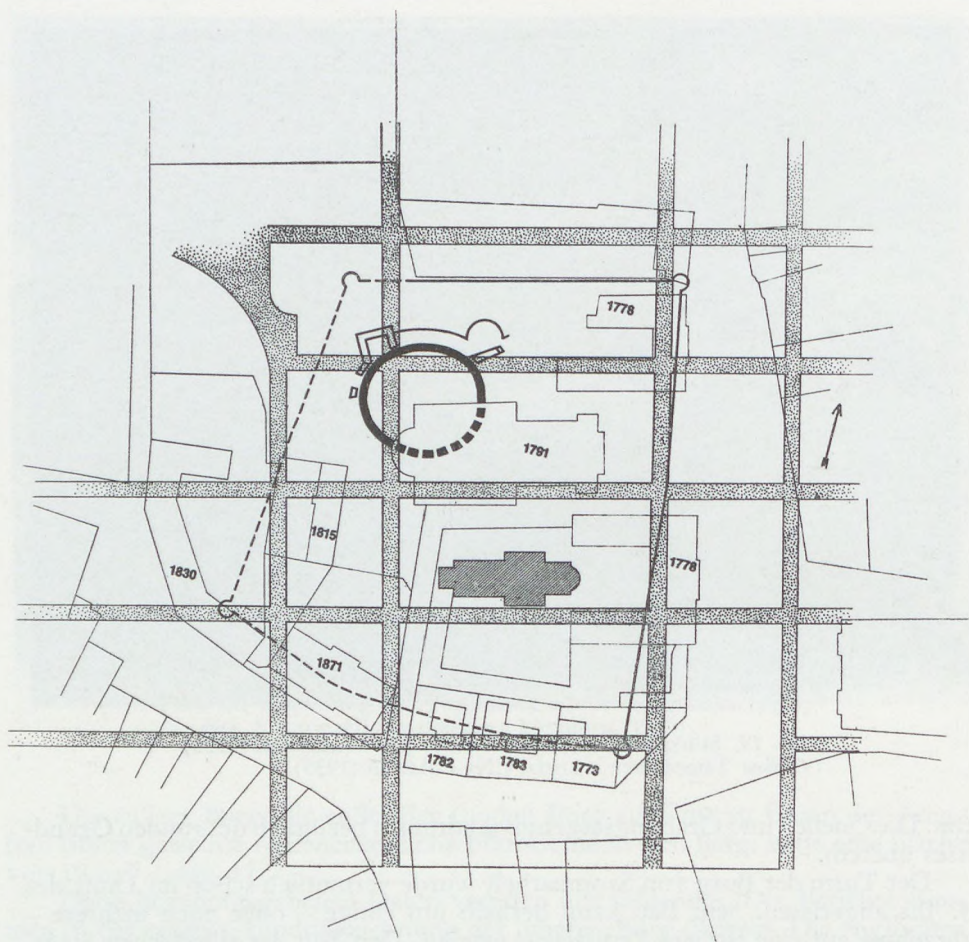

Abb. 15. Lage der Überreste der äußeren und inneren Burg von Szombathely im Schema des römischen Insulasytems. Die Bautätigkeit nach der Demolierung der äußeren Burgmauer werden durch die Jahreszahlen angegeben

15. ábra A szombathelyi külső és belső vár maradványainak elhelyezkedése a római insularendszer sémájában. A külső várfal lebontása után az építkezést az évszámok jelzik

römischen Stadtmauerreste zum Bau der castra verwendet.⁴¹ In Ungarn begann der Bau von Steinburgen seitens des Königs und einzelner Mitglieder des Hochadels – in weiterem Kreis – erst nach dem Mongolensturm (vor den Jahren 1220

⁴¹ Nováki, Gy., Acta Arch.Hung. 27(1976) 365.; Auf die karolingerzeitliche Anwendung der römischen Stadtmauern können wir auch im Falle von Sabaria denken. In der Linie der römischen Stadtmauer wurde in der zweiten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts eine Schanze beobachtet. P. Buocz, T., Savaria topográfiája (Die Topographie von Savaria). (Szombathely 1967) 97. Andererseits war im SO-Teil der Stadt noch vor einigen Jahrzehnten ein solcher Graben zu sehen, der den Zeichen nach Teil eines Erdwalles war. (Hierauf wurde meine Aufmerksamkeit von meinem Vater I. Tóth gelenkt, dem ich auch hier für seine Information danke).

durfte nur der König Burgen bauen lassen).⁴² Die Befestigungen in den früh-árpádenzeitlichen Gespanschaftszentren waren Erdburgen,⁴³ deren charakteristische Züge im Falle von Szombathely nicht aufzufinden sind.⁴⁴ Sabaria, der Besitz des Bistums von Győr war weder Gespanschaftszentrum, noch Verkehrsknotenpunkt. Zwischen den damaligen Städten Ungarns fiel der Stadt Sabaria keine Bedeutung zu. Das Gespanschaftszentrum, der spätere Komitatssitz war Vasvár, östlich des Raabflusses, von dem auch das Komitat seinen Namen erhielt: *comitatus Castri Ferrei* (also richtig: Komitat Vasvár), wo ein Kapitelkollegium und ein wichtiger glaubwürdiger Ort war. Erst nach der Zunahme der Türkengefahr wurde der Komitatssitz nach Szombathely verlegt. Wesentlich ist auch, daß das Dorf ein kirchlicher Besitz war, ein Zentrum des bis auf das 15. Jh. ausgebildeten Gutes des Bistums von Győr: an kirchlichen Besitzen wurden noch seltener Burgen gebaut, als an weltlichen Gütern.⁴⁵

Es wäre schwer zu begründen, was der eigentliche Grund für den Bau einer Steinburg in Szombathely war, u. zw. in einer frühen Phase des ungarländischen Burgbaues zu der Zeit, als die eigentlichen Steinburgen (und nicht Stadtbefestigungen) nur auf dem Besitz des Königs und einiger Mitglieder des Hochadels erhoben worden sind.

Ähnliche Probleme stellt auch der eigentliche Grundriß der Burg. Die Burgmauer umschließt in der Form einer Ringmauer eine elliptische Fläche von ungefähr 40 m Durchmesser. Diese Form steht im Burgbau Ungarns allein, aber gewiß konnten selbst J. Milles und R. Pococke in Mitteleuropa keine ähnliche Burgen gesehen haben, was zu ihrer Annahme geführt hat, daß die Burg von Szombathely auf das römische Amphiteater oder auf runde Mauern gebaut wurde – im Gegensatz zu England, wo solche Ovalburgbauten keine Seltenheit waren: mit diesem Grundplan haben die Normannen ihre Burgen im 11.–12. Jht. erbaut.⁴⁶

Im Falle von Szombathely ist es infolge der Mauermaße, der Form und der Grundrißzeichnung offenbar, daß es sich nicht um eine mit einem burgartigen Wohngebäude oder Schloß gleichzeitig oder später gebauten Umfriedungsmauer

⁴² Nováki, Gy., Várépítészetiünk kezdetei (Anfänge unseres Burgbaues). In: Várépítészetiünk. (Budapest 1975) 46.; Fügedi, E., a. a. O. 23.

⁴³ Zu den frühárpádenzeitlichen Erdburgen: Győrffy, Gy., Acta Arch.Hung. 27(1976) 323.

⁴⁴ Nováki, Gy., Acta Arch.Hung. 26(1976) 362.

⁴⁵ Unsere auf kirchlichen Gütern erbauten mittelalterlichen Burgen sind auf Grund der angeführten Arbeiten von E. Fügedi und P. Engel bis zum 15. Jh. gut bekannt. Die Bischöfe haben außerhalb ihrer Residenzen (bzw. die Äbte außerhalb ihrer Klöster) nur über ein-zwei Burgen verfügt; die meisten von diesen wurden im 14. und 15. Jh. erbaut. Das Bistum von Győr soll hier mit seinen drei Burgen hervorgehoben werden (Szombathely wurde zwar von E. Fügedi in seinen Angaben nicht registriert). Rákos (heute Fertőrákos) konnte höchstens nur ein zum Gut von Szombathely gehörendes *befestigtes Schloß* gewesen sein. Die zum Gut gehörenden Orte sind uns aus 1592 bekannt, als es seine endgültige Ausdehnung erreicht hat: Áranysoperint mit Újfalu, Szentmárton, Újfalu, Zanat, Zsira, Püspöki, Rákos, Himód sowie Sorok, Gaj mit Várfoldé und Kökényes Pusztá (Archiv des Bistums von Győr, caps. y, fasc. XII. nr. 11) Zum Gut des Bistums von Győr gehörten (Kom. Vas): Bágyog, Csanak, Dör, Egyházaskesző, Felsőkesző, Keszővár, Városkesző, Szentmikulósfalva, Szany. Ihr Zentrum, die *Burg Kesző* ist seit 1396 erwähnt. Vgl. Bedy, V., A győri székeskáptalan története. Győr egyházmegye múltjából (Die Geschichte des Domkapitels von Győr. Aus der Vergangenheit der Diözese Győr) III. (Győr 1938) 230; Fügedi, E., a. a. O. 151.).

⁴⁶ Vgl. Toy, S., a. a. O. 46.

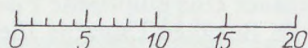
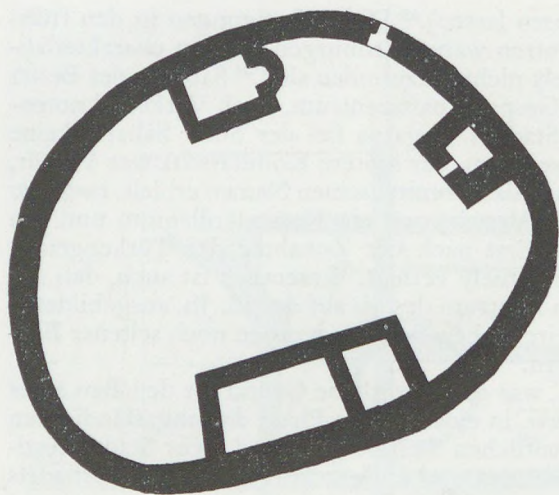

Abb. 16. Die runde Burg von Todenmann bei Rinteln

16. ábra A Todenmann bei Rinteln-i körvár

handelt, wie z. B. im Falle von Simontornya,⁴⁷ wo die am Ende des 13. Jhs entstandene Umfriedungsmauer den Wohnturm und das anschließende einstöckige Wohngebäude umfaßt. Während in Simontornya das innere Gebäude architektonisch und funktionell vorherrscht und die Umfriedungsmauer nur eine untergeordnete Rolle spielt, ist in Szombathely das Verhältnis des inneren Gebäudes und der Ringmauer ein umgekehrtes. So wie es auch auf dem Stich von Fischer, aus dem Ende des 18. Jhs sichtbar ist, dominiert die umfangreiche und hohe Burgmauer und innerhalb dieser steht (an die Mauer angebaut) das einstöckige⁴⁸ Wohngebäude, der Palast. Im Falle von Szombathely zeigt die architektonisch, ihrer Maße nach dominierende Burgmauer mit dem von ihr umschlossenen, verhältnismäßig engen Platz, daß sie nicht als Wohngebäude bestimmt war, sondern ihr eine Verteidigungsfunktion zugekommen ist. Warum hätte es aber der Bischof von Győr nötig gehabt auf seinem Landbesitz eine so bedeutende, vor allem im Dienste der Verteidigung stehende Burg erbauen zu lassen? Nördlich und westlich von Szombathely standen ja in der Berggegend bereits einige gut beschützbar Burgen im 13. Jh. (*Németújvár* = Güssing, *Léka* = Lockenhaus, *Szalónak* = Schlaining, *Kőszeg* = Güns, *Monyorókerék* = Eberau, *Dobra* = Neuhaus am Klausenbach).

⁴⁷ Lócsy, E., Arch. Ért. 101(1974) 127.; Dies., Simontornya. In: Várépítészetiünk. (Budapest 1975) 245.-; Fügedi, E., a. a. O. 188.

⁴⁸ Schoenvisner, S., a. a. O. 331.

Da wir die Grundrißform der Burg in Ungarn nicht finden, müssen wir ihre Analogien im Ausland suchen.⁴⁹ Den Schlüssel der Lösung gab mir die Grundrißzeichnung der Burg von *Todenmann bei Rinteln* (an der Weser) in die Hand, die mit der von Sabaria übereinstimmt (*Abb. 16*). Der ovale, dem von Sabaria ähnliche Grundriß dieser Burg warf jene Möglichkeit auf, daß auch die Burg von Szombathely nicht nach der ungarischen Landnahme, sondern vorher erbaut worden ist.

Die nahen Analogien der Burg von Sabaria sind Deutschland in der karolingischen Periode und in den ottonischen Zeiten zu finden. Die Wirkung der normannischen *keeps* mit ovalem Grundriß in England des 11.–12. Jhs. können wir – als ausgeschlossen – außer acht lassen.⁵⁰

Die starke Mauer (260 cm) der bereits erwähnten Burg von Todenmann bei Rinteln⁵¹ an der Weser schließt ein etwas elliptisches Gebiet ein: sein größerer Durchmesser beträgt 45 m, ist also etwas größer als der von Sabaria. An das Innere der Ringmauer schließt sich eine kleine Kapelle, ein Turm und ein Wohngebäude an. Die Burg ist kurz nach 900 erbaut worden und ging im Jahre 1080 zugrunde. In diesen Typ gehören mehrere Burgen:⁵² *Hunnenschans bij het Uddeler Meer* (10. Jh.); *Oldenburg bei Horstmar-Laer* (11. Jh.); *Broich* (spätkarolingisch); *Wirkesburg bei Feggendorf* usw.

Der aus Stein gebaute Burgtyp, dessen Musterbild in der Forschung gerade die Burg von Todenmann repräsentiert, ist *von deutschem Ursprung*.⁵³ Auch für diese

⁴⁹ L. Gerő hat zwar die ovale Festungsmauer von Szombathely mit der ersten Periode der Burg „Újvár“ von Diósgyőr und auf Grund eines Stiches mit dem vorausgesetzten 16eckigen Innenbau der Burg von Szendrő (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) verglichen (Feltáratlan váraink) Unsere unerschlossenen Burgen [In: Várépítészeti tük. (Budapest 1975) 321; wo er auf Grund der irrtümlichen Annahme von A. Károlyi über ein U-förmiges Palastgebäude spricht und die Mauer der zu Beginn des 15. Jhs. gebauten äußeren Burg als Stadtmauer erwähnt]. Jedoch kann die runde Burg von Szombathely mit der ersten Periode der Burg von Diósgyőr nicht verglichen werden: dies geht aus dem einfachen Vergleich der Grundrisse klar hervor (vgl. ebenda 127., Abb. 83.). Der regelmäßige 16eckige Innenbau der Burg von Szendrő ist auch laut L. Gerő nur eine Hypothese, die bis jetzt archäologisch noch nicht erforscht wurde (Ebenda 321.).

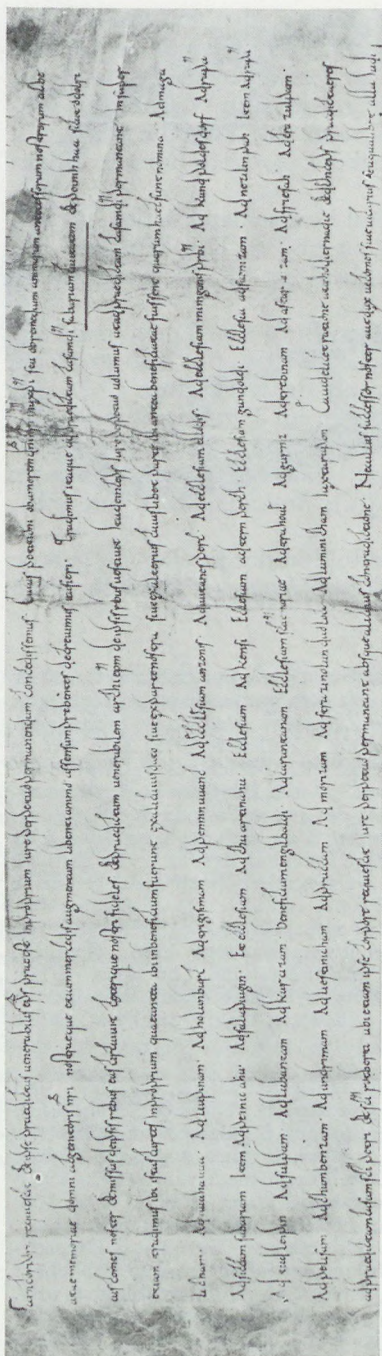
Zum Grundriß der mittelalterlichen Burgen Ungarns vgl.: Gerevich, L., Magyarországi román kori emlékek (Die romanenzeitlichen Denkmäler Ungarns). (Budapest 1938); Gerő, L., Magyar várak (Ungarische Burgen). (Budapest 1968); Várépítészeti tük. (Budapest 1975); Klaar, A., Beiträge zu Planaufnahmen österreichischer Burgen I: Burgenland. Anzeiger d. Phil.-hist. Klasse d. Österr. Akad. d. Wiss. 107(1970) 29–; Pison, S., Hradý, zámky a kaštiele na Slovensku. (Martin 1973)

⁵⁰ Toy, S., a. a. O.

⁵¹ Uslar, R. v., Studien zu frühgeschichtlichen Befestigungen zwischen Nordsee und Alpen. Beihefte d. Bonner Jb. 11. (Köln-Graz 1964) 11.; Binding, G., Die spätkarolingische Burg Broich in Mühlheim an der Ruhr. Rheinische Ausgrabungen 8. (Düsseldorf 1970) 94–.

⁵² Zu den karolingerzeitlichen Burgen: Binding, G., Spätkarolingisch-ottonische Pfalzen und Burgen am Niederrhein, Château Gaillard. Études de Castellologie médiévale 5 (1970–1972) 23., ferner zu den Rundwällen und Rundburgen zusammenfassend Uslar, R. v., a. a. O. 108; Peters, H.-G., Ur- und frühgeschichtliche Befestigungen zwischen Oberweser und Leine. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen, 5. (Hildesheim 1970) 63.–; in Deutschland ist der Typ der karolingerzeitlichen Rundburgen in folgenden Orten erhalten geblieben: Kalbe, Weissand, Elbingerode, Gersdorf, Heinrichsburg, Amonendorf, Oberröblingen usw. Vgl.: Väscher, H., Feudalburgen in den Bezirken Halle und Magdeburg. (Berlin 1962) passim.

⁵³ Grimm, P., Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle der Bezirke Halle und Magdeburg. (Berlin 1958) 107.

ist die eine mehr oder weniger kreis- oder eiförmige Fläche umschließende Ringmauer charakteristisch. Die Burg von Sabaria gehört gleichfalls zum selben Typ. Angesichts der im Jahre 896 erfolgten ungarischen Landnahme, als Sabaria und seine Umgebung endgültig unter ungarisches Hoheitsgebiet gerieten, anderseits des in Ungarn unbekannten Burgtyps sowie des chronologischen Verhältnisses der Ringmauer und des Wohngebäudes sowie nicht zuletzt der árpádenzeitlichen Burgbauten Ungarns, mußte diese Burg schon von der Landnahme gestanden haben. Wie ist es aber möglich das Vorhandensein einer im 9. Jh. bereits stehenden Burg von deutschem Typ in Sabaria zu interpretieren? Es ist bekannt, daß zu diesen Zeiten die Siedlung, eine der bedeutendsten Städte der karolingischen Ostmark ein Grafschaftssitz war.

In der Karolingerzeit wird Sabaria von den Quellen öfters erwähnt. Der einstige römische colonia-Name war nämlich auch nach der Römerzeit allgemein bekannt und überall in Europa angeführt. Nichts als wenn die Stadt zu dieser Zeit besonders bedeutend gewesen wäre, sondern sie war als Geburtsort des Bischofs Martin von Tours, einem im Frühmittelalter sehr verehrten Heiligen bekannt. Die über den Heiligen berichtenden Biographien erwähnen im allgemeinen, in welcher Stadt Pannoniens er geboren wurde. Siese Angaben sind für das frühzeitige Bestehen der Stadt Sabaria natürlich noch keine Beweise, doch

Abb. 17. Detail der Urkunde von Ludwig dem Deutschen aus 860 mit der Donation von Sabaria

17. ábra Német Lajos 860-as oklevelének részlete Sabaria eladományozásával

das Erscheinen ihres Namens im 8.–9. Jh. in den Quellen sprechen schon von sich selbst über eine Siedlungskontinuität.

Nach einem mehrere Jahrhunderte langen Schweigen wird die Stadt zum ersten Male im Jahre 791 erwähnt, als Karl d. Gr. gegen die Awaren ins Feld gezogen und ein Teil seines Heeres ohne am Krieg teilgenommen zu haben, bei der Raabmündung durch die Stadt in das Frankenreich heimgekehrt ist.⁵⁴

*Cumque rex cum eo quem ducebat exercitus usque Arrabonis fluentia venisset, transmissio eodem fluvio per ripam eius usque ad locum in quo is Danubio miscetur ecessit, ibique per aliquot dies stativis habitis, per Sabariam reverti statuit.*⁵⁵

Am nächsten wird dann die Stadt im Jahre 805 erwähnt, als der Kaiser eine Gruppe der Awaren zwischen Sabaria und Carnuntum angesiedelt hat.⁵⁶

Nec multo post capcanus, princeps Hunorum, propter necessitatem populi sui imperatorem adiit, postulans sibi locum dari ad habitandum inter Sabariam et Carnuntum, quia propter infestationem Sclavorum in pristinis sedibus esse non poterat.

⁵⁴ In den letzteren Jahren wird durch die Neuauswertung der die Ereignisse entstellenden zeitgenössischen Quellen der fränkisch-awarische Krieg und das damit im Zusammenhang stehende historische Bild stets reeller dargestellt. Siehe hierzu die folgenden Arbeiten: Deér, J., Karl der Große und Untergang des Awarenreiches. In: Karl der Große. I (Düsseldorf 1965) 719.–; Bóna, I., Acta Arch. Hung. 18(1966) 310.– und vor allem durch eine gründliche und überzeugende Neuauswertung der Quellen durch P. Váczzy die Geschichte der Awarenkriege des Karls d. Gr.: ActaAnt 20(1972) 395.–

⁵⁵ Annales q. d. Einhardi 791, MG SS I 177. Die Forschung stimmt damit überein, daß gegen die Awaren ins Feld ziehende fränkische Heer der römischen Straßen bedient hat. Früher setzte man den Übergang über die Raab im heutigen Gebiet der Stadt Győr voraus. Laut der Meinung von B. Szóke [Arrabona 1(1959) 84–85.] und P. Váczzy [A város az ókor és a középkor fordulóján (Die Stadt an der Wende des Altertums und des Mittelalters) (In: Győr. Várostarténeti Tanulmányok. (Győr 1971.) 57.] erfolgte der Flußübergang im Bereich der heutigen Ortschaft Mórchida, wo sich auch im Mittelalter eine wichtige Übergangsstelle befand. Die Begründung beider Autoren stützt sich auf die Eintragung der Annales aus dem Jahre 791, aus der klar hervorgeht, daß der Weg des fränkischen Heeres nach dem Übergang über die Raab noch ein Stück weiter anhielt bis zur Stelle wo der Fluß in die Donau mündet (*transmisso eodem fluvio per ripam eius usque ad locum in quo in Danubio miscetur ecessit*). Obwohl der Quellentext eindeutig ist, kann die obige Interpretation als bestreitbar angesehen werden. Die Vorbedingung hierfür liegt nämlich darin, daß der fränkische Chronist oder der Mitteleiter der Angabe dieselbe Stelle für die Mündung der Raab hält, wie wir selbst auf Grund des heutigen hydrographischen Bildes: also *das Gebiet der Stadt Győr*. In diesem Falle mußte das fränkische Heer über die Raab tatsächlich schon früher südlich von Győr gesetzt haben. Die nächste, in Frage kommende Übergangsstelle ist Mórchida bei Kisárpás. Bei Győr mündet jedoch die Raab und die Marcal in den Mosoner Donauarm, diese vereinigten Flüsse ergießen sich dann etwa 13–14 km nach NO–O in den Hauptstrom der Donau. Der mit den hydrographischen Verhältnissen nicht vertraute fränkische Chronist konnte das Flußbett auch nach dem Zusammenfluß des Mosoner Donau-Armes und der Raab mit Recht ganz bis zur Mündung in den Hauptstrom der Donau weiterhin als Mündungsgebiet der Raab betrachtet haben. Diesen Punkt hielt er für die Stelle des Zusammenflusses der Raab mit der Donau. Das fränkische Heer setzte über die Raab im Gebiet der heutigen Stadt Győr, was mit der Beschreibung der Annales übereinstimmt, dann folgte es dem von ihnen für die Raab gehaltenen Fluß bis zu dessen Mündung in den Hauptstrom der Donau, also bis zur heutigen Ortschaft Gönyü. Hier kehrten sie um und zogen an der römischen Straße über Sabaria zurück ins Reich. Den Übergang bei Győr halte ich schon deshalb für wahrscheinlich, da mit Umgehung des Neusiedler Sees und des Sumpfgebietes Hanság eine römische Straße über Scarabantia direkt nach Arrabona und nicht nach Mursella (Umgebung von Mórchida-Kisárpás) geführt hat. Zu den römischen Straßen des Gebietes: Tóth, E., Arch.Ért. 104(1977) 65.–; Ders., Savaria alapításának kérdése (Zur Gründungsfrage von Savaria). Vortrag an der sich mit der Geschichte von Savaria befassenden Sitzung der Ungarischen Gesellschaft für Archäologie und Kunstgeschichte im November 1976.

⁵⁶ Annales regni Francorum, MG SS I 192.

Die Awaren wurden in dem zwischen dem heutigen Bad-Deuschaltenburg und Szombathely gelegenen Gebiet angesiedelt.⁵⁷ Die Zuweisung des Platzes geschah wahrscheinlich auf Grund einer antiken Itinerariumähnlichen Karte.⁵⁸ Darauf läßt die Erwähnung von Carnuntum schließen. Diese römische Stadt kommt nämlich in den Quellen schon seit Jahrhunderten nicht vor, auch später wird sie nicht erwähnt, mußte also nicht mehr existiert haben. An diesen Ort versuchte man später eine andere antike Stadt zu lokalisieren.⁵⁹ Sabaria wird aber auch in anderen Denkmälern der Karolingerzeit angeführt und daraus folgt, daß man nicht nur den Platz der einstigen römischen Siedlung kannte, sondern daß sie auch bewohnt war.

Die wesentlichste Erwähnung der am Bach *Savaria* (bzw. in einer anderen Form: *Sevira*)⁶⁰ gelegenen Stadt Sabaria stammt aus dem Jahre 860. In seiner vom 20. November dieses Jahres datierten Urkunde hat der Kaiser Ludwig d. Deutsche auf die Bitte des Erzbischofs Adalwin Sabaria und viele Höfe (*curtis*) der Salzburger Kirche geschenkt (MG DD Karol. I. Ludov. Germ. nr. 12):

Tradimus itaque ad praedictam casam dei Sabariam civitatem et Peinibaa, sicut Odolricus comes noster et missus de ipsis rebus eas circumivit ceterique nostri fideles et praedictum venerabilem archiepiscopum de ipsis rebus vestivit, ita deinceps iure perpetuo volumus, ut ad praedictam casam dei remaneant (Abb. 17.)

⁵⁷ Unter Anwendung der árpádenzeitlichen Angaben identifizierte Gy. László SSz 26 (1972) 320.; Ders., StuSl 21(1975) 139.— Sabaria irrtümlich mit Pannonia-Győrszentmárton. Die Identifizierung erfolgte auf Grund dessen, daß in der Umgebung der Benediktinerabtei von Pannonhalma in der Árpádenzeit, in einem etwa 150jährigen Zeitabschnitt der geographische Name Sabaria mit einem Hinweis auf den Geburtsort des Hl. Martins erscheint. Gerade diese letztere Angabe zeugt klar davon, daß es sich hier von einer künstlichen Ortsnamengebung seitens der Benediktiner handelt [zu der Entstehung der Legende und seinem Ende im 13. Jh.: Tóth, E., Vigilia 39(1974) 306–312.]: der Zusammenhang zwischen dem Erscheinen des Namens Sabaria in der Umgebung von Pannonhalma und der Lokalisierung der Geburtsstätte des von den Benediktinern besonders verehrten Hl. Martins mit diesem Ort ist evident. Die beiden Seiten des Problems lassen sich nicht voneinander getrennt untersuchen. Ferner – im 9. Jh. (860) werden in der Ostmark tatsächlich zwei Ortschaften, namens Sabaria erwähnt: die *civitas* und die *curtis ad siccum Sabariam*. Diese letztere kann aber nach 828/29 mit dem Gebiet von Pannonhalma, das gewiß schon außerhalb der Ostgrenze der Ostmark lag, nicht identifiziert werden: die *curtis* lag am heutigen Güns-/Gyöngyös-Bach, vielleicht in der Nähe der Stadt Sabaria. Der Bach hieß *Sevira* oder *Savaria* [Tóth, E., FA 27 (1976) 101.] Schließlich erfolgte die Zuweisung des Platzes für die Ansiedlung der Awaren nach der glaubwürdigen Hypothese von E. Klebel unter Benutzung einer antiken Karte. So können wir unter der Angabe der ann. regni Francorum nichts anderes verstehen, als die zwei antiken Städte, an deren Stelle heute Bad-Deuschaltenburg und Szombathely liegen. An den antiken Itinerarien werden diese beiden antiken Siedlungen stets angeführt. Sie sind aber auch an den mittelalterlichen Weltkarten zu finden, so z. B. an der Ebstorfer-Weltkarte (13. Jh.) Miller, K., Die Ebstorkarte, eine Weltkarte aus dem 13. Jh. (Stuttgart–Wien 1900) usw. Vgl. noch: Bendefy, L., MK 92 (1976) 120.—

⁵⁸ Klebel, E., Herzogtümer und Marken bis 900. DAEM 2(1938) 32.; Ders., Entstehung des Deutschen Reiches. Wege der Forschung, 1. (Darmstadt 1956) 41.

⁵⁹ Zur mittelalterlichen Geschichte des Gebietes von Carnuntum: Uiblein, P., Die Anfänge der Erforschung Carnuntums. MIOG 59(1951) 95.—; Mitterauer, M., Jahrmärkte in antiker Zentralorte. MIOG 75(1967) 301.—

⁶⁰ MG D Ludivici Germ. nr. 38, Nr. 146. Der in zwei Formen überlieferte Name bewahrt den Namen des über die antike colonia Savaria durchfließenden Baches Savaria. Der Bach name bezieht sich auf den Zöbernbach, Güns, Gyöngyös und Perint genannten Bach so hydrographisch betrachtet auf einen zusammengehörenden Fluß, siehe darüber ausführlicher: Tóth, E., FA 27(1976) 89.—

Das auf das Jahr 885 gefälschte *Arnulfinum*⁶¹ fällt schon außerhalb unserer Forschung.

Neben den Urkunden müssen wir auch über die in der karolingischen Verwaltung zugekommene Rolle der Stadt Sabaria sprechen. Die Forschung hat in der Umgebung von Sabaria das Bestehen einer Markgrafschaft festgestellt.⁶² Dafür gibt es zwar keine unmittelbaren Beweise, daß Sabaria das Zentrum dieser Grafschaft gewesen wäre, jedoch ist das Bestehen der Grafschaft zwischen der Raab und der Rabnitz nach der Umorganisation der Ostmark im Jahre 828 als sicher zu betrachten. Die wichtigste Siedlung des Gebietes war Sabaria (*Abb. 18*). Dies wird durch die im Original erhalten gebliebene Urkunde aus 860 unverkennbar dadurch bewiesen, daß sie die Stadt – *zu dieser Zeit von den Siedlungen der Ostmark allein* – mit der Bezeichnung *civitas* versehen hat. Der Begriff *civitas* weist aber nicht nur auf die Größe und Bedeutung der Siedlung, sondern auch ausgesprochen auf ihren befestigten Charakter hin.⁶³ Also schon auf Grund der Terminologie der Urkunde aus 860 folgt es, daß hier in Sabaria bereits im 9. Jh. eine Burg oder Befestigung gestanden hat.

Es wäre nützlich die Burg Sabaria mit den übrigen karolingischen Burgen der Ostmark (*Eparesburg, Hollenburg, Herzogenburg, Wielhelmsburg, Ennsburg* usw.) zu vergleichen. Hiezu besteht leider – vor allem infolge des heutigen Standes der

⁶¹ MG D Karol III. Arnulphi, Nr. 184. Zur Urkunde: *Koller, H.*, König Arnolfs großes Privileg für Salzburg. Mitt. Ges. Salz. Landesk. 109(1969) 65. Die Urkunde wünschte die alten Rechte von Salzburg im Gebiet der Ostmark sichern, aber betonte, daß sie „nicht einfache alte Ansprüche wiederholte, sondern diese den geänderten Verhältnissen entsprechend modifizierte“ [*Mosser, A.*, Salzburg und das Königsgut Traisen. MÖG 77(1969) 290.]

⁶² Zur Verwaltungsorganisation der Ostmark: *Pirchegger, E.*, Karantanien und Pannonien zur Karolingerzeit. MÖG 33(1912) 304.–; *Klebel, E.*, Die Ostgrenze des karolingischen Reiches. JbLN 21(1928) 378 = Entstehung des Deutschen Reiches. Wege der Forschung, 1. (Darmstadt 1956) 38.; *Ders.*, DAEM 2(1938) 19 = Entstehung des Deutschen Reiches. Wege der Forschung 1. 59.; und vor allem: *Mitterauer, M.*, Karolingische Markgrafen im Südosten. Archiv f. Kunde öst. Gesch. 123 (Wien 1963).

⁶³ Zur Bedeutung des Wortes *civitas*: *Niermayer, J. F.*, Mediae latinitatis lexicon minus. (Leiden 1954–76) 183–184.; Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jh. II. (Berlin 1973) 661–663. Bei der Erwähnung der *civitas* denkt auch *H. Koller* an einen befestigten Ort: Enns und Wien in der Karolingerzeit. JbLN 36(1964) 76.; Zur Bedeutung: „Befestigter Ort“ vor allem: *Köbler, G.*, Frühmittelalterliche Ortsbegriffe. Bl. d. Landesgesch. 108(1972) 1.–; *Ders.*, Civitas und vicus, burg, stat, dorf und wik. In: Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Abh. d. Akad. der Wiss. 83. (Göttingen 1973) 60. Auf Grund der Bezeichnung *civitas* = *Burg* können wir weitere Befestigungen und auch Schanzen des 9. Jhs in Sabaria suchen. Die in der Urkunde des Ludwigs d. Deutschen erscheinende Bezeichnung: *civitas* wirft aber neben dem Namen Sabaria auch noch ein weiteres Problem auf. In der Erläuterung der Wörterbücher ist die erste Bedeutung des Wortes *civitas*: bischöfliche Residenz. Vgl. noch *Planitz, H.*, Die deutsche Stadt im Mittelalter. (Graz-Köln 1954) 39. Im Falle von Sabaria scheinen die Urkunden des 9. Jhs diese überraschende Interpretation zu bekräftigen. In den kaiserlichen Urkunden des MG wird mit *civitas* mit einer Ausnahme nur der Bischofssitz bezeichnet. Die Ausnahme ist die Bezeichnung Sabaria *civitas* aus dem Jahre 860. Im Gebiete der unter die Jurisdiktion des Erzbistums Salzburg gehörenden Grafschaft Sabaria verfügen wir für das Bestehen eines suffraganeus-Bistums über keinerlei Angaben. Diese Benennung ist vielleicht durch die Reminiszenz des antiken Bistums von Sabaria und die dortige Geburtsstätte des Hl. Martins begründet. Wir können aber auch das nicht ausschließen, daß zu dieser Benennung durch die Anwesenheit eines Chorepiscopus gekommen ist. Zu den pannonischen Chorepiskopen des Erzbistums von Salzburg von Salzburg: *Vácz, P.*, Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában (Das Christentum Ungarns zur Zeit der Landnahme). SzIE I. (Budapest 1938) 219.–; *Bóna, I.*, Acta Arch.Hung. 18(1966) 310.–.

Abb. 18. Die in der Studie erwähnten transdanubischen Örtlichkeiten
 18. ábra A tanulmányban említett dunántúli helyiségek

Forschung – nur eine sehr beschränkte Möglichkeit. Über die Burgen der Ostmark können wir am meisten auf Grund der Urkunden und der Ortsnamen schließen. Soviel läßt sich aber mit Sicherheit sagen, daß Steinburgen auch im Gebiete der Ostmark entstanden sind (z. B. *Karnburg, Moosburg, Althofen*⁶⁴); diese wurden jedoch im Gegensatz zur Burg von Sabaria auf Hügeln errichtet und sind schon deshalb nicht für einen Vergleich geeignet. In einem anderen Fall kann mit der karolingerzeitlichen Herstellung bzw. Ausbesserung der römischen Stadt- oder Lagermauern gerechnet werden (Linz). Leider ist uns der Grundriß der Befestigungen an der Traisen auch nicht bekannt: wahrscheinlich waren sie Moorburgen;⁶⁵ die aus Stein gebaute Ennsburg wurde ebenfalls auf einem Berg erbaut.⁶⁶ Am östlichsten Teil der Ostmark taucht nur im Falle von Viereckschanz (*Königshof, Ödenes Kloster*) die Möglichkeit einer Datierung auf das 9. Jh. auf.⁶⁷ Aus der Befestigungsreihe des in der Quelle vorkommenden *limes Avaricus* oder *Pannonicus*⁶⁸ sind uns weitere Burgen gar nicht bekannt: ein Großteil von diesen bestand dem Königshof ähnlich gewiß nur aus Erdwällen.⁶⁹ Die Bedeutung von Sabaria begründet aber in genügendem Maße den Bau einer Steinburg. Meines Erachtens, falls im Gebiet der Ostmark eine noch im 9. Jh. erbaute Rundburg zum Vorschein kommt, so bestätigt dies die Datierung der Burg von Sabaria. Auch das Fehlen einer solchen Analogie schließt jedoch (infolge der sonstigen Beweise) nicht die Datierung der Burg von Sabaria auf das 9. Jh. aus. Im Falle der kleinen Rundburg tauchte im Zusammenhang mit der Burg Broich die Möglichkeit auf, daß sie Abwehr der einsetzenden normannischen Angriffe zum militärischen Zweck erbaut wurde.⁷⁰ Hinsichtlich der militärischen Funktion müssen wir zwischen der runden Burg von Sabaria und dem Typ von Broich eine Übereinstimmung sehen mit dem Unterschied, daß im Falle von Sabaria zu dieser Zeit schon die Awaren, Bulgaren oder eventuell schon die Ungarn die Feinde waren. Die Ungarn haben schon im Jahre 881 im Gebiet der Ostmark Kämpfe geführt.⁷¹

Aus dem bisher gesagten geht folgendes hervor:

I.1. Die runde Burg von Szombathely stand schon in der zweiten Hälfte des 13. Jhs.

⁶⁴ Kobla, F. X., Zur Geschichte Moosburg. Carinthia I. 152(1962) 233.–; Ders., Die Wehrgestalt der alten Moosburg in Kärnten. Festschrift f. G. Moro. (Klagenfurt 1962) 79.–

⁶⁵ Werneck, L. H., Grundlagen zur Frühgeschichte zwischen Dunkelsteiner Wald und Unterlauf der Großen Tulln. (Herzogenburg 1955) 92.–; 100.–

⁶⁶ Barb, A., Das „Öde Kloster“ – römischer Gutshof, karolingische Festung, Zisterzienser-Abtei? Bgld. Hb. 23(1961) 149.–; B. Thomas, E., Römische Villen in Pannonien. (Budapest 1964) 162.; Üslar, R. v., a. a. O. 124.; Büttner, R., Burgen und Schlösser zwischen Wienerwald und Leitha. (Wien 1966) 8.; Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. I. (Eisenstadt 1954) 309.

⁶⁷ Koller, H., JbLN 36(1964) 78.; Donauländer und Burgenland. Handbuch der historischen Städte Österreich. I. (Stuttgart 1970). 32.

⁶⁸ Ann. r. Fr. 826:t ...ad Baltricum et Geroldem comites et Avarici limites custodes...; Baldricus vero et Geroldus comites ac Pannonici limitis praefecti., Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte. I: (Berlin o. J.) 144.

⁶⁹ Wie z. B. Wallburg bei Thunau: Mitscha-Märheim, H., Karolingen- und ottonenzeitliche Burgen im Kampfgebiet. Österreich in Geschichte und Literatur 13(1969) 70.–

⁷⁰ Binding, G., a. a. O.

⁷¹ Ann. Salisb. 881, *Primum bellum cum Ungaris ad Weniam* MG SS XXX/2, 742.

2. Bis zum Ende des 13. Jhs wurden Steinburgen höchstens in den weltlichen und kirchlichen Verwaltungszentren, im Besitz des Königs und – von 1220 an – einiger Mitglieder des Hochadels und des Prälats (in einigen Fällen) erbaut.
3. Szombathely war bis zum 16. Jh. weder ein weltliches, noch ein kirchliches Verwaltungszentrum, sondern ein Dorf (villa) im Besitz des Bistums von Győr.

Deshalb passt das Vorhandensein der Burg von Szombathely nicht in das von den ungarländischen Burgen bekannte Bild hinein: die Bauzeit der Burg von Sabaria zwischen der ungarischen Landnahme und dem 13. Jh. ist unerklärbar und daher unwahrscheinlich.

II.1. Der Grundriß der Steinburg von Szombathely ist ein elliptischer Ring.

2. In Ungarn ist uns ein mit dem Grundriß der Burg von Szombathely übereinstimmender Befestigungsbau nicht bekannt.

Deshalb ist der Burgtyp von Szombathely nicht ungarländischen Ursprungs.

III.1. Der Grundriß der Burg von Szombathely stimmt mit dem einen Typ der deutschen, karolingischen und ottonischen Steinburgen überein.

2. Die im Jahre 860 als civitas erwähnte Sabaria war im 9. Jh. das Zentrum einer karolingischen Markgrafschaft.

Deshalb liefern die Gegebenheiten Beweise zur Annahme, daß im 9. Jh. in Sabaria bereits eine Burg gestanden hat.

Auf Grund der Punkte I–III kann also das Endresultat gezogen werden, daß die aus Stein gebaute ovale Burg von Sabaria eine im karolingischen Markgrafszentrum stehende, von den Franken im 9. Jh. erbaute Burg gewesen war.

Die karolingerzeitliche Geschichte von Sabaria und seiner Burg kann unseren heutigen Kenntnissen nach folgenderweise umrissen werden: nach dem endgültigen Fall des Awarenreiches, in den Anfangsjahren des 9. Jhs, in der Zeitspanne zwischen der fränkischen Niederlage beim *castellum Guntionis*⁷² im Jahre 802 und der Umsiedlung der awarischen Volksgruppe von 805 ist wahrscheinlich im Jahre 803 auch die einzige römische Stadt zum Teil des Reiches Karls d. Gr. geworden.⁷³ Der Siedlung fiel auch im Verwaltungswesen eine Rolle zu, was sie nicht nur ihrer Bewohntheit,⁷⁴ ihrer – wenn auch in sehr auffälligem Zustand vorhandenen – gewiß noch stehenden römischen Stadtmauern,⁷⁵ sondern auch dem Hl. Martin verdanken konnte, dessen Kult im Karolingerreich

⁷² Ann. s. Emmerani maiores a 802.: *Cadaloc et Gotheramus seu ceteri multi interfecti fuerunt ad castellum Guntionis* MG SS XXX/2 737. Der Schauplatz der bedeutenden fränkischen Niederlage befand sich der in der Geschichtschreibung allgemeinen Auffassung nach in der Umgebung von Kőszeg (Kom. Vas), in der Nähe jener Siedlung, deren vom ausgehenden 13. Jh. an belegter deutscher Name an Güns war. Diese Identifikation ist sowohl historisch [Vácz, P., ActaAnt 20(1972) 434.] als auch auf Grund der Entstehung des Wortes Güns, des deutschen Namens von Kőszeg [aus dem ungarischen Namen Gyöngyös, wie Kőszeg ursprünglich hieß. Tóth, E., MNY 70(1974) 469.] falsch.

⁷³ Vácz, P., ActaAnt 20(1972) 419.

⁷⁴ Zur ununterbrochenen Besiedeltheit: Tóth, E., FA 27(1976) 89.–

⁷⁵ Über die vorausgesetzte, jedoch archäologisch leider noch nicht erforschte Linie der spätrömischen Stadtmauern von Savaria: Tóth, E. Arch.Ért. 98(1971) 143–169.

gerade zu Beginn des 9. Jhs den Höhepunkt erreichte.⁷⁶ Der auf die Bekehrung der Awaren drängende Alcvin erwähnt in seiner über den Hl. Martin geschriebenen Biographie⁷⁷ auch Martins Geburtsort, die Stadt Sabaria.⁷⁸ Die Stadt geriet nach der fränkischen Eroberung in kaiserlichen Besitz. In Sabaria wurde vermutlich noch vor der Umorganisation der Verwaltung der Ostmark im Jahre 828 als Teil des *limes Avaricus* oder *Pannonicus* auch die Burg erbaut.⁷⁹ Auf diese Weise ist gerade die Burg von Sabaria der früheste, im wesentlichen ohne Umbau erhalten gebliebene Repräsentant des elliptischen Burgtyps der karolingisch-ottonischen Zeiten. Sabaria wurde nach 828 Zentrum der im Gebiete zwischen der Raab, Rabnitz und den östlichen Ausläufern der Alpen entstandenen Grafschaft.⁸⁰ Diese Grafschaft gehörte in kirchlicher Relation zum Erzbistum Salzburg an. Es muß der Tatsache eine Bedeutung zugeschrieben werden, daß die Stadt, obwohl sie Verwaltungssitz war, später in den Besitz der Kirche gelangte. Es soll auch darauf aufmerksam gemacht werden, daß die Verschenkung der Stadt auf die Präfektenzeit von Karlmann fällt und unmittelbar der Vertreibung der revoltierenden Comes der Ostmark folgte,⁸¹ zu der es in der ersten Hälfte der Jahre 860 gekommen ist. Eine derartige chronologische Übereinstimmung der Geschehnisse kann nicht reiner Zufall sein. A. Mosser machte uns in seiner Abhandlung über die in der aus dem Jahre 860 datierten Urkunde von Mattighofen erwähnte Verschenkung der *curtis ad Trigisimam* an die Salzburger Kirche darauf aufmerksam,⁸² daß die Verschenkung der Reichsbesitze eine Folge der Politik von Ludwig d. Deutschen war, der sich gegen die auf Unabhängigkeit strebenden und sich immer mehr selbständig machenden Markgrafen auf die mächtigsten kirchlichen Würdenträger gestützt hat. Mit dieser – auch von mir geteilten – Tatsache kann die Verschenkung an die Salzburger Kirche erklärt werden, was im Falle von Sabaria auch die Übergabe des Grafschaftssitzes an die Kirche noch kräftiger beweist.

Sabaria hat seine Wichtigkeit und Bedeutung bis 907 bestimmt bewahrt, als die Organisation der Ostmark zusammengebrochen⁸³ und das Gebiet in die Hände der Ungarn gelangt ist.⁸⁴ Hiermit kam die Stadt und der östliche Teil der

⁷⁶ Heigel, H., Das Patrozinium des hl. Martin. *Studium Generale* 3(1950) 150.–; Ewig, E., Der Martinskult im Frühmittelalter. *Archiv f. mittelhessische Kirchengesch.* 14(1962) 11.

⁷⁷ Alvin, opera T. I. PL CII, BHL 5625, 5626.

⁷⁸ Sulpicius Severus, *Vita sancti Martini*, BHL 5610.

⁷⁹ Vgl.: Klebel, E., Herzogtümer und Marken ... 61.; Uslar, R. v., a. a. O. 124., 228., Anm. 974.; Zu den karolingerzeitlichen Befestigungen der Ostmark: Büttner, R., Burgen und Schlösser an der Donau. (Wien 1964) 6.; Ders., Burgen und Schlösser zwischen Wienerwald und Leitha. (Wien 1966) 7.–; Werneck, H. L., Grundlagen zur Frühgeschichte zwischen Dunkelsteiner Wald und Unterlauf der Großen Tulln. (Wien 1955). 52.–

⁸⁰ Mitterauer, M., a. a. O. 160.

⁸¹ Zum Aufstand der Comes: ebenda.

⁸² Mosser, A., a. a. O. 249.

⁸³ MG SS XXX/2 742.; Mitterauer, M., a. a. O. 167.

⁸⁴ Nach der Schlacht zur Frage des ungarischen Stammgebietes und der Staatsgrenze: Posch, F., Die deutsch-ungarische Grenzentwicklung im 10. und 11. Jh. auf dem Boden der heutigen Steiermark, *SF* 22(1963) 126.; Vdéz, P., *ActaAnt* 20(1972) Anm. 50.; Zur früh-arpádenzeitlichen Geschichte des Gebietes: Érszegi, G., Die Entstehung der Wart. In: Die Obere Wart. (Oberwart 1977) 117.–

einstigen Ostmark unter ungarische Kontrolle und wurde am Ende des 10. Jhs vom Gesichtspunkt des Kaisertums als „*dos Gisellae*“ auch rechtmäßig Teil des ungarischen Königiums.⁸⁵

⁸⁵ Im Zusammenhang mit der Geschichte des Gebietes nach 907 muß über die sog. *dos Gisellae* gesprochen werden, worüber Aventinus sogar an zwei Stellen berichtet: Lib. V.: *Quod ut facilius assequeretur, dotis nomine ei coloniae Boiorum, Vratislaburgium, Pisonium, infra Pbiscam amnem Oedenburgium, Sempronium, Sabaria et alia pleraque oppida, quondam Boiorum, infra Pbiscam attribuantur.*; und lib. IV.: *... Henricus secundus caesar, augustus regulus Boiorum tertius, Stephano regi, Gisalae sororis suae marito, quo facilius gens effera religionem nostram reciperet, quasdam urbes Boiorum, regnique Boiariae, quae infra Litham sitae sunt, quasi dotis nomine tradidisse legitur: nempe Posenium, Vratislaburgium, Sempronium, Oedenburgium et alia huiusmodi oppida: alique Ugri, in principio quoque regnum Boiariae invaserant ibique sedes locarant. Ista haec omnia ex vetustis imperatorum et pontificum nostrorum diplomatibus et epistolis excepinus.* [Gombos, A., *Catalogus fontium historiae Hungaricae 800–1301. I–IV.* (Budapest 1937–43) I. 342., 357. Nr. 757.]

Die Mitteilung des Aventinus müssen wir als authentisch annehmen. Auf Grund dessen, daß er in der Aufzählung den ungarischen und deutschen Namen der beiden Städte als die Benennung von verschiedenen Städten auffaßt, ist es wahrscheinlich, daß er seine Angaben – wie er auch selbst darauf hinweist – aus mehreren Quellen entnommen hat: in der einen waren Vratislaburgium, Oedenburgium und Sabaria, in der anderen Pisonium, Sempronium und Sabaria zu lesen. Aventinus hat die Stadtnamen der beiden Quellen kompiliert. Auffallend ist, daß im Falle von Sabaria weder der deutsche Name Steinamanger, noch die ungarische Benennung Szombathely erwähnt werden. Dies weist nicht nur darauf hin, daß der Name Sabaria im allgemeinen bekannt und gebraucht wurde, sondern auch vielleicht darauf, daß bis dorthin weder der ungarische, noch der deutsche Name der Stadt entstanden sind. Demnach kann vorausgesetzt werden, daß Aventinus sich auf solche Quellen stützt, die mit den beschriebenen Ereignissen gleichaltrig waren oder auf Quellen ruhen, die aus der Wende des 10.–11. Jhs stammen. Was die Interpretation der Quelle anbelangt: sie entspricht inhaltlich genau den Geschehnissen. Selbst nach den Niederlagen der Ungarn bei Merseburg (933) und bei Augsburg (955) können wir nicht mit der Zurücknahme der bairisch-ungarischen Grenze bis zur Raab rechnen. So bedeutete die Mitgift Giselas im Zusammenklang mit dem Text des Aventinus die *rechtmäßige Überlassung* der von den Ungarn besetzten, einstigen bairischen Gebiete, *des einen Teiles der Ostmark seitens des Kaisertums an das junge ungarische Königreich, obwohl die Nachkommen des Kaisers Heinrich II. später sich damit nicht abgefunden haben.*

SABARIA – SZOMBATHELY KAROLING VÁRA

1938–1943 között Szombathelyen, a későrómai közigazgatási centrum és aula palatina feltárása során egy kb. 35 m átmérőjű, 220 cm falvastagságú, ellipszis alakú területet bezáró körfalra bukkantak. A későbbiekben ezt a falat a XIII. század második felétől adatolt szombathelyi várral azonosították. A tanulmány ezzel a rommaradvánnyal foglalkozik.

A tanulmány mondanivalóját összegezve, a következő bizonyítási sor alakult ki:

- I. 1. A szombathelyi kerek vár a XIII. század második felében már állt.
2. A XIII. század végéig kővárak legfeljebb a világi és egyházi közigazgatási központokban, a király, és az 1220-as évektől kezdve néhány főúr és praelatus tulajdonán létesültek.
3. Szombathely nem volt sem világi, sem egyházi igazgatási központ, hanem falu (villa), a győri püspökség birtokában. Közigazgatási központtá csak a középkor legvégén vált.

EZÉRT: a szombathelyi vár megléte nem illik bele a magyarországi várakról alkotott képbe: a magyar honfoglalás és a XIII. század közötti megépítése értelmezhetetlen és valószínűtlen.

- II. 1. A szombathelyi kővár alaprajza elliptikus gyűrű.
2. Magyarországon ilyen a szombathelyivel megegyező alaprajzú várat nem ismerünk.

EZÉRT: a szombathelyi vár típusa nem magyarországi eredetű.

- III. 1. A szombathelyi vár alaprajza megegyezik a német, karoling és Ottókor kővárak egy típusának alaprajzával.
2. A 860-ban civitasként említett Sabaria karoling örgrófsági központ volt a IX. században.

EZÉRT: adott annak a feltétele, hogy a IX. században Sabariában vár álljon. Az I–III. pontok alapján levonhatjuk tehát a végső következtetést: a sabariai, kőből épült ovális vár a IX. században, karoling örgrófsági centrumban, a frankok által épített vár volt a *limes Pannonicus* vagy *Avaricus* egyik erősségeként.

Sabaria és vára karoling-kori történetének a vázlata a jelen ismereteink szerint a következő: az avar birodalom végleges bukása után, a IX. század legelején, a 802-es *castellum Guntionis* melletti frank csatavesztés és a 805. évi avar népcsoport áttelepítés közötti időszakban, bizonyára 803-ban, az egykori római város is Nagy Károly birodalmának részévé vált. A település a közigazgatásban is szerepet kapott. Sabaria a 828 után a Rába, Répce és a keleti Alpok közötti területen kialakított grófság központja lett. Ebben az időben épült meg a vára is, amely a típus legkorábbi ráncmaradt, ismert képviselője. A grófság egyházi tekintetben a salzburgi érsekséghez tartozott. Jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy a város, noha kormányzási központ volt, később egyházi tulajdonba került. Az adományozás Karlmann praefectusságának idejére esik, és közvetlenül követi az Ostmark lázadó comeseinek elűzését, amelyre a 860. év első felében került sor.

Az eseményeknek ez az időbeli egyezése nem lehet véletlen. Ugyancsak a 860-as, Mattighofenben kelt, idézett oklevélben a salzburgi egyháznak adományozott curtis ad Trigisimam-mal kapcsolatos tanulmányában A. Mosser figyelt fel arra, hogy a birodalmi birtokok eladományozása annak a következménye, hogy Német Lajos császár a már független politikát folytató, és egyre jobban önállósuló határgrófok ellenében a terület legnagyobb, legerősebb egyházi méltóságára kívánt támaszkodni. Valóban ez a tény a Salzburgnak adott birtokadományozás oka és értelme, amit Sabaria esetében az örgrófsági központ egyházi tulajdonba adása még fokozottabban bizonyít.

Sabaria fontosságát és jelentőségét nyilván megőrizte 907-ig, amikor az Ostmark szervezete összeomlott. Ezzel a város és az egykori Ostmark keleti része gyakorlatilag magyar területté vált, amelyet a X. század végén a császárság részéről Gizella királyné hozományaként jogszerint is átadtak a magyar királyságnak, noha ebbe II. Henrik utódai nem nyugodtak meg.

A KALOCSAI ROMÁN KORIFESZÜLET ÉS KÖRE

LOVAG Zsuzsa

Árpád-kori körmeneti keresztetek örvendetesen nagy számban találhatók gyűjteményeinkben, legtöbbjüknek azonban teljesen bizonytalan az eredete. Összefüggéseik vizsgálatánál így kizárólag a stíluskritikára támaszkodhatunk. Az egyik, ilyen alapon körvonalazott csoport gazdagodott egy, már régebben előkerült, de a kutatás számára csak a közelmúltban hozzáférhetővé vált, biztos lelőhelyű keresztrel.

A Kalocsai Érsekség tulajdonát képező feszületet (1–3. ábra) a székesegyház közvetlen közelében, földmunka során találták.¹ Egyéb leletekről, esetleges falmaradványokról nem történt említés, így csak annyit állapíthatunk meg, hogy a kereszt a jelenlegi szentélytől délre, viszonylag közel a felszínhez, a középkori templomfalakon kívül feküdt.²

Az öntött bronz feszület egykori aranyozása erősen kopott. Az egyenes, keskeny szárak kerek lemezekben végződnek, az alsóhoz széles, lapos nyéltüske csatlakozik, vége letörött. Előlapján vésett vonalkeret között kettős szalagfonat fut végig, a hátoldalon csak a keretet vésték be. A kerek lemezek felületét ívekből szerkesztett négyágú rozetták, illetőleg egyenlőszárú keresztetek díszítik. A rozetták leveleit, ill. a keresztetek hátterét – ugyanúgy, mint a szalagfonatét – halványan vésett zeg-zugos vonalsorokkal töltötték ki. Az öntött corpus frontális tartású, egyenesen felemelt fején lapos pántkorona van. Nagy, mandulavágású szeméit lehunyva ábrázolták, maszkyszerű, tojásdad arcát a hosszú, széles orr és az erőteljes szemöldökív uralja. Bajusza és szakállja nincsen, a homlokán viszont sűrű, párhuzamos, vésett vonalak jelzik a korona alól kibukkanó haját, és hasonlóan a szemek alatt a pillákat. Igen széles nyaka vállak nélkül folytatódik a vékony, kissé felfelé ívelő karokban. Ezek a kézfejek felé kiszélesednek, a csuklóin levő párhuzamos rovátkolás olyan, mintha hosszú ruhaujjakat ábrázolna. Kezei egy-egy nagy szöggel vannak átütve, a hüvelykujjak a többihez simulnak. Mellbimbóit és

¹ 1935-ben a sekrestyével szemben, az ún. Katona-féle kanonokház sarkánál, villanyoszlop gödrének ásása közben került elő. Wiederkehr József kanonok magához vette, majd Dr. Horváth Alajosnak adta, aki 1969-ben megválva a kalocsai főegyházmegyétől, a kalocsai főszékesegyháznak ajándékozta. A székesegyház műtárgyainak leltározása alkalmával ismertük meg a keresztet (ltsz.: K. 73.126.), s ekkor kaptam engedélyt a publikálásra, amit az előkerülésre vonatkozó adatokkal együtt ezúton is szeretnék megköszönni.

² A kalocsai helyszínrajzhoz l.: Foerke E., A kalocsai székesegyház. Magyarország Műemlékei IV. (Budapest 1915) 53., 77. kép.; Pintér I., A kalocsai érseki főszékesegyház 1000–1942. (Budapest 1942) 19. kép.; Kozák K., Arch.Ért. 93(1966) 46.

köldökét vésett körökkel, a bordákat 3-3 párhuzamos, ívelt, középen csúcsba futó vonallal jelölték. Szoknyaszerű ágyékkendője szimmetrikus, középen egy mély, függőleges, kétoldalt vésett, V alakú ráncokkal, sima övvel. Vékony, szorosan összézárt lábai térdben kissé megrogynak, párhuzamos lábfejeihez alul kerek lemez csatlakozik, amelyik egy nagy szöggel van a kereszthez erősítve.³

Egy, a kalocsaihoz igen hasonló keresztet őriz több mint száz éve a Magyar Nemzeti Múzeum⁴ (4-5. ábra). Ez is öntött, aranyozás csekély nyomaival. A keskeny pántkereszt szárai keresztformában végződnek, alsó vége letörött. Felületét poncolt díszítés borítja, az előlapon vonalkeretben leveles indadísz, a szárvégeken geometrikus mustra. A minta háttérét halványan vésett íves zeg-zug vonalakkal töltötték ki. A hátoldalon az indadísz hiányzik, de a vonalkeret az előlapéval azonos. A szárvégeken egy-egy átlósan metszett négyzet és – a kis haránt-szárakon – két-két téglalapba rajzolt rombusz van.

Corpusa típusában azonos, arányaiban kissé nyúlánkabb a kalocsainál. Eltérő jellegzetessége az is, hogy a mell rajzát és az ágyékkendő ráncait itt igen apró pontokból álló, kettős vonalakkal jelölték, és a szoknyaszerű perizoneum nem teljesen szimmetrikus, egyik oldala kissé rövidebb.⁵

Kereszt nélkül került a sümegi Darnay gyűjteménybe, majd onnan a keszthelyi Balatoni Múzeumba egy, az előző kettővel csaknem azonos corpus, lelőhelye állótólalg Somogykéthely (6-7. ábra). Öntött, az aranyozás nyomait feltehetően a második világháború alatt elszennvedett átégés tüntette el teljesen. Formája azonos az előző corpussal, véséssel készült felületmegmunkálása azonban részletezőbb annál. A nyak és mellizmok jelölésével gazdagodott a rajz, viszont a bordák, az ágyékkendő ráncolása és a hason levő, anatómiailag indokolatlan vonalak merevebbek, geometrikusabbak.⁶

A kalocsainak szinte hasonmása, csak jóval kisebb a Nemzeti Múzeum egyik körmeneti keresztjének corpusa (8-9. ábra). Eladója szerint jászberényi lelet, előkerülése körülményeiről közelebbi adataink nincsenek.⁷ A feszület öntött, aranyozásnak nyoma sincs, amit a – valószínűleg a háború idején történt – másodlagos átégésnek tulajdoníthatunk. A szárak lekerekített sarkú téglalap átmetszetű pálcák, végükön egy-egy gombbal, alsó végén kerek lemezzel, amelyhez keskeny nyéltsüke csatlakozik.

A kereszt magasságához képest a corpus feltűnően kicsi, összetartozásukat azonban azonos anyagukon és a felerősítésre szolgáló eredeti szegeken kívül az is tanúsítja, hogy az ágyékkendő kétoldalt ráhajol a keresztzsárra. Az utólagos égés következtében a karok hullámosan meghajoltak és egész felülete érdesen megkopott, de a vésett részletrajzok így is szemmel láthatóan megegyeznek a kalocsáival.

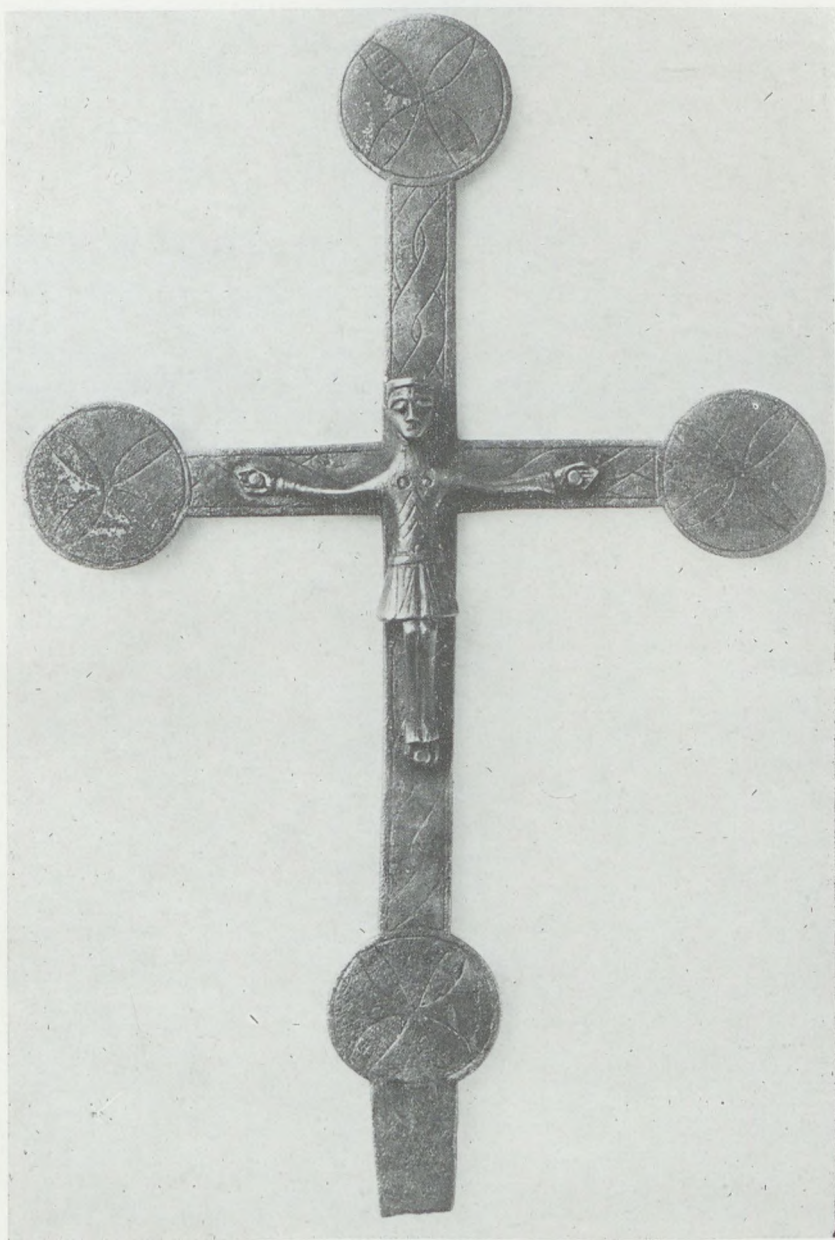
³ Méretei: Kereszt m: 30,2 cm, sz: 19,9 cm; Corpus m: 9,1 cm (a lábak alatti felerősítő lemezzel együtt: 9,8 cm), sz: 8,9 cm.

⁴ Ltsz.: 1871.164.1. (A második világháborúban elveszett régi számát nem tudták azonosítani, ezért 57.24.B. számon újra leltározták. Eredeti száma Bárányné Oberschall M. hátrahagyott jegyzeteiből derült ki.) Lelelőhelye ismeretlen, vétel útján került a Nemzeti Múzeumba. Közli: *Valter I.*, *Acta Arch.Hung.* 24(1972) 219, XXIV. t. 1.

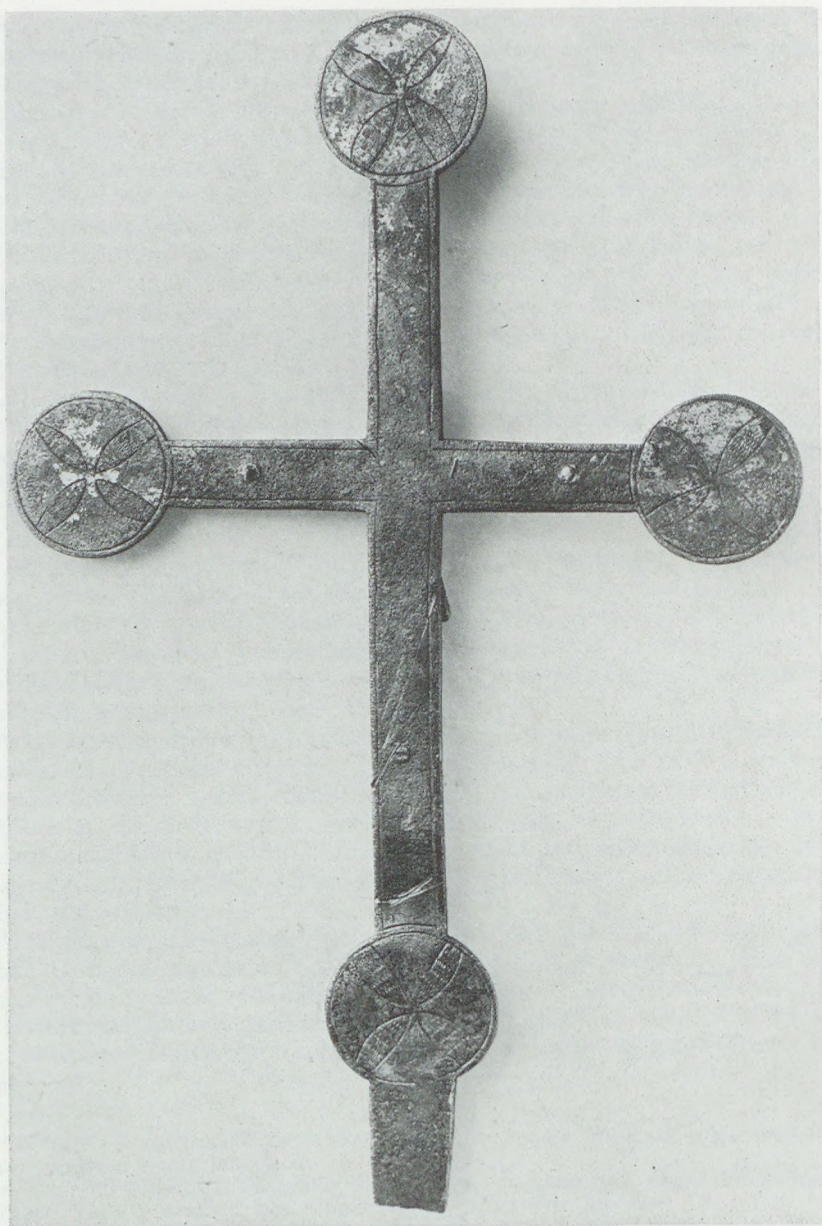
⁵ Méretei: Kereszt m: 23,6 cm, sz: 19,3 cm; Corpus m: 10,7 cm (felerősítő lemezzel együtt: 11,4 cm), sz: 9,7 cm.

⁶ Méretei: m: 10,5 cm (felerősítő lemezzel együtt: 11,1 cm), sz: 10,2 cm. Közöletlen.

⁷ Ltsz.: 1935.70. Méretei: Kereszt m: 26,5 cm, sz: 13,5 cm; Corpus m: 6,9 cm (felerősítő lemezzel: 7,4 cm), sz: 6,4 cm. Közöletlen.

1. ábra Körmeneti kereszt előoldala – Kalocsa, Érsekség
Abb. 1. Vorderseite des Prozessionskreuzes – Kalocsa, Erzbistum

2. ábra A kalocsai kereszt hátoldala
Abb. 2. Rückseite des Kreuzes von Kalocsa

3. ábra A kalocsai kereszttel corpusa
Abb. 3. Corpus des Kreuzes von Kalocsa

Végezetül még egy töredékes *corpus*t sorolhatunk a csoporthoz, ugyancsak a Nemzeti Múzeum gyűjteményéből (10. ábra). Lelőkörülményeit nem ismerjük.⁸ Öntéstechnikája lényegesen eltér az előző *corpusokétól*, mert míg azok kétoldalas formával készültek oly módon, hogy a fejet körplasztikában, a törzset pedig hajlított lemez alakban mintázták (lásd 7. ábra), ennek a törzse is tömör öntésű. A technikához hasonlóan a figura megformálása is primitívebb, a törzs és a térd nélküli, túlságosan vékony lábak aránytalanul hosszúak, meglévő karja merev és nagyon rövid. A széles nyakon ülő pántkoronás fej formája és a maszkyszerű arc, valamint a típusra jellemző mandzsetta-szerű rovátkolás a csuklón ide kapcsolja ezt a *corpus*t is.

A bemutatott öt Krisztus-ábrázolás olyan szorosan összetartozik, hogy mindeképpen egy műhely termékeinek kell tekintenünk őket. (A keszthelyi és a 4. képen látható *corpus* esetében még a közös öntőminta kérdése is felmerült, de ezt a részletes mérések alapján végül is elvetettük.) A műhely hazánk területén működött, hasonló *corpusok*at ugyanis egyáltalán nem ismerünk Európa más területeiről, nehézség nélkül beilleszthetők viszont a magyarországi emléktanyagba. Ikonográfiai típusuk, kis méreteik, egyszerű formaképzésük és vésett részletrajzaik számos körmeneti keresztünk jellemző vonásai közé tartozik.⁹

Nehezebb kérdés a típus eredetének, a kialakulására ható tényezőknek a meghatározása. A rendkívül leegyszerűsített ábrázolás kevés alapot nyújt az összehasonlításra. A szemek zártsága – amelyet az alájuk vésett pillák is kiemelnek – Krisztus halott voltát hangsúlyozza. Ezzel ellentétben az álló testtartás és a korona az élő Krisztus-király ábrázolási körébe tartozik. A szimmetrikus ágyékkendő és a korona általában a nyugati *corpusokra* jellemző,¹⁰ s ilyenek tekinthetjük a holt és élő ábrázolási sémák keveredését is. Egyetlen különleges jellegzetessége a csoportnak a csuklón levő, karperecet, vagy még inkább ruhaujjat jelölő rovátkolás. Mandzsetta az ágyékkendőbe burkolt testen semmiképp sem indokolt, és csak valamilyen félreértett forma átvétele lehet. Karperecként tekintve is rendkívül ritka jelenség, P. Thoby a passió-ábrázolások ikonográfiájával foglalkozó, hatalmas anyaggyűjtésre támaszkodó tanulmányában csupán egyetlen példát említ, a hildesheimi Dóm Szt. Bernward evangéliumát (11. század eleje). Ebben két miniatúrán is feltűnik a hellenisztikus hagyományokat őrző élő Krisztus, egyiken ujjatlan colobiumban, könyökén és csuklóján, valamint a bokáján pántokkal, a másikon perizoneumban, ugyancsak karperecekkel. A motívum jelentésével és eredetével a szerző nem foglalkozik.¹¹

Bősséggel találhatunk pedig példákat a csuklón levő rovátkolásra a szentföldi típusú ereklyetartó mellkeresztek colobiumba öltözött *corpusain*.¹² Ez a

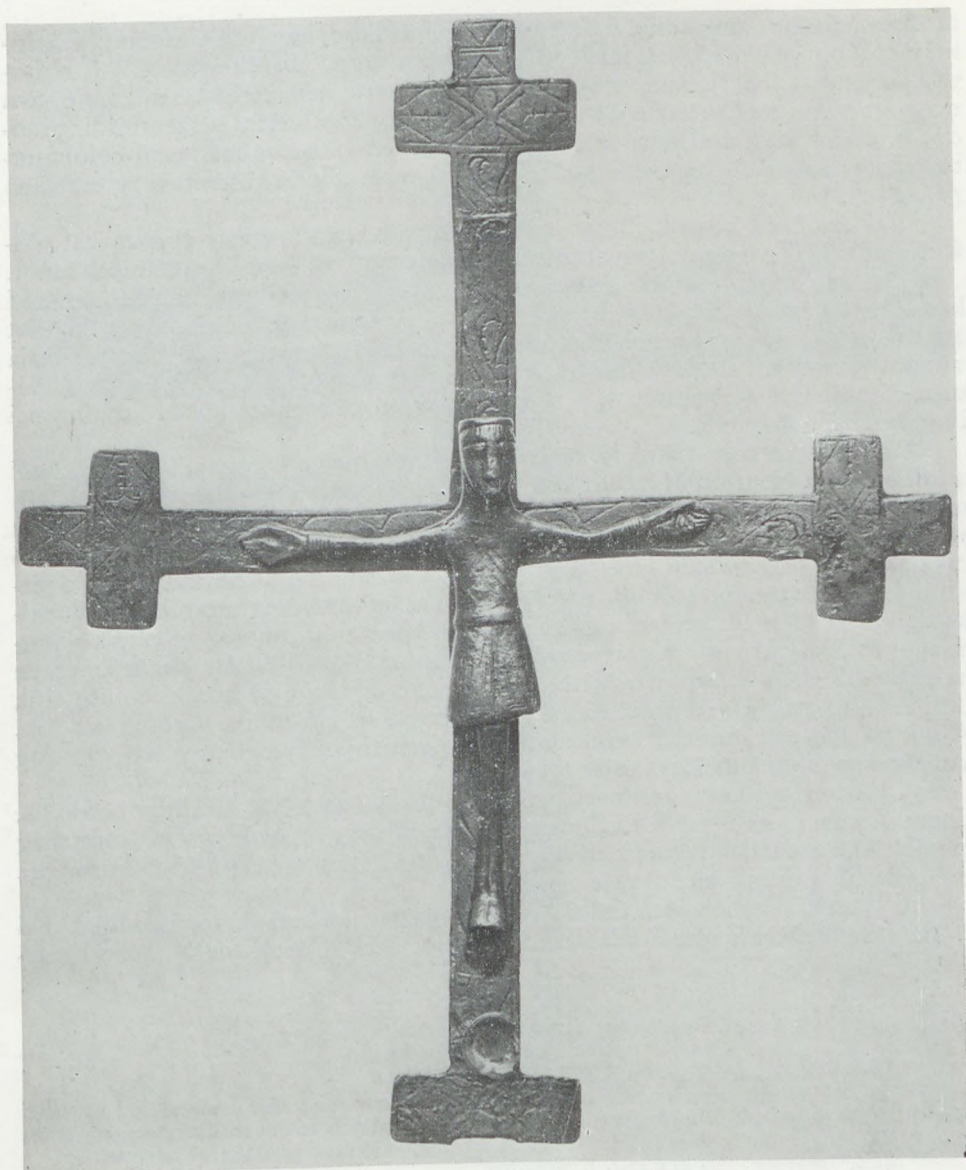
⁸ Vétel útján került a múzeumba, ltsz: 1879.35.1. (azonos 58.38.B.-vel) Méretei: m: 9,2 cm (felerősítő lemezzel: 9,8 cm), sz: 5 cm. Közöletlen.

⁹ Valtér I., i. m. XXIII. t. 5, 6., XXIV. t. 2, 4., XXV. t. 2, 4, 6.

¹⁰ Andersson, A., Der Gekreuzigte von Danderyd, ein hochromanisches Bild deutscher Herkunft in Schweden. Westfalen 36(1958) 35.

¹¹ Thoby, P., Le crucifix des origines au Concile de Trente. Étude iconographique. (Paris 1959) 45, Pl. XVIII. No. 38, 39.

¹² A legtöbbször igen megkopott keresztteken eléggé nehezen vehető ki ez a részlet, de némelyiknek még a fotóján is jól látható. – Mijatev, K. R., Palestinski kruštove v Bălgarija. Godisnik na Narodnija Muzej Sofija. 1921. 45, 52, 53, 56. kép.; Bárány-Oberschall, M., Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie 2. (Baden-Baden 1953) 63/a, 65. kép.; Balogh I., Debrecen. (Budapest 1958) 5. kép.; Lovag Zs., FA 22(1971) 1. ábra 2a, 4a., 2. ábra. 4.; Grgič, M., Oro ed argento di Zadar e di Nin. (Zagreb 1972) XVII. 7.

4. ábra Körmeneti kereszt előoldala – Magyar Nemzeti Múzeum

Abb. 4. Vorderseite eines Prozessionskreuzes – Ungarisches Nationalmuseum

részlet már nincs meg a kijevi típusú ereklyetartókon, amelyek a későbbi, közép-bizánci ikonográfiának megfelelően a kereszten függő, ágyékkendős, holt Krisztust ábrázolják. Felbukkan viszont néhány egyszerű, nem ereklyetartóként öntött magyarországi mellkereszt, ¹³ amelyek véleményünk szerint a szentföldi zárándokkeresztek hatására helyben készültek. Ezeket Krisztus már nem colobiumban, hanem ugyanúgy ágyékkendőben jelenik meg, mint a körmeneti keresztteken (11. ábra). ¹⁴

Valószínűnek tartjuk, hogy a most tárgyalt, pántkoronás corpusokat előállító műhely is a nálunk igen elterjedt mellkeresztekről vette át ezt a motívumot.

Hasonló módon kerülhetett a karperec még egy általunk ismert dalmáciai körmeneti kereszt Krisztus-ábrázolására is. A lemezből domborított kereszt ágyékkendős, nyitott szemű corpora nyugati hatást mutat, a feszület formája viszont félreismerhetetlenül bizánci eredetű. ¹⁵ Nyilvánvaló a hildesheimi miniatúra colobiumos Krisztusának a szentföldi ereklyetartókkal közös korabizánci ikonográfiai gyökere is.

Pántkoronás corpusaink közül háromnak van meg a keresztje is. Ezek közül a kalocsai és a Nemzeti Múzeum keresztes szárvégződésű feszülete éppúgy közös műhely jegyeit mutatja, mint a corpusok. Mindkettő öntött lemez, különleges szárvégződésekkel, utólagos, vonalas felületdíszítéssel. Bár ezek mintája és technikája eltérő – az egyikén vésett szalagfonat, a másikon poncolt indadisz – a térkitöltés azonos módon történt. Az előlapon a szárazon végigfutó mintát a vonal keret lezárja a kör ill. kereszt alakú szárvégződések előtt, mintegy elvágvá a végtelenül folytatható sort. A szárvégződések geometrikus díszítése külön keretben helyezkedik el. A hátlapon a száraz vonalkerete ugyanúgy záródik le mint elől, de üres, itt csak a szárvégződések díszítették az előlaphoz hasonló módon. A minták háttérét mindkét kereszten azonos, sekély mélységben vésett, zeg-zug vonalas sorokból álló árnyékolás tölti ki.

A jászberényi kereszten nincsenek hasonló összevetésre alkalmas részletek, típusa azonban megegyezik a kalocsaiával. A száraz végén lévő gombok formailag megfelelnek a köralakú lemezeknek, egyébként a kereszt alján valóban korongga is laposodik a másik három szár gombja. ¹⁶

A száraz végéhez csatlakozó kerek lemezek igen gyakran fordulnak elő 9.–12. sz.-i bizánci keresztábrázolásokon. A lemezek díszíttetlenek, ¹⁷ néha Krisz-

¹³ Bárányi-Oberschall, M., i. m. 235. kép, 75/a és 75/c.

¹⁴ A 11. kép mellkeresztjét Vál környékén találták. Ez a darab már kevésbé őrzi a bizánci előképet mint típusának többi tagja (pl. a 13. jegyzetben idézett másik mellkereszt) de nyitott szemű, álló tartása és a jobb csuklóján jól látható karperec az ereklyetartókról származik.

¹⁵ Split, Székesegyházi kincstár. Közölten.

¹⁶ Lehetséges az is, hogy a zárándokkeresztek gömbös szárvégződéseiből származik a jászberényi formája, azokon azonban soha nincs corpus. – Glossarium Artis 2. Das Liturgische Gerät. Les objets liturgiques. (Tübingen, Sarasbourg 1972) 62.; Europäische Bildwerke von der Spätantike bis zum Rokoko. (München 1958) Kat. Nr. 24.

¹⁷ Grabar, A., Byzance. (Paris 1963) 109.; L'art byzantin, art européen. Kat. Athenes, Palais du Zappeion 1964. (Athen 1964) Nr. 311., 358., 359.; Pisarskaja, A. V., Pamjatniki vizantijskogo iskusstva V–XV. vekov. (Leningrad–Moszkva é. n.) XXXVII. t.; Grabar, A., L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen Age. III. (Paris 1968) 83. t. b., 116. kép.; Sotiriou, G., Guide du Musée Byzantin d'Athènes. (Athenes 1932) 9. kép.

5. ábra Az előző kereszt corpora
Abb. 5. Corpus des vorigen Kreuzes

6. ábra Corpus körmeneti keresztről – Keszthely, Balatoni Múzeum

Abb. 6. Corpus von einem Prozessionskreuzes – Keszthely, Balaton Museum

7. ábra A keszthelyi corpus hátoldala
Abb. 7. Rückseite des Corpus von Keszthely

tus-monogrammal¹⁸ vagy evangelista mellképekkel,¹⁹ legtöbbször rozettákkal vannak díszítve.²⁰

A kalocsai kereszt kerek lemezeinek díszítését nem körzővel szerkesztették, rajzuk egyenetlen, szabálytalan ívekből áll. Nem lehet pontosan eldönteni, hogy négylevelű rozettákat ábrázol-e, vagy azok csupán háttérét képezik egy-egy kiszélesedő szárú, erősen elrajzolt görög keresztnek. Hasonló mintájú vésett köröket találunk egy 12. századi kereszt alakú lemezen, amelyik egy niellós díszű ezüst, bizánci ereklyetartó mellkereszt belsejében van. A lemez közepén lévő nyílásban van a valódi kereszt ereklye, a kiszélesedő szárak végén lévő kerek mezőkben a körívvel kimetszett egyenlőszárú keresztetek ugyan nem teljesen szabályosak, de sokkal határozottabb a rajzuk, mint a kalocsáin. A bizánci darabon is csak a háttérét képező négy levélalakú mezőt borítja sűrű poncolás, a keresztetek simák.²¹

A kalocsai feszület szárain végigfutó kettős szalagfonat annyira általános forma, hogy önmagában tekintve teljesen semmitmondó. Csupán abból a szempontból érdemes megvizsgálni, hogy körmeneti kereszt szárait díszítették vele. Mint ilyen, többször is feltűnik a magyarországi emléanyagban. Két egyforma, kiszélesedő szárú keresztben szögletesen vezetett négyes fonat, a balatonfüredin pedig három szálból fonva, más mintaelemekkel kombinálva.²² Ez utóbbinak a formája is bizánci eredetű, díszítésének részletei és a corpus alapján azonban bizonyos, hogy Magyarországon készült.²³ A kalocsáival teljesen megegyező kettős ágú szalagfonat van a ludaspusztai feszületen, amelynek szárai ugyancsak lapos pántok, az alsóhoz egyenlőszárú kereszttel díszített kerek lemez csatlakozik.²⁴ (A ludaspusztai keresztet a keltezés kérdésénél még visszatérünk.)

A feszület szalagfonattal való díszítése ugyanúgy a bizánci művészi körből származik, mint a medaillonos szárvégződés és a rozetta. A langobárd és dalmát területek kőfaragványainak a 7. századtól kezdve jellemző motívuma a szalagfonattal – pontosabban motringfonattal – borított kereszt.²⁵ A 11. századtól jelentősége csökken, de a bizánci formákat szívóan őrző balkáni és oroszországi művészetben a későközépkorig megmarad.²⁶

¹⁸ Ross, M. C., Catalogue of the Byzantine and early mediaeval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. II. (Washington 1965) No. 97., Pl. LII.

¹⁹ Uo. I. (Washington 1962) No. 24., Pl. XXII.

²⁰ Talbot Rice, D., Kunst aus Byzanz. (München 1959) 102. t.; Volbach, W. F.–Lafontaine-Dosogne, J., Byzanz und der Christliche Osten. Propyläen Kunstgeschichte 3. (Berlin 1968) 81/b. t.; Bank, A., Byzantine art in the collections of the USSR (Leningrad–Moskva é. n.) 129, 198, 248. t.

²¹ Ross, M. C., i. m. II. Nr. 98., Pl. LIII.

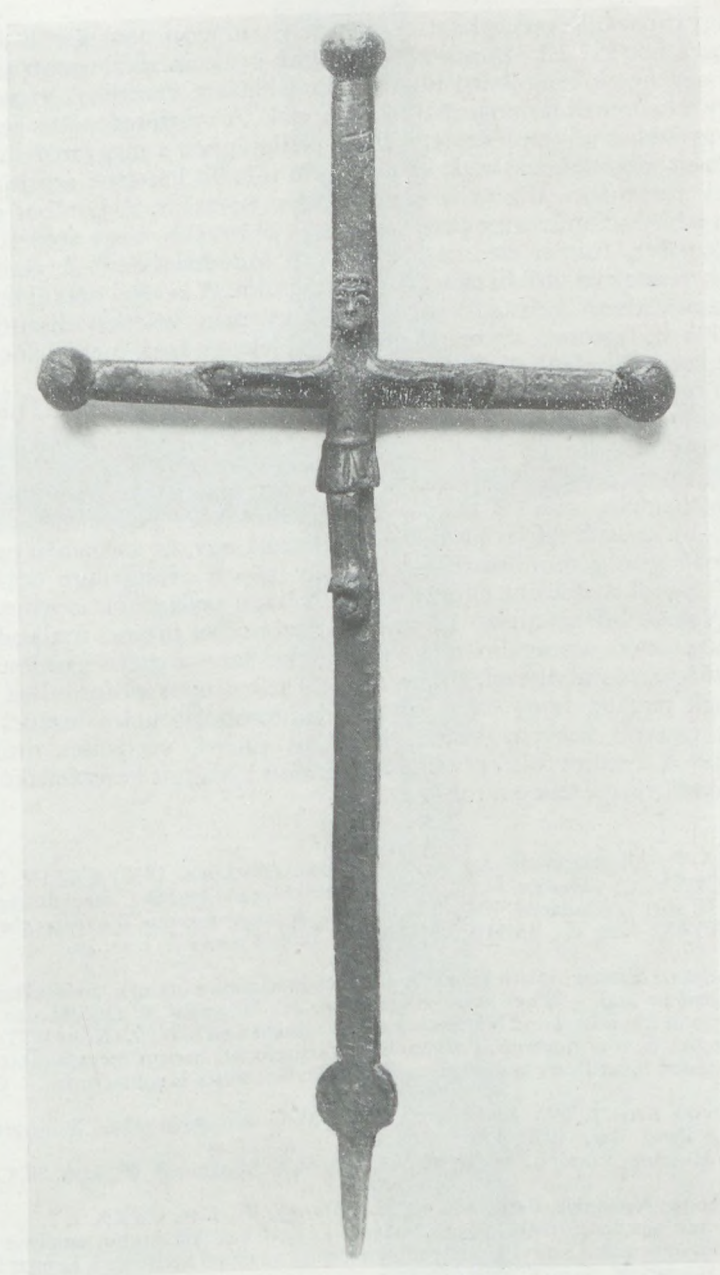
²² Valter I., i. m. XXIII. t. 5, 6.; Horváth H., A magyar szobrászat kezdetei. (Budapest 1936) 14, 2a. kép.

²³ Valter I., i. m. 224, XXI. t.

²⁴ Kovács É., Limogesi zománcok Magyarországon. (Budapest 1968) 34, 19–21. kép.; Tóth S., Művészet 15(1974):9. 44–45.; Balanyi B., StuCo 3(1975) 125–135.

²⁵ Schaffran, E., Die Kunst der Langobarden in Italien. (Jena 1941) Taf. 19, 21, 23, 25, 26, 30, 33, 34, 48, 65.; Ineković, M., Dalmatiens Architektur und Plastik. (Wien é. n.) I. 23., IV–V. 131, 133, 137. t.; Nin, Arheoloski Muzej. (Zadar 1971) 19.; Csemegi J., Motringfonat, lánckereszt, hurkoskereszt. In: Művészettörténeti tanulmányok. (Budapest 1960) 14.

²⁶ Stasoff, W., L'ornement slave et oriental. (St. Petersburg 1884) LXXI. t. 1., CXLIII. t.; Millet, G., Monuments byzantins de Mistra. (Paris 1910) 50. t. 7., 51. t. 9.

8. ábra Körmeneti kereszt Jászberényből – Magyar Nemzeti Múzeum
Abb. 8. Prozessionskreuz aus Jászberény – Ungarisches Nationalmuseum

A magyarországi épületplasztikába érdekes módon nem került át a fonatdiszes kereszt, bár 11.–12. századi kőfaragásunk gyakran alkalmazott szalagornamentikája ugyancsak longobárd ill. dalmáciai hatásra vezethető vissza.²⁷ Valószínű, hogy a hiánynak ikonográfiai okai vannak. A motringfonatos kereszt egyértelműen győzelmi jel (*crux invicta*),²⁸ ezt pedig éppen a magyarországi keresztény művészet kibontakozásának idején egyre inkább háttérbe szorítja a passio keresztjének ábrázolása, Bizáncban és nyugaton egyaránt. A korábbi győzelemszimbólum a bizánci művészet peremterületein él tovább, vagy eredeti tartalmától függetlenül, formai elemként a nyugati művészetben.²⁹ A szalagfonatos körmeneti kereszt ez utóbbi típusnak a képviselői. A kivétel nélkül bizánci előképre visszavezethető keresztforma jelzi, hogy nem véletlen díszítőelemként került rájuk a szalagfonat, de már nem eredeti jelentésének megfelelően, hanem a passio-keresztben ábrázolt Krisztus mögött, háttérként.³⁰

A Nemzeti Múzeum kereszties szárvégződésű feszülete (4. ábra) nagyon ritkán előforduló forma. Ikonográfiai munkákban „Wiederkreuz” ill. „croix recroisetée” néven említik és a lóherealakú szárvégződéssel együtt tárgyalják.³¹ A mi keresztünknek pontosan megfelelő formában csak hármat találtam a középkori emléanyagban, mindhármat a bizánci művészet provinciális területén. Az egyik 9.–10. századi szíriai kéziratban,³² a másik egy, az antiochiai patriarchatushoz tartozó görög monostorban 1191-ben másolt evangélium egyik lapján fordul elő.³³ Mindkettőnek az egész felületét kétágú szalagfonat borítja.³⁴ A harmadik egy Velencéből származó 12. sz.-i márvány relief bizánci uralkodó alakjával, a kezében tartott országalmán van a miénkkel azonos szárvégződésű kereszt, tövénél kettéágazó lombdíszszel.³⁵ Igen ritka és szórványos előfordulása miatt elképzelhetőnek tartjuk, hogy ez a forma a képrombolás utáni bizánci keresztábrázolások nagyon keskeny szárán kétoldalt túlérő, vízszintes titulusokból vezethető le.³⁶ A feszület felső részének ily módon kialakult keresztalakú kontúrját ismételhették meg esetleg a többi száron.

²⁷ Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. (Budapest 1938) CXLIV, CXLVIII, CLII, CLIII, CLXV. t.; Dercsényi D., A székesfehérvári királyi bazilika. Magyarország művészeti emlékei. II. sor. 1. (Budapest 1943) 32–33.; Ua., A magyarországi művészet története. I.⁴ (Budapest 1970) 47.; Entz G., BMHB 24(1964) 121–123.; Csemegi J., i. m. 15.

²⁸ Uo.

²⁹ Elsősorban a bizánci hatásra kialakult ékköves keresztokra utalnék, amelyeken a corpus ábrázolása a passiora utal. – Westermann–Angerhausen, H., Westfälische Goldkreuze und ihre Voraussetzungen in Rheinland und Niedersachsen. In: Rhein und Maas 2. (Köln 1973) 181–190.

³⁰ Rendszerint nem is önmagába visszatérő motringfonat, hanem megszakított végtelen mintasor. Az eredeti fonatdiszes keresztteken értelemszerűen nincs is soha corpus. – Csemegi J., i. m. 14.

³¹ Glossarium Artis 2. 69.; Kirschbaum, E., Lexikon der christlichen Ikonographie. II. (Rom–Freiburg–Basel–Wien 1970) 570.

³² British Museum, London, Addit. No. 14. 668, 4°, f. 37. – Stasoff, W., i. m. 58, CXXVIII. t. 8.

³³ Bibliothèque Nationale, Paris, No. 40, 8°. – Stasoff, W., i. m. CXXX. t. 1.

³⁴ Esetleg ide sorolható még egy 12. századi kézirat hurokkeresztje, amelyen a kettős fonatból álló rajz ugyanazt a szárvégződést mutatja, mint az előző kettő, de a kereszt kontúrjai hiányoznak. – Stasoff, W., i. m. CXXXI. t. 1.

³⁵ Volbach, W. F. – Lafontaine–Dosogne, J., i. m. Nr. 111., 207.; Demus, O., Byzantine art and the West. (New York 1970) 85, fig. 83.

³⁶ A rengeteg példa közül l.: Thoby, P., i. m. No. 95, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 111, 113, 115, 187.

9. ábra A jászberényi kereszt corpora
Abb. 9. Corpus des Kreuzes von Jászberény

A szárazakat borító poncolt indadísz megfelelőit is a keresztünk formájával rokon művészi körben kerestük. A levélformának számos hasonmása akad, de mindegyik kétfelé hajlik a közepén futó hullámos indaszárról.³⁷ Olyanformán, ahogyan a pécsi és székesfehérvári kőfaragványok keskeny sávba szerkesztett indasorai.³⁸ A keresztén lévő, meg-megtörő szárról egyfelé hajló levelek legközelebbi, s egyetlen általam ismert párhuzama a melki Szt. Kálmán ereklyetartó fejtetőjén körbefutó vésett díszítés.³⁹ A herma feltehetően magyarországi eredetű, s állítólag Székesfehérvárról került mai őrzési helyére.⁴⁰

Ez a hitelesnek látszó adat talán némi lehetőséget nyújt a kalocsai kereszt műhelyének lokalizálásához. Székesfehérváron került elő ugyanis, III. Béla sírjából a pántkoronás corpusok egyik közeli analogiája, amelyet Kovács Éva szerint a bazilika kincstárából emeltek ki a királyi temetés alkalmával.⁴¹ A fehérvári corpus arányai zömökebbek és testének felépítése is eltér a kalocsai körétől, de típusa, lapos pántkoronája, ágyékkendőjének megformálása és a keresztre való felerősítés módja azonos. Megkísérelhető esetleg, hogy a két Székesfehérváron őrzött tárgy helyi eredetét feltételezve, a körmeneti kereszték műhelyét is arrafelé keressük. Amennyire fényképről, különböző típusú tárgyak esetében ez megítélhető, a melki herma arctípusa erős hasonlóságot mutat a corpusokkal. A lapos koronával lezárt igen alacsony homlok, a kiugró szemöldökív, a hosszú egyenes orr alatt az orrcimpák szélességét meg nem haladó vízszintes, metszett ajak és a rövid áll arra enged következtetni, hogy a corpusok mesterétől nem volt idegen a herma formavilága. Még erősebben sugallja ezt az arccal egyenlő széles nyak és a fejtetőnek a természetes arányoktól eltérő lapos lezárása. A herma profilképe is azt az arc- és nyakfelépítést mutatja, mint a corpusok. Az ereklyetartó tetején a vésett növényi minta hátterét párhuzamos, poncolt vonalak töltik ki, amelyek határozottan emlékeztetnek az indadíszes kereszt corpusának bordáit és ágyékkendőjének ráncait jelölő kettős pontsorokra.

Természetesen elsősorban a herma eredetét kellene megnyugtató módon tisztázni ahhoz, hogy a vele kapcsolatba hozható kereszték műhelyét meghatározzuk. Nem közömbös azonban az őrzési hely sem, ahol a corpusok mestere láthatta az ereklyetartót, bár az indadíszek és a poncolt részletek hasonlósága ennél szorosabb kapcsolatra is utal. Talán érvként felhozható az is, hogy a körmeneti kereszték részleteinek vizsgálatánál többször is felmerült Adria-környéki bizantinizáló művészet hatása a 11.–12. sz.-i épületplasztikában elsősorban a Dunántúlon figyelhető meg.⁴² Hozzátennénk még, hogy a készthelyi múzeum corpusának lelőhelye, Somogykőhely ugyanúgy a veszprémi püspökség területéhez tartozott, mint Székesfehérvár. Ez ugyan nem jelent sokat a készítési helyet

³⁷ Weitzmann, K., Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts. (Berlin 1935) 116., 279., 289., 321., 324., 414., 433. kép.; Volbach, W. F. – Lafontaine-Dosogne, J., i. m. Nr. 112. b.

³⁸ Gerevich T., i. m. CLVII., CLX. t.

³⁹ Uo. CCXXII. t.

⁴⁰ Ipolyi A., AK 3(1862) 108–109.; Österreichische Kunsttopographie. III. Hg. v. M. Dvorak. (Wien 1909) 324.; Gerevich T., i. m. 195., CCXX–CCXXII. t.; Baldass, L.–Buchowiecki, J.–Mrazek, W., Romanische Kunst in Österreich. (Wien 1962) 95., 87. kép.; Kovács É., A román kori magyar művészet kutatásának néhány kérdése. In: Művészettörténet – tudománytörténet. (Budapest 1973) 30.; Dercsényi D., A székesfehérvári ... 43.

⁴¹ Kovács É., ActaHA 15(1969) 11–12., 7. kép

⁴² Dercsényi D., A magyarországi ... 47.

10. ábra Corpus körmeneti keresztről – Magyar Nemzeti Múzeum
 Abb. 10. Corpus eines Prozessionskreuzes – Ungarisches Nationalmuseum

illetően, egyrészt mert a csoport másik két lelőhelyes tagja az Alföldről származik, másrészt, mert a könnyen mozgatható kisebb tárgyak elterjedési köre legtöbbször véletlenektől függ.

Úgy véljük, a rendelkezésünkre álló, s eddig felsorolt érvek alapján nem léphetünk tovább a műhely meghatározásában annál, mint hogy esetleg Székesfehérvár vagy Veszprém környékén működött. Központi szerepére utal az általa előállított kereszttek mennyisége, ami nyilván jelentősen meghaladta az eddig ismert öt példányt. Mint látni fogjuk, hatottak a későbbi körmeneti kereszttekre is, ami szintén elterjedtségüket bizonyítja. S végül az a tény, hogy a csoport egyik tagja érseki székhelyen, a kalocsai székesegyház közvetlen közelében került elő, újabb kapcsolatot jelent az egykor a koronázótemplom felszereléséhez tartozó, királyi szent ereklyéit tartalmazó melki hermával, s az uralkodói sírba tett körmeneti keresztrel. Szerény kivitelük nem zárja ki tehát, hogy udvari megrendelésre dolgozó műhely vagy műhelyek közelében keressük eredetüket. Ha egyáltalán lehet a magyarországi románkorból tömegtermelésről beszélni, ezek a kereszttek minden bizonnyal abba a kategóriába tartoznak. Nem tudjuk, meddig volt érvényben Szent István rendelkezése, miszerint az egyházak felszereléséről a király gondoskodik, de valami hasonló megoldás felmerülhet a kalocsai kereszt műhelyének kérdésében.

Hátra van még a kereszttek keltezésének kérdése. A merev tartású corpusok tipológiai szempontból a hazai Krisztus-ábrázolások elejére kíváncznak. Korai keltezésüket indokolná a bizánci típusú mellkeresztekkel kapcsolatos karperecszerű csuklódíszük is. Ezek a kis kereszttek főként a 11. században voltak forgalomban, a jól keltezett, temetőkből vagy kiséreőleletekkel együtt előkerült példányaik többnyire a század végéig földbe kerültek.⁴³ Vannak azonban példák használatukra a következő, sőt még a 13. század második feléből is.⁴⁴ Végigtekintve a további párhuzamokat, mind a melki herma, mind a keresztformák közvetlen analógiái a 12. századból származnak. Keltezés szempontjából a legbiztosabb összehasonlításra a III. Bélával eltemetett körmeneti kereszt ad lehetőséget. Ez a század közepén készült, s bár törött és javított, de nem túlságosan kopott állapotban volt a sírbakerülés idején. Az emberi test és arc ábrázolása egyszerűbb, igénytelenebb megoldásokat mutat a székesfehérvári corpuson mint a kalocsai csoporton, s ez valószínűleg időbeli különbséggel magyarázható.

Figyelemre méltó körülmény az a hasonlóság, ami a limogesi mintára készült körmeneti kereszttek és a kalocsai típusúak között fennáll. A ludaspusztai feszület felső szárának végződése a Nemzeti Múzeum indadíszes keresztjének felel meg, az alján lévő kerek lemez viszont a kalocsaival azonos. Ezt is vésett, ívekből szerkesztett minta díszíti, amely azonban sokkal határozottabban rajzolja az egyenlőszárú keresztet, mint a kalocsain láttuk. Összekapcsolja a két darabot még a szárazon végigfutó, vonalkeretbe foglalt kettős szalagfonat. Mind a fonatdísz, mind a korongos alsó szárvégződés – amelyik megvan az ugyancsak limogesi utánzatú szolnoki feszületen is⁴⁵ – olyan részlet, amelyik idegen a mintául szolgáló import-

⁴³ Bárány–Oberschall, M., i. m. 212. fig. 62., 213. fig. 63a., 217. fig. 65., 218. fig. 67b.; Széll M., FA 3–4(1941) 238.; Török Gy., FA 8(1956) 130.; Lovag Zs., i. m. 148. 2. ábra 3.

⁴⁴ Uo. 146. 1. ábra 1.; Szolnokon egy limogesi mintára, a tatárjárás után készült kereszt került elő bizánci mellkeresztrel. – Szolnok város története. (Szolnok 1975) 17–18. kép.

⁴⁵ Kovács É., ActaHA 15(1969) 166.; Ua., Limogesi ... 42.; Szolnok város ... 18. kép.

11. ábra Mellkereszt Vâl környékéről – Magyar Nemzeti Múzeum

Abb. 11. Pektoralkreuz aus der Umgebung von Vâl – Ungarisches Nationalmuseum

tárgyaktól. A limogesi mintára készült corpusok egy része híven követi az eredetiek formáját,⁴⁶ más részük inkább függetlenedett azoktól. Utóbbiak jellegzetes példánya a ludasi, amelyik ugyanúgy, mint a keresztje, sok közös vonást mutat a kalocsai típussal. Ilyenek a testarányok, a hosszú orr, a bordák rajza, a lábak formája és a csuklókon lévő rovátkolás. Ez azonban már korántsem mandzssetta-szerű, hanem a könyökhajlatban is jelentkező kettős vésett vonalhoz hasonlóan csupán az ízület jelzésére szolgál, s nem is éri át a csukló szélességét. A ludaspusztai kereszt keltezésében nem ért egyet a kutatás. Kovács Évával szemben, aki az 1270 körüli évekre keltezi, Tóth S. rámutat a corpus archaikus vonásaira, arctípusának a pécsi műhely faragványaival és a kalocsai királyfejjel, ágyékkendőjének a keresztres szárvégződésű feszülettel való rokonságára.⁴⁷ Gerevich L. pedig a 12. századra, legkésőbb a századfordulóra helyezi.⁴⁸ Hozzátennénk még, hogy a keresztet egy körtemplom omladékában találták, amelyről azt tartják, hogy a tatárjárás alkalmával pusztult el.⁴⁹ Az ellentmondás, ami a ludasi kereszt keltezése és lelőkörményei között fennáll, két megalapozott általánosítás ütközéséből adódik. Az egyik az, hogy a kizárólag Árpád-kori leletanyagot tartalmazó pusztulásrétegeket kutatásunk általában a tatárjáráshoz kapcsolja, a másik pedig, hogy

⁴⁶ Kovács É., ActaHA 15(1969) 170–173. fig. 20, 21, 22a–b, 23.

⁴⁷ Ua., Limogesi ... 43.; Tóth S., i. m. 45.

⁴⁸ Gerevich L., Budapest művészete az Árpád-korban. In: Bp. tört. I. (Budapest 1973) 371.

⁴⁹ Gervers–Molnár V., A középkori Magyarország rotundái. (Budapest 1972) 38.

a limogesi import az ország újjáépítésével indult meg. Ludaspuszta esetében csak az egyik vagy a másik általánostól eltérő véletlen oldhatja meg a kérdést. Előfordulhat kivételesen, hogy egy-egy falusi templom végleges pusztulása csak 1-2 évtizeddel a tatárjárás után következett be, s ezt a csekély különbséget sem a leletanyagban, sem az épület stílusában kimutatni nem lehet. Nem kizárt az sem, hogy már a tatárjárás előtt kerültek limogesi tárgyak Magyarországra, vannak a leletanyagban a 12.-13. század fordulójáról származó darabok is.⁵⁰ A magunk részéről az előbbi kivételt tartjuk elfogadható megoldásnak a ludaspusztai kereszttel kapcsolatban. A limogesi importtárgyak zöme ugyanis pontos keltezésével igazolja a tatárjárás utáni behozatalt, s utánzásuk nyilván csak gyakori előfordulásuk, s nem az egy-két esetleges kivétel kapcsán történt. Túlságosan későinek tartjuk azonban a magyar eredetű tárgyaknak a 13. sz. hetvenes éveire, vagy végére való keltezését. Valószínűbb, hogy a tömeges behozatallal egyidőben megkezdődött hazai utánzásuk is, nem látjuk indokát a több évtizedes várakozásnak. Csak így érthető, hogy a ludasi, a szolnoki, a tassi és a velük rokon típusú keresztek⁵¹ a Limoges-ra utaló vonásokon kívül sok elemét megőrizték a tatárjárás előtti feszületeknek is.

A kalocsai székesegyházról tudjuk, hogy a tatárvész idején elpusztult, a mellette talált körmeneti kereszt minden bizonnyal ekkor került a földre. Aranyozása igen kopott, hosszas használat nyomait mutatja csakúgy, mint a csoport többi tagja. Valószínű, hogy a 12. sz. második felében vagy utolsó harmadában készült keresztek a tatárjárás idejében még használták, s az akkor fennmaradt, a pusztítást átvészelt példányaik még hatottak az újra meginduló hazai bronzművességre.

⁵⁰ Kovács É., *Limogesi ...* Nr. 10, 14, 24-25, 26-27, 42-46, 48. (Nincs kizárva természetesen, hogy ezek a néhány évtizeddel korábban készült tárgyak is csak a tatárjárás után kerültek Magyarországra.)

⁵¹ *Ua.*, *ActaHA* 15(1969) 167, 169. fig. 12, 13.

DAS ROMANISCHE KRUIZIFIX VON KALOCSA UND SEIN KREIS

Durch das Auftauchen eines Kruzifixes von bestimmtem Fundort wurde die Publikation einer gewissen, durch stilkritische Merkmale umgrenzten Gruppe der aus der Arpadenzeit erhalten gebliebenen bronzenen Prozessionskruzifixe, zu welcher auch der neue Fund gehört, aktuell. Das neu bekannt gewordene Kreuz wurde zu Kalocsa, in der nächsten Umgebung der Kathedrale in der Erde gefunden (*Abb. 1-3*). Das Korpus des Kruzifixes von Kalocsa – eins von fünf völlig gleichen Stücken – ist frontal, mit geschlossenen Augen, auf dem Kopf eine flache Bandkrone; das eigentümlichste Merkmal ist die Kerbung an den Handgelenken, die den Anschein von Armbändern gibt. Dieses letzte Motiv ist auf die mit Colobium versehenen Christus-Darstellungen der byzantinischen Pektoralkreuze zurückzuführen;¹² außer den im Beitrag behandelten Stücken kommt es nur in wenigen Fällen im Westen vor, bzw. auf solchen Darstellungen, die gleichfalls nach byzantinischen Vorbildern verfertigt worden waren.^{11, 15} Die Übernahme des Motivs geschah – laut dem Zeugnis anderer ungarländischer Objekte,¹³ – von den auch bei uns sehr verbreiteten Pektoralkreuzen an Ort und Stelle.

Ein Kreuz der hier behandelten Gruppe (*Abb. 4*) schließt sich in seinen technischen Lösungen so eng an das Kreuz von Kalocsa an, daß es unbedingt aus derselben Werkstatt stammen muß. Die Form beider Kreuze und die gravierte Ornamentik des Stückes von Kalocsa stammt aus dem provinziellen Gebiet der byzantinischen Kunst.^{17-21, 25, 32-35} Das Rankenornament des auf *Abb. 4* dargestellten Kreuzes hat eine charakteristische Form; ein einziges Parallel zu den sich von einem wiederholt gebrochenen Zweig auf eine Seite neigenden Blättern ist auf dem Kopfreliquiar von Melk zu finden, welches einst in der Krönungskathedrale von Székesfehérvár aufbewahrt wurde.³⁹⁻⁴⁰ Aufgrund dieser Angabe, wie auch der Ähnlichkeit des Korpusstyps des in Székesfehérvár, im Grab des Königs Béla III gefundenen Kruzifixes⁴¹ und jenes des Kreuzes von Kalocsa versuchten wir den Werkstatt der Prozessionskreuze zu lokalisieren. Kopfform und Gesichtstyp der Melker Herme wie auch der punzierte Hintergrund des am Oberkopf angebrachten Rankendekors können mit den Corpora mit Spangenkronen in Verbindung gebracht werden. Diese Details und eine betonte Wirkung der byzantinisierenden Kunst der Adriagegend auf transdanubianischen Bauplastiken – übrigens auch an den Kreuzen bemerkbar – führte dazu, den Bronzegußwerkstatt in der Umgebung von Székesfehérvár zu suchen.

Bei der Datierung der Kreuze müssen wir außer den Parallelen des 12. Jahrhunderts (die Melker Herme, das im Grab von Béla III gefundene Kreuz und die früher erwähnten formalen Analogien aus dem Provinzialgebiet der byzantinischen Kunst) auch eine spezielle Denkmalgruppe des 13. Jahrhunderts in Betracht nehmen. Diese sind die Prozessionskreuze, die, beeinflußt vom nach dem Mongolensturm (1241) einsetzenden Import aus Limoges, in Ungarn ver-

fertigt worden sind.^{24) 45) 51} Form, gravierte Ornamentik und Formgebung der Corpora sind an manchen Stücken nicht von den als Vorbild genommenen Limousiner Objekten, sondern vielmehr von Kreuzen des Typs Kalocsa abzuleiten.

Alle Exemplare der hier behandelten Kreuze sind stark abgenutzt; sie zeigen Spuren eines langen Gebrauches. Darüber wissen wir von der Kathedrale von Kalocsa, dem Fundplatz des Kruzifixes, daß sie durch den Mongolensturm vernichtet worden war; das Objekt mochte zu dieser Zeit in die Erde gekommen sein. Es ist also wahrscheinlich, daß die in der zweiten Hälfte oder letztem Drittel des 12. Jahrhunderts verfertigten Kreuze bis zum Mongolensturm im Gebrauch waren. Aufgrund der verhältnismäßig großen Zahl der fast identischen Stücke ist es anzunehmen, daß dieser Kreuztyp in Ungarn ziemlich verbreitet war und solche Exemplare, die die Verwüstungen des Mongolenkrieges überlebt hatten, noch auf die auflebende ungarische Bronzekunst eine Wirkung ausüben konnten.

DIE AUSGRABUNGSTÄTIGKEIT DES UNGARISCHEN
NATIONALMUSEUMS IM JAHRE 1976

József KÖRK

Die Erschließungstätigkeit des Museums fügte sich streng an die Durchführung der im fünften Fünfjahresplan bestimmten Aufgaben. Die Grundgedanken bilden die Beendigung der begonnenen Ausgrabungen bzw. die engere Anpassung dieser Aufgaben an unsere volkswirtschaftlichen Pläne und der noch wirksamere Schutz der ans Tageslicht gekommenen Funde.

So kam es an die von P. Patay geführte weitere Erschließung der kupferzeitlichen Siedlung von *Tiszaluc-Sarkadpuszta*, wo im Laufe der Ausgrabungen ein 12×6 m großer Bau mit Pfostenkonstruktion zum Vorschein gekommen ist. Dies ist das erste, völlig rekonstruierbare Haus aus der Hunyadihalom-Gruppe der Kultur von Bodrogheresztúr. Außer den kupferzeitlichen Gruben bereichert noch die Erschließung des Teiles eines anderen Hauses mit Pfostenkonstruktion, ferner die Freilegung von zwei spätbronzezeitlichen Gräbern und von 29 Gräbern aus dem 11. Jh. die Ergebnisse des Grabungsjahres 1976.

Unter unseren prähistorischen Kulturen wurde auch im Weltausmaß der mittelbronzezeitlichen Füzesabony-Kultur, die ihren Namen von der Gemeinde Füzesabony (Kom. Heves) erhielt, eine hervorragende Bedeutung zugeschrieben. Den Fundort hat F. Tompa auf dem Hügel *Füzesabony-Öregdomb* freigelegt und in die Fachliteratur eingeführt. Außer den bronzezeitlichen Schichten haben die in die Tellsiedlung eingegraben sechs kimmerischen Gräber zur Wichtigkeit des Fundortes noch mehr beigetragen.

Der größte Teil der von F. Tompa begonnenen Ausgrabung dieser Tellsiedlung wurde wegen den Bauarbeiten abgetragen und wir ergriffen die letzte Möglichkeit, als wir I. Stanczik beauftragt haben, auf dem noch vorhandenen Teil des Fundortes Kontrollausgrabungen durchzuführen. Es wurde ein 49 m langer, NW-SO gerichteter Block geöffnet, der jedoch nur in einem 5×10 m großen Abschnitt eine ganze, ungestörte Schichtenreihe gezeigt hat. An der Hangseite betrug die Schichtendicke bloß 240 cm und enthielt mehrere Bodenlehmschichten und ein sehr reiches Fundmaterial. Die großen Häuser sind auf gestampfte Pfosten gebaut. Die auf enge Gässchen ausgehenden Häuser standen dicht nebeneinander. Aus dem kimmerischen Kulturkreis ist leider kein weiteres Grab zum Vorschein gekommen.

Die oben beschriebene Fläche haben wir zum archäologischen Schutzgebiet deklariert, was für die Zukunft als Beweisblock dient, da ja mit der Änderung der

Forschungsmethoden die Möglichkeit zur weiteren Forschung gegeben werden muß.

Die sich auf die Römerzeit beziehende Ausgrabungstätigkeit ging rascher vor sich, als früher, was mit der vermehrten Zahl der Rettungsgrabungen zu erklären ist.

Von den Planaufgaben hat *E. Tóth* die Freilegung der im Gebiet der Gemeinde *Ságvár* (Kom. Somogy) einst gestandenen Festung fortgesetzt. Im Laufe der Arbeit wurde die Erschließung des um den Zentralhof errichteten, für ein landwirtschaftliches Gebäude gehaltenen Baues beendet. In der Bestimmung des Charakters des Gebäudes fiel den zum Vorschein gekommenen Mahlsteinen und Eisenhacken eine besondere Rolle zu. Aus dem Fundmaterial treten der aus Bronzeblech angefertigte Kessel, der Bronzekrug mit seinem kleeblattförmigen Ausguß und eine Bronzetrense hervor. Die seit fünf Jahren anhaltenden Ausgrabungen gehen ihrem Ende zu. Ihre Ergebnisse werden eine Möglichkeit bieten, die Geschichte der innenpannonischen Befestigungen skizzenhaft umreißen zu können.

In *Pécs*, auf dem *István-Platz* ergab die weitere Forschung der im Jahre 1975 von *F. Fülöp* und seiner Mitarbeiterin *A. Sz. Burger* entdeckten Grabkammer 1976 ein einschiffiges, frühchristliches Mausoleum, dessen äußere Länge 18,10 m, innere Länge 13,80 m, Breite 9,50 m bzw. innen 4,80 m beträgt. Die Geländeschwierigkeiten haben den Ausgrabungsleiter bei der Bestimmung der Ausbreitung der Apsis vor sehr schwere Aufgaben gestellt. Die Vermessung wurde schließlich mit besonderem technischem Verfahren durch die Abteufarbeiter des Kohlenbergwerkes der Mecsekgegend gelöst.

Das Innere der Grabkammer wurde vom Landesamt für Denkmalpflege hergestellt. An der S-Wand ist das Gemälde: Adam und Eva mit der Schlange im Paradies sichtbar. Dieselbe Wand zeigt auch den Propheten Daniel mit den beiden Löwen, mit einem Marmorinkrustation nachahmenden Muster zwischen Pflanzenornamenten. An der O-Wand ist in einer Nische ein Christusmonogramm. Unter der Nische ist eine sitzende Person in weißem Kleid dargestellt. Über dem Marmorinkrustationsmuster der S-Wand findet sich ein Freskenfragment: ein schreitender Fuß in Sandale. Beide Säulen der Grabkammer sind mit Marmorinkrustationsmotiven verziert und die auf den sich aufbiegenden Rändern erhalten gebliebenen Farbenspuren weisen darauf hin, daß auch die Decke der Grabkammer bemalt gewesen sein konnte. Die Restaurierungsarbeit wurde von *J. Illés* verrichtet.

Die Ausgrabung des Jahres 1976 hat den westlichen Abschluß des Gebäudes, die als Unterkirche benutzte Grabkammer bzw. den dorthin führenden Treppeaufgang geklärt.

Die an der W-Mauer des Mausoleums gefundenen, ringsumlaufenden Vertiefungen, die Pfostenlöcher bzw. der Ofen stammen aus dem 9.–11. Jh.

Auf dem Fundort *Visegrád-Sibrikdomb* hat *S. Soproni* mit *M. Szőke* die Erforschung des Römerlagers und der daraufgebauten Gespanschaftsburg fortgesetzt. An der Praetoria-Front des spätrömischen Lagers erschien an der Innenseite der Lagermauer ein weiteres Gebäude, das sich dem 1971 freigelegten Torturm angeschlossen hat. Der Grundriß des Gebäudes ist rechteckförmig, zeigt an der Längsseite einen offenen Korridor und im Inneren einen aus Steinen ausgebilde-

ten Kanal. An der Praetoria-Front wurden weitere zwei hufeisenförmige Türme erschlossen.

Die Ergebnisse der Ausgrabungen haben die Piliser Parkwaldwirtschaft gleichzeitig mit der Ausgrabung zur Mauerkonservierung veranlaßt. Visegrád bereicherte sich auf diese Weise mit einer neuen Sehenswürdigkeit für den Fremdenverkehr.

In *Budakeszi* kam im Laufe der Bauarbeiten ein hervorragender Fund zum Vorschein, der von *A. Kiss* und *E. Tóth* durch Kontrollausgrabungen bestätigt wurde. Der Fund stellt den Teil eines römischen Wagengrabes dar, aus dem ein Radreifen und zu einer Wagenbestattung gehörende geschmückte Wagenreste zum Vorschein gekommen sind. Die Erschließung des Grabes wurde 1977 vollzogen.

Den Charakter einer Bergungsgrabung hatte auch die in *Szombathely* an der nach *Sárvár* führenden Strecke durchgeführte Ausgrabung unter der Leitung von *E. Tóth*. Es ist dem Ausgräber gelungen, die aus *Savaria* nach Osten führende römische Straße zu finden und festzustellen, daß die Entfernung vom Osttor der Stadt *Savaria* bis *Ságvár* insgesamt 26, 45 km betrug. Die pfeilgerade verlaufende Straße war 7–10 m breit und mit Schotterdecke versehen; die Linie erleidet nur nördlich von *Ságvár* in geringem Maße infolge der Mündung des sich in die *Raab* ergießenden *Gyöngyös-Baches* einen Bruch.

Die völkerwanderungszeitliche Siedlungsforschung ist ein hervorgehobenes Grabungsthema des Nationalmuseums. In *Kölked-Feketekapu* haben *A. Kiss* und *Zs. Zoffmann* die 1972 begonnene Ausgrabung fortgesetzt. Im Jahre 1976 haben sie insgesamt eine Fläche von 2400 m² freigelegt. Hier liegen die Häuser Nr. 57–80, die Öfen Nr. 46–62 und die Gruben Nr. 60–83. Aus dem Gräberfeld desselben Gebietes gelangten die Gräber Nr. 69–96 zur Erschließung. Hervorzuheben ist das Grab Nr. 85, das des einen weiblichen Mitgliedes der Stammesaristokratie gewesen sein dürfte.

Im Gebiet wurde auch die Freilegung der dort vorhandenen Hallstatt- und latènezeitlichen Siedlungen fortgesetzt. Die Gräber stammen aber schon aus den frühawarischen Zeiten. Die großangelegte Arbeit bietet zur Verfeinerung der inneren Chronologie bzw. zur Erkennung der Struktur der Siedlung eine Möglichkeit.

Die Erforschung des 9. Jh.-s ist von je her ein hervorragendes Thema des Nationalmuseums. In *Zalavár* hat *Á. Cs. Sós* an zwei Gebieten die Erschließungen fortgesetzt: auf dem Fundort *Vársziget* an einer etwa 15 000 m² großen Fläche, wo sich im Laufe der Arbeit in NO-Richtung das aus dem 9.–11. Jh. stammende Befestigungssystem mehrerer Perioden abgezeichnet hat. Im NW-Teil kam ein großes Objekt mit Balkenkonstruktion zum Vorschein. Im W-Teil hat die Ausgräberin solche Erscheinungen wahrgenommen, die auf die Zerstörung der Objekte der Vorárpádenzeit durch Feuerbrunst hinweisen. Im NO deuten in den Blöcken die aufgefundenen Siedlungsspuren die „Pribina-Zeiten“ an. Das im N-Teil des Fundortes *Vársziget* gefundene Gräberfeld stammt aus dem 9. Jh., doch dürfte nicht in die Árpádenzeit hinübergereicht sein.

Die andere Fundstätte liegt nördlich von *Vársziget* und kann mit großer Wahrscheinlichkeit mit dem sog. *Kövecses-Hügel* des 19. Jh.-s identifiziert werden. Durch die Rettungsgrabung wurde die Erschließung einer einschiffigen Kirche mit kleiner Grundfläche und von 44 Gräbern des Kirchhofes ermöglicht. Aus

dem mehrschichtigen Gräberfeld sind Haarringe zum Vorschein gekommen, durch die das Alter der Kirche und der Gräber auf das 11. Jh. datiert werden kann.

Der Schwerpunkt der Erforschung des árpádenzeitlichen Gespanschaftszentrums liegt im Raum von Visegrád. Die auf dem bereits erwähnten Fundort *Visegrád-Síbríkdomb* zum Vorschein gekommenen Schichten stammen aus der Frühárpádenzeit, aus dem 10.–11. Jh. Die Siedlung wird von Herdstellen, Öfen und Gruben gekennzeichnet. Das Fundmaterial ist von landwirtschaftlichem Charakter und besonders reich an Geräten. Der herzförmige Anhänger und das Fragment eines Säbels können gut datiert werden. Diese Ausgrabung wurde ebenfalls von *S. Soproni* und *M. Szőke* durchgeführt.

Auf dem Gelände neben dem Gespanschaftszentrum bei dem Bau des Erholungsheimes der Ungarischen Nationalbank wurde die Rettungsgrabung von *M. Szőke* fortgesetzt. Es konnten weitere, auf das 11.–12. Jh. datierbare 7 Gräber in *Várkert* freigelegt werden. Die Zahl der in dieser Gegend erschlossenen Gräber beträgt 142.

Mit der Herstellungstätigkeit von Kunstdenkmälern hat das Landesamt für Denkmalpflege die Freilegungen von *Feldebrő* unter der Leitung von *J. Kovalovszky* fortgesetzt. Diese Arbeit vom Jahre 1976 verfolgte zwei Ziele: 1) die gänzliche Freilegung des Inneren der Unterkirche, 2) das völlige Auffinden der Mauer um den Kirchhof.

Im Schiff der Unterkirche und im Chor wurden der moderne Ziegelfußboden aufgerissen und das Mauerfundament bzw. die Spuren der Gewölbesäulen gefunden.

Die Forschung des Kirchhofes erwies sich als erfolgreich. Zu dieser Arbeit ergab sich jedoch nur an der Südseite der Kirche eine Möglichkeit. In diesem Abschnitt wurde 55 m lang, mit zusammenhängenden Blöcken die Steinmauer erschlossen, die zugleich auch die Umzäunung des Friedhofes war. Die der Kirche zu gerichtete Innenseite der Mauer diente für größere Grabbauten. Im Friedhof wurden 50 Gräber freigelegt, unter ihnen auch solche mit Steinpackung. Der größere Teil der Gräber war beigabenlos, jedoch helfen uns einige S-Haarringe bzw. geschmückte Haarnadeln bei der Zeitbestimmung. Einige Münzen zeigen, daß auch selbst im 16. Jh. der Kirchhof belegt wurde. Die Beobachtung des Ausgräbers, daß sich im Kirchhof ein großer árpádenzeitlicher Graben entlangzog, der sich dem Graben der Kirche angeschlossen haben dürfte, ist von großer Bedeutung.

Im Gebiet von *Veresegyház-Ivacs* (Kom. Pest) hat *K. Mesterházy* an einer frühárpádenzeitlichen Siedlung eine Erschließung durchgeführt. Auf dem Gelände wurde eine Erholungsstätte errichtet und im Laufe dieser Arbeiten kamen die den Chor der Kirche abschließenden Mauerreste zum Vorschein. Bei der Ausgrabung ging hervor, daß die kleine Dorfkirche aus Stein gebaut wurde und sich um ihr frühárpádenzeitliche Siedlungsreste befanden. Einige Meter östlich von der Apside der Kirche wurde ein in die Erde eingetieftes Wohnhaus gefunden. In der SO-Ecke des Hauses war der aus Stein und Lehm gesetzte Ofen. Das Fundmaterial bestand vor allem aus Keramik, das auf das 11.–12. Jh. datiert werden kann. Die Kirche ist wahrscheinlich bei dem Mongolensturm zugrunde gegangen.

In *Békés-Kastélyzug* setzte *I. Gerelyes* die Erforschung der türkischen Festung fort. An der N-Seite wurden die Reste des doppelten Pfostenbaues der Palisadenfestung, an der SW-Seite die Spuren des in NS-Richtung verlaufenden Wasser-

grabens, der der Teil eines dreireihigen Wassergrabensystems war, gefunden. Das Gelände gab reichlich türkische und ungarische Keramikbruchstücke von sich, die der Ausgräber auf das 16.–17. Jh. datiert.

In *Tiszafüred-Majoros* (Kom. Szolnok) beendete *I. Fodor* die Freilegung der in diesem Gebiet gefundenen árpádenzeitlichen Siedlung. Im Laufe der Arbeit wurden zwei in die Erde eingetiefte Mauer, vier Gruben, ein Freiofen und ein Grabensystem erschlossen. Die Häuser sind klein, von 4×3 m Grundfläche und in der NO-Ecke befinden sich die Öfen, während der Eingang an der SO-Seite war. Die Konstruktion des Daches stimmt mit dem árpádenzeitlichen Typ überein: das Hauptelement der Konstruktion war ein auf zwei Pfosten gelegter Sparren. Das Fundmaterial besteht aus Keramikfragmenten und läßt sich auf das 11.–13. Jh. datieren.

500 m weit von dieser Fundstätte, auf dem sog. „*Átvágás*“ erschloß *I. Fodor* ein Sarmantengrab, das als Beigabe Fibel, Armring, Messer, Spinnwirtel und Gefäß führte.

Von den Mitarbeitern unserer Institutionen in der Provinz setzte *K. Dankó* in *Sárospatak* die Freilegung der Bastei Olaszbástya fort. Im Laufe der der Kunstdenkmalerherstellung vorangehenden Ausgrabung hat es sich gezeigt, daß an der O-Seite der Bastei eine schräge Schießscharte war, die noch durch einen aus Ziegel gebauten Mauerabschnitt befestigt wurde. Bei der Herstellung des Niveaus des 16. Jh.-s stieß man auf den Umgangsweg, der sich zwischen den Basteimauern hinzog. Die Kunstdenkmalerherstellung führt *M. Décsy* durch.

In *Sárospatak*, in der *Kossuth-Lajos-Straße* setzte *K. Dankó* die Erschließung der mittelalterlichen Kirchenreste fort. Unter *Kossuth-Lajos-Straße* Nr. 3 und 5 wurde der westlich abschließende Mauerabschnitt der Franziskanerkirche gefunden. Das mittelalterliche Niveau befindet sich 110 cm unter der heutigen Oberfläche.

Unter *Visegrád, Fő utca 23–25* setzte *M. Héjj* der Bautätigkeit des neuen Museumsgebäudes anschließend die Freilegung des nördlichen, abschließenden Traktes des Königspalastes aus dem 14. Jh., ferner die der westlichen Abschlußmauer fort. Im Laufe der Arbeit wurde die Treppe gefunden, die in den Gasthof führte und ebenfalls im 14. Jh. erbaut wurde.

Unter *Visegrád, Széchenyi u. 4* stieß man beim Hausbau an Mauerreste; die Bergungsgrabung wurde von *M. Héjj* durchgeführt. Es wurde die Apside der einen, zur Stadt gehörenden Kirche aus dem 14. Jh. erschlossen. Der Ausgräber identifiziert das Objekt mit der mittelalterlichen St. Ladislaus-Kirche. In der Apside der Kirche wurden 12 Gräber gefunden und außerhalb der Mauern kam noch ein Grab zum Vorschein.

In *Visegrád-Fellegvár* führte *M. Szőke* auf dem Gelände des Zwingers Ausgrabungen durch. In der inneren Burg, im nördlichen Palastflügel wurde der sog. Kronenturm freigelegt und auch die Reste des östlichen Flügels wurden gesäubert. Es konnte festgestellt werden, daß sämtliche Gebäude direkt auf dem Felsen fundamentiert waren. Die reichen architektonischen Ziersteine stammen aus dem 14. Jh. und ermöglichen die Rekonstruktion des südlichen Torturmes.

Außer dem Ausgrabungsmaterial bereicherte sich das Ungarische Nationalmuseum mit einigen hervorragenden Funden bzw. Fundkomplexen. Von diesen ist der in *Százhalombatta-Téglagyár* gefundene, aus der mittleren Bronzezeit stammende Bronzedepotfund von Belang. Seine wichtigsten Stücke sind: 3 bronzene

Armspiralen, 4 Bronzemeißel, 3 Dolche, 4 Armringe bzw. 4 Anhänger. Im Fundmaterial kommen auch 3 Goldringe vor, insgesamt mit einem Gewicht von 9 g (Inv.-Nr.: 76.3.1–39).

Vom Gebiet der Ortschaft *Pap* gelangten ebenfalls einige Stücke eines anderen Fundmaterials ins Nationalmuseum. Von diesen sind eine Bronzeschale, eine Lanzenspitze und ein Gußkuchen erwähnenswert.

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Műszaki szerkesztő: Cimpian Péterné
Készült az MSZ 5601-59 szabvány szerint
B/5 alakban, 18,55 A/5 ív terjedelemben, 800 példányban
78/5523. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné igazgató.

